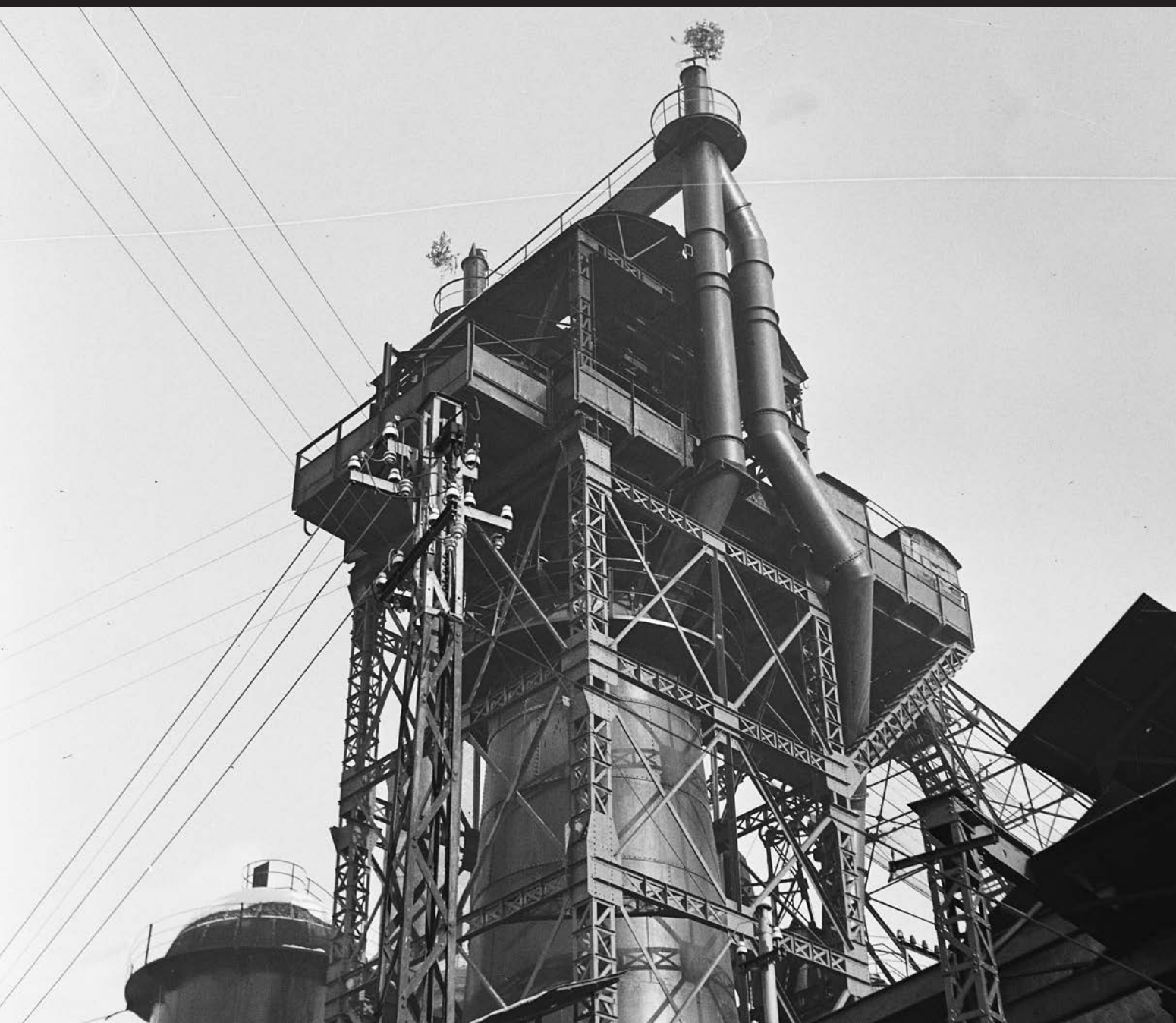

Pamät' národa

NACIZMUS A KOMUNIZMUS VO SVOJEJ EPOCHE

ročník XVII 4 • 2021 cena 2,99 €

ISSN 1336-6297
04
9 771336 629708

PRIEMysel V OKRESE HNÚŠTA V ROKOCH 1939 – 1945

NEMCI A ŠTB V OBDOBÍ STALINIZMU A POSTSTALINIZMU

BRATISLAVA/NAHLAS A NORMALIZAČNÝ REŽIM NA SLOVENSKU

MEDZINÁRODNÁ VEDECKÁ KONFERENCIA
ĽUDSKÉ PRÁVA V ZÁPASE ZA SLOBODU V MINULOSTI A DNES
K 45. VÝROČIU VZNIKU CHARTY 77

Miesto konania: Bratislava

Predbežný termín: október 2022

Organizátori: Klub 89, o. z.; Ústav pamäti národa

Ľudské práva a zápas za ich dodržiavanie zohral v nedávnej minulosti národov strednej a východnej Európy kľúčovú úlohu v zápase proti nedemokratickým režimom. Helsinský proces, v rámci ktorého signatárske štáty sledovali aj dodržiavanie ľudských práv v jednotlivých štátoch, nabúral dovtedy pevné základy komunistických režimov v štátoch strednej a východnej Európy a vydláždil cestu k „roku zázrakov“ 1989, v ktorom padla železná opona, rozpadol sa sovietsky blok a v jeho štátoch bola obnovená sloboda a demokracia. Demokratické revolúcie – u nás známa ako „Nežná“ – znamenali možnosť uplatniť ľudské práva v praxi. Zároveň boli v jednotlivých štátoch prijaté mnohé právne normy a zriadené viaceré inštitúty, ktoré mali a majú aplikovať a posilňovať moderný koncept ľudských práv. Napriek tomu prichádza aj v súčasnosti k spochybňovaniu kľúčového významu ľudských práv, a to tak v pamäťovej politike (kde vidno úsilie o spochybňovanie zločinov nedemokratických režimov a ich glorifikáciu), ako aj v každodennom živote.

Druhý ročník konferencie pripomenie významné 45. výročie od vzniku Charty 77, otvoreného spoločenstva ľudí rôznych presvedčení, viery a profesií, ktorí sa zasadzovali za rešpektovanie ľudských a občianskych práv v Československu. Po okupácii Československa v auguste 1968 tak išlo fakticky o prvé združenie, ktoré sa explicitne zasadzovalo za dodržiavanie ľudských práv. Najznámejším signatárom a tvárou Charty 77 bol známy český disident Václav Havel, na jeseň 1989 líder nežnej revolúcie v Prahe a dlhoročný prezident Českej republiky. Medzi stovkami signatárov by sme našli aj politológa Miroslava Kusého či spisovateľa Dominika Tatarku. Hoci počet signatárov nebol vysoký, Charta vyvolala v dobovej spoločnosti veľký ohlas. Dokumenty, ktoré vydávala, mali síce široký obsahový rámec, išlo v nich však najmä o problematiku porušovania občianskych práv komunistickým režimom, a to tak individuálnych prípadov prenasledovaných, ako aj prípadov, ktoré sa dotýkali určitej komunity.

Konferencia bude v poradí druhým podujatím z pravidelného cyklu konferencií venovaných problematike ľudských práv ako kľúčovej hodnoty modernej demokratickej spoločnosti, ale aj ako memento vyplývajúce z ich porušovania nedemokratickými režimami na Slovensku a v stredno-východnej Európe v minulosti.

Konferencia sa bude venovať nasledujúcim témam:

- Charta 77 – vznik, aktivity a dôsledky pre spoločnosť na Slovensku a v zahraničí;
- Helsinský proces a jeho vplyv na komunistické režimy v 80. rokoch;
- Ľudské práva pred a po roku 1989 – ich štruktúra a koncepty;
- Úloha ľudských práv v súčasnej spoločnosti.

Príhlášky s názvom príspevku, krátkym abstraktom a stručným profesným životopisom posielajte do 31. júla 2022 na adresu: peter.jasek@upn.gov.sk.

Branislav Kinčok
šéfredaktor

Vážení čitatelia,

do rúk sa vám dostáva posledné číslo 17. ročníka časopisu *Pamäť národa*. Záver každého roka je tradične príležitosťou na bilancovania. Ak sme si koncom roku 2020 želali, aby bol nasledujúci rok pre nás všetkých radostnejší, aby bol rokom víťazstva nad vírusom Covid-19 a taktiež rokom, v ktorom sa do našej spoločnosti vrátia hodnoty spolupatričnosti či rešpektu k názorom druhých, tak musíme skonštatovať, že tieto želania sa žiaľ nenaplnili. Rok 2021 bol druhým rokom epidémie, v ktorom vírus útočil s takmer nezmenenou silou. Opäť sme na vlastnej koži pocítili dopad tvrdých protiepidemiologických opatrení, ktoré viedli k obmedzeniu a až k úplnému prerušeniu sociálnych kontaktov a z toho vyplývajúcej izolovanosti. Narastajúca frustrácia a hnev viedli k radikalizácii a k ešte výraznejšej polarizácii slovenskej spoločnosti. Na druhej strane sme sa však postupne učili s vírusom žiť, vďaka čomu dnes vidíme povestné „svetlo na konci tunela“. Prispôbili sa aj vedeckí pracovníci – historici, ktorí publikujú výstupy zo svojho vedeckého výskumu na stránkach časopisu *Pamäť národa*. Na rozdiel od roku 2020 sa už v roku 2021 plánované vedecké podujatia nerušili v takej miere, ale vďaka moderným sofistikovaným technológiám sa preniesli do online priestoru. Paradoxne sa tak stali prístupnejšími pre väčší okruh potenciálnych záujemcov.

O tom, že vedecký výskum obdobia neslobody nezastal ani v druhom roku epidémie, svedčí najnovšie číslo odborného-vedeckého časopisu *Pamäť národa*. Jeho úvod tvoria tri zaujímavé štúdie, ktoré mapujú v podstate celé obdobie rokov 1939 – 1989. V prvej štúdiu sa Patrik Beňuš venuje analýze vývoja vybraných priemyselných podnikov v okrese Hnúšťa v období druhej svetovej vojny, ktoré boli podobne ako celé slovenské hospodárstvo priamo ovplyvnené úzkym ekonomickým spojením s nacistickým Nemeckom. V ďalšej štúdii vyplňa Beáta Katrebová Blehová jedno z bielych miest slovenských dejín, ktorým je problematika československej štátnej bezpečnosti vo vzťahu ku karpatským Nemcom v období stalinizmu a poststalinizmu. Komunistický režim sa v dôsledku ich masového vysídlenia obával revanšizmu, ktorý bol hlavným dôvodom pre ich monitorovanie v Západnom Nemecku i na Slovensku. V poslednej štúdii Peter Jašek priblížil vydanie jedného z najvýznamnejších protirežimných dokumentov druhej polovice 80. rokov, publikácie *Bratislava/nahlas*. Jej vydanie umiestnil nielen do dobového kontextu samotného ochranárskeho hnutia, ale aj odporu proti režimu v záverečnom období jeho existencie. V ďalšej časti časopisu prezentuje Patrik Dubovský dokumenty, ktoré približujú aktivity študentov vysokých škôl na Slovensku počas kolapsu komunistického režimu a v rubrikách Materiály a Svedectvo uverejňujeme ďalšie dva príspevky z neuskutočnenej konferencie o Františkovi Šubíkovi alias Andrejovi Žarnovovi.

Na záver vám v mene celej redakcie želáme úspešný a radostný rok 2022.

ŠTÚDIE

- 3 PATRIK BEŇUŠ
Priemysel v období 1. Slovenskej republiky (1939 – 1945) na príklade okresu Hnúšťa
- 24 BEÁTA KATREBOVÁ BLEHOVÁ
Karpatskí Nemci a Štátna bezpečnosť v období stalinizmu a poststalinizmu
- 41 PETER JAŠEK
Bratislava/nahlas a jej miesto v odpore proti normalizačnému režimu na Slovensku

DOKUMENTY

- 59 PATRIK DUBOVSKÝ
Študenti Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave počas Novembra 1989 – odvážne, veselo i vážne

MATERIÁLY

- 75 ADAM PUŠKÁR
Rehabilitácia Františka Šubíka

SVEDECTVO

- 82 EVA ORBANOVÁ
Pred a postkatyňské reminiscencie na Andreja Žarnova

87 RECENZIE

93 ANOTÁCIE

94 ÚPN INTERNE

Pamäť národa

4 • 2021
ročník XVII
vychádza 4 × ročne

vydáva

Ústav pamäti národa
Miletičova 19
828 Bratislava 218
Slovensko
IČO 37 977 997
redakcia@upn.gov.sk
www.upn.sk

redakcia

Šéfredaktor

Mgr. Branislav Kinčok, PhD.

Redaktori

Mgr. Daniel Halčín
Mgr. Pavol Makyna, PhD.
Mgr. Jana Maťašová

redakčná rada

Predseda

prof. PhDr. Róbert Letz, PhD.

Členovia

PhDr. Milan Bárta, Ph.D.
doc. ThDr. Peter Borza, PhD.
prof. Dr. phil. Emília Hrabovec
PhDr. Jan Kalous, Ph.D.
Dr. phil. Beáta Katrebová Blehová
Mgr. Peter Jašek, PhD.
prof. PhDr. Milan Katuninec, PhD.
Mgr. Juraj Marušiak, PhD.
Ing. arch. Mgr. Ján Pálffy, PhD.
PhDr. Michal Pehr, Ph.D.
PhDr. Radoslav Ragač, PhD.
doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD.
prof. PhDr. ThDr. Peter Zubko, PhD.

jazyková úprava

Mária Berdisová

grafická úprava a sadzba

Fabian Chupáč

tláč

Ultra Print, s.r.o.
Printed in Slovakia

fotografia na obálke

Vysoká pec v Tisovci
(Zdroj: SNA, fond STK)

Objednávky časopisu zasielajte
na adresu vydavateľa.
Ročné predplatné 10 €

© Ústav pamäti národa 2021
všetky práva vyhradené
Evidenčné číslo EV 3973/10
ISSN 1336-6297

Zadané do tlače
15. februára 2022

PRIEMYSEL V OBDOBÍ 1. SLOVENSKEJ REPUBLIKY (1939 – 1945) NA PRÍKLADE OKRESU HNÚŠŤA

PATRIK BEŇUŠ

Hospodárstvo z historického hľadiska bolo a aj v súčasnosti je jedným zo základných pilierov existencie štátneho zriadenia, ktoré ovplyvňuje prosperitu, vývoj a smerovanie krajiny v celosvetovom meradle. Vývoj hospodárstva okrem vplyvu na rozvoj ekonomiky, diplomacie, vedy, infraštruktúry, priemyslu, obrany, športu pôsobí aj na rozvoj sociálnych pomerov obyvateľstva v krajine. Cieľom príspevku je poukázať na hospodársku situáciu v priemysle počas 1. Slovenskej republiky a zároveň aj na najmenej preskúmané historické obdobie regionálnych dejín, konkrétne v severnej časti Rimavskej doliny. V príspevku sa zameriavame na zmapovanie priemyselných odvetví, ktoré sa nachádzali v katastrálnom obvode okresu Hnúšťa. Príspevok je syntézou dostupných odborných a archívnych prameňov, ktoré viedli k hlbšiemu skúmaniu vybranej problematiky.

Situácia v krajine po Viedenskej arbitráži ovplyvnila, rovnako ako iné hospodárske oblasti, aj priemyselnú produkciu. V obsadenom území južného Slovenska, ktoré po arbitráži pripadlo Maďarskému kráľovstvu, sa nachádzali dôležité priemyselné závody. Okrem výskytu strategických závodov bol juh Slovenska zároveň významným vnútroštátnym odberateľom tovarov. Vládne kruhy začali okamžite reagovať na dané okolnosti vytvorením priaznivejších podmienok pre opätovné naštartovanie priemyselnej výroby.¹ Legislatívne podmienky kopírovali priemyselnú politiku bývalého Uhorska, a to predovšetkým prostredníctvom dvoch zákonov: zákonom č. 299 a zákonom č. 307 z roku 1940 o podpore priemyslu a daňových úľavách. Išlo o zákonné usta-

novenia z uhorského industrializačného zákona z roku 1909, ktoré poskytli železniciam colné zľavy a štátne dotácie na krytie úrokov pri investičných pôžičkách.²

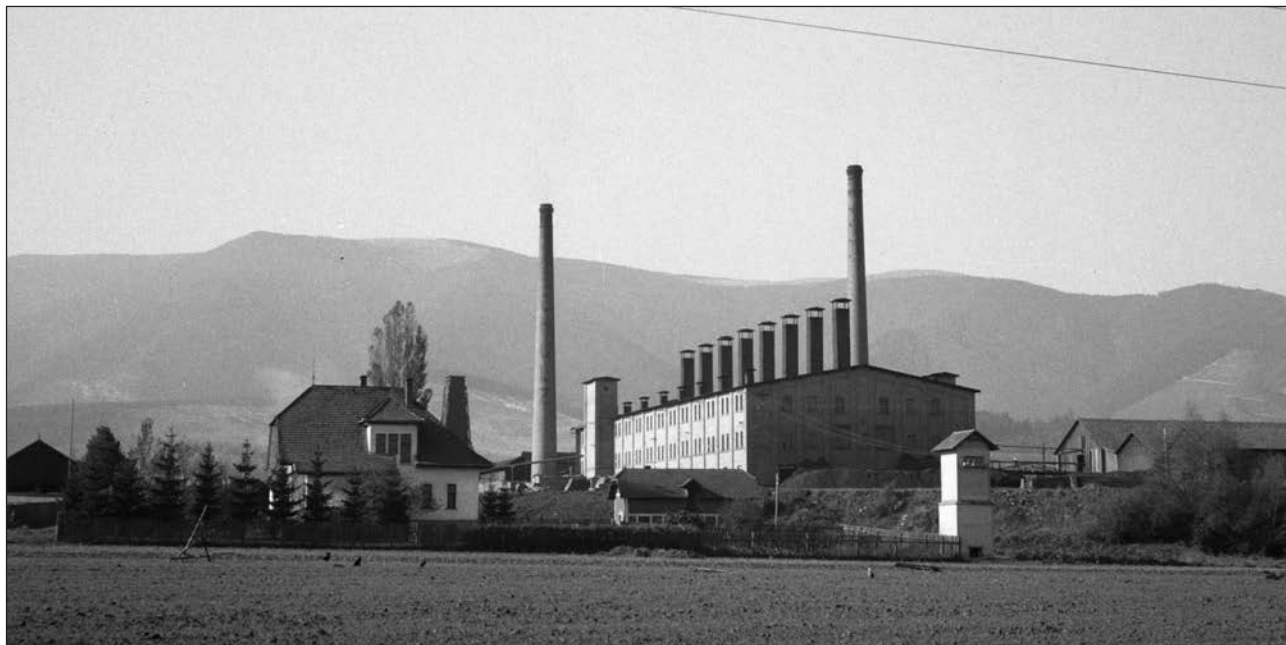
Na základe štatistických podkladov dosiahol priemysel Slovenska počas rokov 1937 – 1943 zvýšenú výrobu približne o 63 %. V tomto období vznikali väčšinou len malé alebo stredné podniky, avšak väčšia časť podnikov začínala s rozširovaním svojej továrenskej výroby. Výstavba kľúčových podnikov sa obmedzila len na odvetvia, ktoré bolo treba nutne nahradiť po strate českých podnikov v chemickom, drevárskom, odevnom a obuvníckom priemysle. Najväčší vzostup výroby dosahoval kovospracujúci, respektíve strojársky priemysel, chemický, kožiarsky a rovnako tak aj drevársky

priemysel. Spomenuté oblasti dosiahli nárast výroby počas rokov 1937 – 1943 v rozmedzí 70 % až 250 %.³ V surovínovej oblasti sa rozšírila ťažba dreva, ropy, železnej, mangánovej, antimónovej a ortuťovej rudy, zatiaľ čo produkcia iných nerastov (hnedé uhlie, soľ, železný pyrit, drahé kovy) sa znížila.⁴

Najdôležitejším pilierom slovenského priemyslu sa stalo strojárstvo, ktoré počas vojnovnej konjunktúry zamestnávalo 30 % pracovníkov, ktorí pracovali v rámci všetkých priemyselných oblastí Slovenskej republiky. Strojársky sortiment sa na základe vojnovnej konjunktúry rozšíril o výrobu rôznych druhov munície, zbraní, diel, plynových masiek a bežných potrieb pre vojakov.

Výrazný rast slovenského hospodárstva malo za dôsledok viacero faktorov: „Vojnová konjunktúra, silné nemecké

- 1 HALLON, Ľudovít. Hospodárske aspekty československého vzťahu v rokoch 1918 – 1945. In: *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno: Masarykova univerzita; Česko-slovenská komise historiků, 1999, s. 124.
- 2 HALLON, Ľudovít. Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky 1940 – 1943. In: SOKOLOVIČ, Peter, ed. *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009, s. 406.
- 3 HALLON, Ľ. Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky 1940 – 1943, s. 406.
- 4 MIČKO, Peter. Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939 – 1945. In: ŠMIGEL, Michal, MIČKO, Peter, eds. *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica: FHV UMB, 2005, s. 52.

Po roku 1940 ovládli nemecké koncerny klúčové slovenské podniky. Pohľad na továreň v Martine (Zdroj: SNA, fond STK)

investície, zákony o podpore priemyslu a niektorých daňových úľavách i dobrá hospodárska politika slovenských národohospodárov. Na priemyselný rast Slovenska vplývalo pozitívne aj hnutie regionalizmu,⁵ ktoré dopomohlo v druhej polovici tridsiatych rokov k investičnej vlně smerujúcej na Slovensko.⁶

Hlavnými dôvodmi, prečo bol slovenský priemysel dlhodobo na vrchole svojich výrobných možností, boli priaznivé podmienky počas celej existencie Slovenskej republiky. Išlo hlavne o spustenie prevádzky novovybudovaných priemyselných závodov, ktoré boli už budované v polovici 30. rokov 20. storočia. Na Slovensku sa nachádzalo široké spektrum strategických podnikov,⁷ ktoré boli už vybudované a boli výrazným plusom počas

vojnových rokov pre ekonomiku republiky. Pozitívom bola aj strata českej konkurencie na slovenskom trhu, čím sa zvýšila výrobná a obchodná prosperita menších slovenských podnikov.⁸ Klúčovým motivačným činiteľom rozvoja hospodárstva a konkrétne priemyslu Slovenska v rokoch 1939 – 1945 boli hospodárske vzťahy s Nemeckou ríšou a odbyť na jej obchodnom trhu na vojenské aj civilné účely. Za najväčší dôsledok rastu slovenského hospodárstva možno určiť fakt, že Slovenské územie sa do leta 1944 nestalo terčom vojenských operácií a ani žiadnych leteckých bombardovaní.⁹

Okrem už vyššie spomínaných pozitívnych faktorov, ktoré stáli za rastom slovenskej ekonomiky, musíme spomenúť aj nepriaznivé činitele, ktoré

vplývali na slovenský priemysel. Výrazne sa začali odrážať na stave slovenského hospodárstva až po roku 1944.

Išlo najmä o podriadený stav k nemeckému hospodárstvu, nedostatok surovín, usmerňovanie ekonomiky vládny režimom či prechod frontovej línie územím Slovenska.¹⁰

Napriek výraznému rastu ekonomiky počas vojnovnej konjunktúry nastal hlavný problém v jednosmernej orientácii priemyslu na zbrojársku výrobu a výrobky určené pre vojenskú potrebu. Spomenutá orientácia bola zapríčinená nátlakom nemeckej ekonomiky na odvetvia, ktoré potrebovala pre podporu svojich expanzných plánov. Práve z toho dôvodu v rokoch 1940 – 1943 ovládli nemecké koncerny¹¹ a banky klúčové priemyselné

5 Išlo o hnutie, ktorého hlavným zámerom bolo povznesenie jednotlivých slovenských regiónov, v súlade s ich prírodnými podmienkami. Hlavným zámerom bolo budovanie infraštruktúrnej siete a spriemyselnovanie regiónov.

6 MIČKO, P. Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939 – 1945, s. 53.

7 Zbrojovky, chemické, drevárske závody, ťažba rúd a výroba celulózy.

8 FALTUS, Jozef. *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1969, s. 365.

9 MIČKO, P. Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939 – 1945, s. 53.

10 MIČKO, Peter. *Hospodárska politika Slovenského štátu*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2010, s. 43 – 44.

11 „Kapitálové spojenie alebo prepletenie niekoľkých podnikov, s formálne právnou samostatnosťou, avšak fakticky s obmedzenou hospodárskou voľnosťou.“ MIČKO, Peter. *Hospodárska situácia Slovenska v rokoch 1918 – 1945*. Banská Bystrica: Belianum, 2013, s. 44.

podniky Slovenska, avšak najvýznamnejšie priemyselné podniky ostali stále v rukách českých koncernov.¹² Tento stav netrval dlho a nemeckí zástupcovia koncernov a bánk boli dosadení do správnych rád spoločností, v ktorých sa nachádzal český, židovský alebo americký kapitál. Týmto spôsobom ovládli všetky najvýznamnejšie priemyselné podniky na Slovensku. V období rokov 1939 – 1945 klesol kapitál českých krajín na Slovensku z 84 % na 8 % a nemecký stúpol z 0,2 % na 62 %.¹³

Významné industriálne slovenské podniky ovládali dominantne: nemecká banka Deutsche Bank a rovnako nemecká banka Dresdner Bank spolu s koncernom A. G. Reichswerke Hermann Göring a tiež s koncernom IG – Farbenindustrie. Pri získavaní dominantných pozícií pre Nemcko kľúčových slovenských podnikov pomáhala banka Creditanstalt Viedeň. Banky ako Moravská banka (tiež Živnostenská banka), Länderbank Viedeň, Maďarská VÚB Budapešť mali podiely v podnikovej sfére Slovenska.¹⁴ V tomto spojení sa snažili o ovládnutie bývalých československých kľúčových podnikov ťažkého priemyslu, ktoré boli dôležité pre budúce napredovanie nemeckých strategických plánov.

Dôležité podniky prešli pod kontrolu Hermann Göring Werke v rámci jednej novej spoločnosti pre územie Slovenska pod názvom Ruda, banské a hutnícke závody. Rovnako tak ovládli Zbrojovku a Škodovku, čo znamenalo preniknutie do zbrojárskeho podnikov Slovenska v Považskej Bystrici a Dubnici nad Váhom. Koncern si do svojich dŕžav pripojil aj štátny komplex Podbrezovských železiarní, ktorý odkúpil na jar 1941 spolu s viacerými banskými, hutníckymi a kovospracujúcimi závodmi za 70 000 000 Korún

Hnúšťa v prvej polovici 20. storočia (Zdroj: www.mesto.hnusta.sk)

slovenských (ďalej Ks). Svoj vplyv koncern rozšíril aj na väčšiu časť akciovéj spoločnosti Slovenský magnezitový priemysel. Roku 1942 celý magnezitový priemysel Slovenska vstúpil do zoskupenia nemeckej ekonomiky Magnesitgesellschaft Südost.¹⁵

Mohlo by sa zdať, že Nemci tlačili svoj kapitál do banského priemyslu z dôvodu ťažby slovenských rúd, ale opak bol pravdou. Nemci nemali záujem o ťažbu rúd s nízkym percentom kovu, ale išlo im o nepreskúmané náleziská, od ktorých nemecké koncerny očakávali objavenie cenných nerastných rúd.

Ďalším veľkým expanzným korporátom bola Deutsche Bank, ktorá sa dostala do podnikovej oblasti cez významnú Českú banku Union, ktorej koncern prevzala spolu s pobočkou v Bratislave a podnikom Lučobný priemysel Dr. Blasberg a spol.¹⁶

PRIEMYSEL V OKRESE HNÚŠŤA V ROKOCH 1939 – 1945

V okrese Hnúšťa bola dlhodobo zatknutá tradícia priemyselnej výroby

najmä v oblastiach železolejárstva, sklárstva, baníctva a chemickej výroby. Južná časť bývalého okresu Rimavská Sobota bola prevažne orientovaná agrárnym smerom, kým severná časť bola zameraná na priemyselnú výrobu už v období 1. Československej republiky (ČSR). Po arbitrážnych udalostiach sa centrom priemyselného života stala Hnúšťa, ktorá bola križovatkou väčšiny priemyselných závodov, a práve aj z toho dôvodu sa stala novovytvoreným okresným mestom. V príspevku sa zameriavame najmä na najväčšie a najvýznamnejšie závody, ktoré sa nachádzali v okrese Hnúšťa. Medzi najväčšie podniky patrili:

1. Lučobný priemysel Dr. Blasberg a spol. komanditná spoločnosť (kom. spol.) Likier,
2. Sklárňa „CLARA“ účastinná spoločnosť (úč. spol.) Utekáč,
3. Lučobný priemysel Dr. Blasberg a spol. kom. spoločnosť, vápenné bane v Tisovci,
4. Rimavskodolinský talkumový priemysel kom. spoločnosť v Hnúšti,

12 HALLON, Ľ. Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky 1940 – 1943, s. 407.

13 MIČKO, P. Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939 – 1945, s. 60.

14 MIČKO, P. Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939 – 1945, s. 60.

15 HALLON, Ľ. Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky 1940 – 1943, s. 407 – 408.

16 HALLON, Ľ. Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky 1940 – 1943, s. 407 – 408.

5. Magnezitový priemysel úč. spoločnosť v Hačave,
 6. Talkumový priemysel, Jozef Heinz dolný a mlynský závod v Hnúšti,
 7. Talkumové závody Naintsch, Kiwisch a spol. v Kokave nad Rimavicou,
 8. Podbrezová banská a hútna spoločnosť vysoká pec Tisovec,
 9. Drevopriemysel Prievidza, električná píla v Rimavskej Bani,
 10. Slovenský drevársky priemysel účastinná spoločnosť v Tisovci,
 11. Parná píla Karola Noveka v Kokave nad Rimavicou,
 12. Stredoslovenské elektrárne úč. spoločnosť v Hnúšti,
 13. Stredoslovenské elektrárne účastinná spoločnosť B. Bystrica, elektrárň v Tisovci,
 14. „Šamota“ továreň na výrobu francúzskych tehál a škrídl v Pondelku.
- Z uvedených podnikov boli pre obranu štátu dôležité najmä: Dr. Blasberg a spol. kom. spol. lučebný priemysel Likier; Rimamuránsko-Šalgótarjanska úč. spol., lanová dráha Sirk-Likier; Magnezitový priemysel úč. spol. v Hačave; Rimavskodolinský talkumový priemysel kom. spoločnosť v Hnúšti; Talkumový priemysel, Jozef Heinz dolný a mlynský závod v Hnúšti.¹⁷

V príspevku venujeme pozornosť predovšetkým hospodárskym a sociálnym sféram v najväčších podnikoch v okrese Hnúšťa.

LUČOBNÝ PRIEMYSEL DR. BLASBERG A SPOL. KOM. SPOL. LIKIER

Po vzniku ČSR nastali náročné časy pre podniky, ktoré mali vo svojom závodnom kapitáli maďarské domény. Jednou z nich bola aj železiareň v Likieri, ktorá patrila pod Rimamuránsko-Šalgótarjansku železiarsku účastinnú spoločnosť. Navzdory postupnej povinnosti presunúť sídlo na územie ČSR¹⁸ väčšina dôležitých podnikov sa práve Rimamuránsko-Šalgótarjanska spoločnosť dostala pod ochranu českého kapitálu. Keďže Rimamuránsko-Šalgótarjanska spoločnosť vedela, že jej status dôležitého závodu pre obranu štátu dlho nevydrží, spoločnosť začala likvidovať svoje prevádzky na území Slovenska. Tejto redukcii sa nevyhli ani železiarne v Likieri, v ktorých sa začalo s masívnym prepúšťaním pracovníkov a rovnako tak aj so znižovaním počtu pracovných dní v týždni. Zlý vplyv mala na vývoj železiarstva aj povojnová hospodárska kríza, ktorá v roku 1921 zapríčinila úplné odstavenie vysokých pecí v železiarňach v Likieri.

Chátrajúci podnik na severe Rimavskej doliny sa v roku 1922 stal predmetom záujmu Dr. Eugena Blasberga,¹⁹ ktorý začal jednanie so zástupcami Rimamuránsko-Šalgótarjanskej spoločnosti o odkúpení závodných objektov (vysokých pecí) a celej obytnej časti Kolónie²⁰ (časť vtedajšieho Likiera, dnes mestská časť Hnúšte). Dr. Blasberg premenil dovtedy železiarsky závod na chemický.²¹ Výroba spracúvala drevo na drevné uhlie, decht, ocot, acetón, metylalkohol, kreosol a iné. Výrobu spustili dňa 1. októbra 1924.²² Celý názov závodu bol Rimavskodolinský lučobný priemysel, komanditná spoločnosť Dr. Eugen Blasberg a spol. v Likieri.²³

Dňa 7. apríla 1927 sa novým spoločníkom firmy stal Dr. Eduard Wirtz, obchodný splnomocnenec firmy „Gewerkschaft der Steinkohlenzeche“ zo Sodingenu.

Dr. Blasberg v tom samom roku požiadal o výmaz a takto sa jediným verejným ručiteľom stal Dr. Wirtz, ktorý súhlasil, aby Dr. Blasberg et Co. Amsterdam preniesla svoj komanditný podiel na koncern Industrienhilfe Gesellschaft m. b. H. Sodingen in Westphalen.²⁴ Tak sa spomínaná firma stala spolujateľom chemickej továrne v Likieri. V obchodných stykoch a za tichého súhlasu vtedajšej vlády

- 17 Štátny archív (ďalej ŠA) Rimavská Sobota, fond (ďalej f.) Okresný úrad Hnúšťa, prezidiálne spisy (ďalej prez. spisy), škatuľa číslo (ďalej šk. č.) 3, číslo spisu (ďalej č. sp.) 582/1939.
- 18 Následne nostrifikácia umožnila postupný prienik domáceho kapitálu, teda národne českého a v malej miere národne slovenského kapitálu do nostrifikovaných podnikov v súčinnosti s kapitálom víťazných dohodových mocností. Ovládnutie cudzieho podniku domácim kapitálom však nebolo nevyhnutnosťou. Nový československý štát kapitálovo prenikal iba do zahraničných spoločností ovládajúcich železnice. Na Slovensku sa nostrifikácia rozbehla až v druhej polovici 20. rokov po podpísaní československo-maďarskej obchodnej zmluvy. V prípade Rimamuránskej spoločnosti kapitál českých krajín spolupracoval pri zániku železiarskych podnikov, ale tým, že prevzal ich výrobné kvóty v rámci ČSR.
- 19 Nemecký občan z Düsseldorfu.
- 20 Rimamuránsko-Šalgótarjanska spoločnosť si vo svojom vlastníctve ponechala bývalú lučobnú školu, jeden robotnícky dom a dva horárske domy s príslušnými staveniskami. Rovnako tak je dôležité spomenúť, že spoločnosť postavila dvojposchodový dom s krídlami. V ňom boli umiestnené siroty po robotníkoch, ktorí zahynuli. Deti zo sirotinca chodievali do spomínanej školy. Po zániku železolejárne zanikol aj sirotinec a budovu odkúpila firma Dr. Blasberga. V roku 1933 bol zriadený spolok „Záchrana“ v Bratislave, ktorý tam zriadil sociálne-výchovný ústav. *Kronika obce Likier*, s. 20–21.
- 21 Dr. Blasberg prefinancoval cca 33 000 000 Korún československých (ďalej Kč).
- 22 ŽILÁK, Ján. K vývoju vlastníckych pomerov Slovenských lučobných závodov v Hnúšti – Likier. *Obzor Gemera*, roč. 22, 1992, č. 1, s. 18.
- 23 Osobným ručiteľom spoločnosti bol E. Blasberg a vonkajším členom spoločnosti bola protokolovaná firma v Amsterdame dr. Blasberg und Co. s vkladom 500 Kč. Firma spustila výrobu pod názvom Lučobný priemysel komanditná spoločnosť Dr. Blasberg a spol. V roku 1928 sa názov firmy zmenil na Chemické závody Likier, kom. spol. v Hnúšti-Likier.
- 24 Koncern Industrienhilfe Gesellschaft m. b. H. Sodingen in Westphalen mohol byť najväčším chemickým koncernom Nemecka len ako súčasť IG Farbenindustrie.

Lučobný priemysel Dr. Blasberg a spol. Likier (Zdroj: Archív M. Pliešovského)

ČSR sa dohodli na ponechaní závodu pod starým názvom. Odvtedy mal najväčší nemecký chemický koncern prevádzku aj na území ČSR.

Dňa 11. marca 1938 vstúpila do firmy ako nový komplementár²⁵ firma Konventa organizační a důvěrnická společnost s. r. o. v Prahe I.

K ďalším zmenám vo vlastníckych pomeroch došlo v apríli 1939, kedy sa stal novým prokuristom úradník Štefan Lengyel. Počas existencie 1. Slovenskej republiky (SR) nastali ďalšie zmeny vo vlastníctve firmy. V júni 1940 komanditný podiel firmy Eisenkontor Gesellschaft mit beschränkter

Haftung²⁶ Sulzbach-Rosenberg v hodnote 500 000 Ks prevzala od 1. januára 1939 so spiatočnou platnosťou firma Aktiengesellschaft für Asphaltierungen und Strassenbau²⁷ v Bratislave. Obe tieto firmy sa dohodli, že sa budú spoločne podieľať na finančných rozdieloch. V prípade straty firma Agsfast by hradila 90 % a Koventa 10 %, s čím súhlasili splnomocnenci firmy František Stephan a doc. Dr. Alojz Matura z Bratislavy. Sídlo firmy sa presunulo z Hnúšťa – Likier do Bratislavy. Závod v Likieri ostal len ako filiálka spoločnosti.²⁸

V roku 1943 komanditista Agfast zapísal zvýšenie vkladu kapitálu

z 500 000 Ks na 3 587 394,05 Ks. Názov firmy sa zmenil na *Bratislavská stavbná úč. spol. so sídlom v Bratislave, pobočný závod Hnúšťa-Likier*.²⁹

Lučobný priemysel Dr. Blasberg a spol. kom. spol. vo svojom závode zamestnával okolo 330 zamestnancov³⁰ a ďalších pracovníkov, ktorí boli zamestnaní v lesoch.³¹ K počtu zamestnancov je potrebné započítať aj učňov, ktorý dostávali hodinovú mzdu 1 Ks. Dlhoročný zamestnanec dostával za hodinu mzdu 3,20 Ks.³²

Prosperita Lučobného priemyslu Dr. Blasberga a spol. kom. spol. bola v rokoch 1940, 1941 a 1942 veľmi

25 Člen s verejným ručením.

26 Spoločnosť s ručením obmedzeným.

27 Skratka novej firmy bola Agsfast.

28 UHER, Michal, MILATA, Viktor a kol. *Chemický priemysel v zrkadle dejín Slovenska*. Bratislava: Spektrum STU, 2019, s. 94 – 95.

29 ŽILÁK, Ján. K vývoju vlastníckych pomerov Slovenských lučobných závodov v Hnúšťa – Likier, s. 22.

30 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 1, č. sp. 282-505/1939.

31 Závod bol druhým najväčším zamestnávateľom v okrese.

32 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 1, č. sp. 513/1939.

výrazná. Priemysel na suchú destiláciu dreva bol na Slovensku reprezentovaný len dvomi veľkými podnikmi, v ktorých výrobná kapacita predstavovala asi 2500 q³³ bukoveho dreva. Boli to firmy: Lučobný priemysel Dr. Blasberg a spol. kom. spol. v Likieri a firma Chemická továreň Pálffy v Smoleniciach. Tieto dve firmy zamestnávali dokopy okolo 1000 robotníkov vo svojich závodoch a tiež zamestnávali väčšie počty robotníkov v lesoch.³⁴

Produkty tohto priemyslu sa rozdeľovali do štyroch hlavných skupín: na drevné uhlie, na skupinu kyseliny octovej³⁵ a acetónu,³⁶ na skupinu dreveného liehu (metanolu)³⁷ a rozpúšťadla a na skupinu dreveného dechtu.³⁸ Tieto základné produkty spracúval podnik v Likieri až na najjemnejšie medicínálne výrobky. Tak sa vyrábala z acetónu chloroform³⁹ chemicky čistý, z metanolu formaldehyd⁴⁰ a hexametylentetramín,⁴¹

z dreveného dechtu guajakol⁴² a z uhlia aktívne drevné uhlie. Tento priemysel bol výslovne exportný. Odbyt smeroval hlavne do Protektorátu, Nemecka a Talianska. Pred vypuknutím druhej svetovej vojny boli výrobky exportované aj do Anglicka, Švajčiarska, Francúzska i do zámorských krajín. Pre Slovenskú republiku mal tento priemysel veľký význam, pretože chemickým spracovaním bukoveho palivového dreva, ktorého bolo na Slovensku dostatok, sa dosiahlo najrentabilnejšieho využitia tejto suroviny.⁴³

Riaditeľom podniku v Likieri bol od roku 1939 komerčný Ing. Gabriel Dutko. Väčšinu času trávil v Bratislave, odkiaľ dochádzal do Likiera. Jeho zástupcom bol prokurista František Bauer.

Riaditeľstvo fabriky malo veľké porozumenie pre hygienu obydli svojich pracovníkov v závode a tiež aj

úradníckych zamestnancov. Uskutočnili veľké investičné práce do strojového zariadenia a neskôr aj do výstavby budov. V roku 1941 bola ukončená stavba obytného jednoposchodového domu so štyrmi bytmi.

Väčšina likierskeho obyvateľstva pracovala v závode. Zároveň v ňom pracovali aj robotníci z okolitých obcí, ktorí boli prevažne z Hnúšte, z Rimavského Brezova a z Klenovca. Zamestnanci vo fabrike sa rozlišovali na nekvalifikovaných, ktorí väčšinou pracovali s drevom, ktoré rúbali a ukladali ho, na kvalifikovaných – boli to napríklad remeselníci ako zámočníci, stolári, kováči, elektrikári, a na majstrov. Nekvalifikovaní robotníci a remeselníci boli platení hodinovou mzdou a majstri spadali do kategórie podúradníkov.⁴⁴

Rovnaké postavenie ako remeselníci mali bývalí nekvalifikovaní robotníci

33 Metrický cent (jednotka hmotnosti) 1 q = 100 kg.

34 *Kronika obce Likier*, s. 21 – 22.

35 „Jej vlastnosti z nej tiež robia dobré rozpúšťadlo (najmä farbív, gúm, živíc a éterických olejov) a látku využívanú na úpravu pH.“ *Kyselina octová* [online]. [cit. 2021-01-28]. Dostupné na: <https://zdravopedia.sk/ucinne-latky/ecka/e260-kyselina-octova>

36 „Jedno z najčastejšie používaných rozpúšťadiel olejov, tukov, gumy a acetylénu. Má široké použitie v chemickom (výroba metylmetakrylátu) a vo farmaceutickom priemysle.“ *Acetón* [online]. [cit. 2021-01-28]. Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/aceton>

37 „V minulosti sa pripravoval destiláciou dreva za sucha, odtiaľ pochádza aj starší triviálny názov drevný lieh. Používa sa ako rozpúšťadlo a surovina na výrobu formaldehydu.“ *Metanol* [online]. [cit. 2021-01-28]. Dostupné na: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Metanol>

38 „Decht [...] je kvapalný produkt tepelného rozkladu organických látok bez prístupu vzduchu. Priemyselná výroba dechtu na Slovensku začala v roku 1926 vo vtedajších Slovenských lučobných závodoch v Hnúšti.“ *Decht* [online]. [cit. 2021-01-28]. Dostupné na: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Decht>

39 Niektoré medicínske uspávacie prostriedky.

40 „Z formaldehydu sa vyrábajú chemikálie, napr. pentaerythritol (používa sa k výrobe náterov a výbušnín), difenyl diisokyanát (zložka polyuretanových náterov pien), hexametylentetramín (výroba fenol-formaldehydových výbušnín), kyselina nitrilotrioctová, methyldianilín a komplexotvorná činidla (kyselina ethylendiamintetraoctová EDTA).“ *Formaldehyd*. [online]. [cit. 2021-01-28]. Dostupné na: <https://irz.cz/repository/latky/formaldehyd.pdf>

41 „V medicíne sa jeho soľ kyseliny mandľovej využíva na liečbu infekcií močovej sústavy, pretože pri kyslom pH sa rozkladá na amoniak a formaldehyd. Formaldehyd je bakteriocídny, pričom pričom tento účinok je zosilnený kyselinou mandľovou. Kyslosť v močovej sústave sa zabezpečuje podaním spolu s vitamínom C (kyselina askorbová). Okrem liečby je vhodný aj na dlhodobú profylaxiu, pretože baktérie si voči formaldehydu, na rozdiel od antibiotík, nedokážu vytvoriť odolnosť. Nemal by sa však používať pri poškodení obličiek. Hexamín sa spolu s 1,3,5-trioxánom používajú ako tuhé palivo, napríklad na ohrev jedla pri stanovaní atď. Výhodou je, že pri horení nevzniká dym ani popol a taktiež vysoká výhrevnosť tejto látky – 30 MJ/kg. Nevýhodou sú však jeho jedovaté výpary.“ *Hexametyléntetraamín*, [online]. [cit. 2021-01-28]. Dostupné na: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Hexametyl%C3%A9ntetraam%C3%ADn>

42 „Guajakol sa v medicíne používa ako expektorans, antiseptikum a lokálne anestetikum. Používa sa aj k príprave eugenolu a vanilínu. Súvisiace derivát dimethoxybenzen (veratrol) sa tiež používa v medicíne. Pri údení potravín je guajakol hlavný chemikálií zodpovedný za dymovú chuť, zatiaľ čo za dymovú vôňu je zodpovedný syringol. Vďaka schopnosti meniť prirodzenú farbu so guajakol niekedy používa ako indikátor pre roztok v rôznych experimentoch s enzýmami.“ *Guajakol* [online]. [cit. 2021-01-28]. Dostupné na: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Guajakol>

43 *Kronika obce Likier*, s. 22.

44 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 8, č. sp. 89.

Likier, stará octáreň (Zdroj: Archív M. Pliešovského)

pracujúci v odborných povolaniach pri destilácii. Postupným nadobúdaním praxe sa z nich stali odborníci. V tej

istej kategórii boli zaradení aj šoféri nákladných áut. Na najvyššom kariérom stupni boli úradníci, ktorí boli

najlepšie platení. Z niektorých robotníkov a remeselníkov sa ich vlastnou prácou a podnikavosťou stali vedúci úradníckych miest.⁴⁵ V kronike obce Likier sú platové pomery spomenuté takto: „Úradníci sú platení veľmi dobre, podúradníci a majstri dobre, ale ostatní vzhľadom na dnešnú veľkú drahotu sú už platení horšie, ale predsa lepšie ako v iných podnikoch. Mnohí z robotníkov po vykonaní fabrickej práce kľučujú lesy Urbariálnej spoločnosti Likier, za ktorú prácu si môžu na kľčoviskách sadieť zemiaky.“⁴⁶

U mnohých obyvateľov obce začala vznikať obava, že kvôli veľkému kľčovaniu lesa likierskym podnikom nebude o niekoľko rokov dostatok dreva. Vtedajšia spisba tento závažný problém vysvetľuje takto: „Keď sa človek, sedliak, nad tým zamyslí, pominie ho taká obava. Keď uvážime, že strom ku svojmu vzrastu potrebuje 70 – 80 rokov, nuž prídeme k tomu záveru, že tu vlastne ide len o dodávku dreva za tie roky, ktoré začnú dopĺňať do čísla 70 – 80, lebo ak sa do tých rokov s dodávkou dreva vystačí, nuž po 80 rokoch sa tá dlhá 80 ročná procedúra môže opakovať znovu. Pri tejto dodávke sa zotavia aj tie stromy, ku ktorým by bol za iných okolností prístup ťažký alebo nemožný. Tu zas pomáha tá okolnosť, že dodávka je vo veľkom a že sa dá kalkulovať s veľkými ciframi obnosov.“⁴⁷

V sklade dreva sa počas vojnových rokov vyskytovalo približne 800 m³ bukového dreva. Drevo sa dovážalo ťažkými strojmi, ale aj železničnou traťou. Koncom 30. rokov 20. storočia sa drevo vozilo ešte po lanovkovej dráhe.⁴⁸

Ako sme už spomenuli, firma dbala na starostlivosť o svojich

45 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 9, č. sp. 663.

46 Kronika obce Likier, s. 48.

47 Kronika obce Likier, s. 48.

48 Lanovka Železník (Sirk) – Likier, dosiahla dĺžku 198 m, denný výkon mala 700 ton prepravy železnej rudy a ročná kapacita lanovky bola 1500 – 1700 ton železnej rudy. Viac o lanovkovej dráhe v kapitole infraštruktúra. PÁTERA, Lukáš. Nákladné lanovky v spišsko-gemerskej banskej oblasti. In: LACKO, Miroslav, ed. *Montánna história 8 – 9*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2017, s. 258 – 260. Lučobný závod disponoval aj vlastnou elektrárnou a vlastnou pílou, na ktorej si mohli za stanovený poplatok pílť drevo aj súkromníci. V Tisovci mal závod vlastný lom uhlíkatanu vápenatého CaCO₃ a vlastné vápenice, v ktorých sa CaCO₃ menilo na CaO a CO₂, CaCO₃ = CaO + CO₂ (pálené vápno sa tiež odpredávalo súkromníkom). *Kronika obce Likier*, s. 48.

Železná koľajnicová rampa lanovky Sirk – Likier (Zdroj: Banícke múzeum Rožňava)

zamestnancov, napriek tomu sa vyskytli problémy, ktoré napríklad dňa 8. mája 1942 vyústili do demonštrácie 80 žien robotníkov z obce Hnúšťa – Likier pred Okresným úradom v Hnúšti a v nasledujúci deň prešli pred budovu kancelárie firmy. Ženy sa domáhali rozdelenia oneskoreného prídelu múky za prvú polovicu mája a rovnako tak aj zvýšenie prídelu múky pre robotníkov.⁴⁹

LUČOBNÉ ZÁVODY DR. BLASBERG V OBDOBÍ SLOVENSKÉHO NÁRODNÉHO POVSTANIA

Prevádzka v podniku sa udržiavala až do r. 1944, kedy po vyhlásení Slovenského národného povstania (SNP) robotníci odišli k povstalcov do hôr.

V závodnej kronike sa spomína udalosť ohľadom výstražných nápisov: „Achtung: Mine! Niekoľko robotníkov ostalo strážiť závod. Stojí za zaznamenanie, že zase robotnícka pohotovosť a nápad zachránili tento závod pred zničením. Na vodnú turbínu totiž niekto napísal z robotníkov: Achtung, Mine! A rozmiestnil ešte niekoľko ‚výstražných nápisov‘, že oblasť okolo fabriky je podmínovaná. Nemci však pri svojom definitívnom úteku z okupačnej cesty nestihli zariadenie továrne vyhodit' do povetria.“⁵⁰

Podnik disponoval do konca vojny 40 nákladnými automobilmi, na ktorých si vo vlastnej réžii dovážal svoju základnú surovinu drevo. Lenže Nemci pri svojom ústupe so sebou zoberali všetky nákladné autá. Nový štart

prevádzky bol preto podstatne sťažovaný.⁵¹ Z toho dôvodu celá zataž dopravy dreva prešla na konskú silu. Opäť sa však vyskytol problém, tentokrát s potrebou konskej sily pre povstalecké vojsko v boji proti nemeckej armáde. Obvodná komisia v Brezne nad Hronom mala prevziať dňa 25. septembra 1944 od firmy Blasberg a spol. v Likieri 10 koní, postroje a vozy do vlastníctva vojenskej správy. Lučobný priemysel Dr. Blasberg a spol., kom. spol. spísala zápisnicu svojich koní, ktoré označila z hľadiska kondície pre vojenskú službu za úplne neschopné, ani pochod na miesto určenia do Banskej Bystrice by podľa zápisu kone nevydržali.

Nariadením Slovenskej národnej rady (SNR) zo dňa 8. septembra 1944 bola firma Lučobný priemysel

49 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 9, č. sp. 883/1942.

50 Kronika Slovenských lučobných závodov.

51 Kronika Slovenských lučobných závodov.

Dr. Blasberg a spol. komanditná spoločnosť, Likier zaistená a jej vnúteným správcom bol menovaný Ing. Krivoss, vedúci úradník zaistenej firmy.⁵²

SKLÁRŇA „CLARA“ ÚČASTINNÁ SPOLOČNOSŤ UTEKÁČ

V okrese Hnúšťa bola ďalším veľkým podnikom sklárne „CLARA“ uč. spoločnosť v Utekáči, ktorej história siaha ešte do čias rakúsko-uhorskej monarchie. Sklárne zamestnávala ľudí z Utekáča, Kokavy nad Rimavicou a blízkeho okolia. V závode počas existencie Slovenskej republiky pracovalo približne 700 pracovníkov, čo z nej robilo najväčšieho zamestnávateľa v okrese.

V utekáčskych sklárňach došlo v roku 1940 k zmenám členov správnej a dozornej rady. Bol to schematický postup dosadzovania sympatizantov nemeckého režimu, ktorými sa mali zabezpečiť nemecké hospodárske záujmy. Presadilo sa, že členom správnej rady akéhokoľvek závodu môžu byť len občania slovenskej národnosti a z celej správnej rady⁵³ museli mať aspoň traja aj trvalé bydlisko na Slovensku. Práve z toho dôvodu bol za nového člena správnej rady navrhnutý Anton Gundacker, riaditeľ firmy Tungsram Praha, a Dr. Ľudovít Paško-vič, komisár Ministerstva hospodárstva v Bratislave.⁵⁴

V roku 1941 mala spoločnosť sedem účastníkov Anton Bauer (335 účastín), Ing. Viliam Frommel (235 účastín), Dr. Štefan Juráš (250 účastín), Dr. Ferdinand Leubner (150

účastín), Ing. Alexander Lipschitz (200 účastín), Dr. Ladislav Mihalovits a Ing. Emerich Zimmerl (po 235 účastín), čo bolo spolu 1 640 účastín. V roku 1942 došlo k zmene názvu závodu na „CLARA“ sklárne účastinná spoločnosť. Vtedajšia hodnota akciového kapitálu spoločnosti dosahovala 6 300 000 Ks a bola rozdelená na 15 000 kusov účastín, pričom hodnota jednej účastiny predstavovala 420 Ks.⁵⁵

Medzi ďalšie zmeny, ku ktorým došlo v roku 1941 patrilo zvolenie nového závodného výboru, kde sa robotníci už dopredu dohodli na zvolení svojich zástupcov, aby sa vyhli prípadnému zvoleniu aktívnych gardistov. Zvolení boli: predseda Jozef Strmeň, podpredseda Jozef Kubinec, tajomník Jozef Baláž, členovia Eduard Klincko, František Švingál a ďalší.⁵⁶

Členovia museli pracovať podľa existujúcich podmienok, ktoré si zlá situácia pre pracovníkov vyžadovala. Podarilo sa im zvýšenie taríf na niektoré málo platené druhy výrobkov pre zamestnancov⁵⁷ v dielni. Výnimocne sa im podarilo zohnať mimoriadne prídely potravín, taktiež oblečenie, obuv, pracovné papuče na prácu k peci, kukuricu a otruby pre chov ošípaných a iné potrebné tovary.⁵⁸

Prídelové lístky boli len na niektoré druhy tovarov, napr. gumená obuv, ktoré boli následne prerazované pre ťažko pracujúcich, stredne ťažko pracujúcich a ľahko pracujúcich, inak bol v praxi zavedený systém tzv. odberných knížiek.⁵⁹

Sklárne sa dostala do krízy v roku 1940, a to z dôvodu nízkeho percenta exportu vyrobených produktov.⁶⁰ Prvotnou reakciou bola redukcia pracovného času, ktorý predstavoval len štyri dni v týždni. Riaditeľstvo však nechcelo prepúšťať svojich zamestnancov, závod preto nechal v prevádzke len jednu pec a zaviedol striedavý systém zamestnancov v práci, ktorí pracovali dva týždne a dva týždne mali voľno. Tento systém sa nepáčil aktívnym gardistom, ktorí tvrdili, že majú v tomto štáte tzv. zvláštne poslanie, a práve z toho dôvodu majú právo pracovať bez nariadeného voľna. Reakciou na požiadavky gardistov bolo, že závodný výbor sa začal vyhrážať svojou demisiou, v prípade ignorovania výborových nariadení. Nebolo ojedinelým faktom, že sa členovia vzdali svojich funkcií, čím nastalo veľké pobúrenie a následne vyšetrovanie okresným úradom, či výbor konal v súlade so svojimi kompetenciami. Vyšetrovanie dalo vždy za pravdu výboru, ktorý následne pokračoval vo svojej činnosti. Tým sa zvýšila spokojnosť zamestnancov a vzrástlo renomé niektorých členov závodného výboru.⁶¹

V máji 1941 nastala v závode zlá situácia, kedy pracovalo len 12 zamestnancov z dôvodu nedostatku surovín. Pre sklárne z hľadiska veľkého množstva objednávok, ktoré už mala dohodnuté rok dopredu, bola potrebná investícia na rozšírenie výroby. K realizácii rozšírenia výroby sa nikdy neprikročilo z dôvodu nedostatku

52 Lučobný priemysel Blasberg utrpel škody spojené s nemeckým demontovaním zariadení v hodnote 21,5 mil. Kčs. HALLON, Ľudovít, SABOL, Miroslav, FALISOVÁ, Anna. *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944 – 1948*. Bratislava: HÚ SAV, 2011, s. 67.

53 Správna rada musela mať minimálne 4 a maximálne 7 členov, ktorí boli volení na trojročné obdobie.

54 ŽILÁK, Ján. *Sklárne v Malohonte*. Bratislava: GUnaGU, 2001. s. 32.

55 ŽILÁK, J. *Sklárne v Malohonte*, s. 33.

56 *Kronika obce Utekáč*, s. 181 – 182.

57 Mzdy sa zvýšili o 12 %.

58 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 10, č. sp. 41/1941.

59 *Kronika obce Utekáč*, s. 181 – 182.

60 Sklárne bola závislá na exportnom obchode, ktorý predstavoval 96 % z celkového predaja produktov. Najväčším odberateľom bolo Maďarsko (86 %), avšak následnou všeobecnou mobilizáciou sa maďarský trh uzavrel. ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, administratívne spisy (ďalej adm. spisy), signatúra číslo (ďalej sign. č.) 16, šk. č. 17, č. sp. 2350/1941.

61 *Kronika obce Utekáč*, s. 181 – 182.

Skláreň „CLARA“ v Utekáči v 30. rokoch 20. storočia (Zdroj: www.sobotnik.sk)

materiálov a nemožnosti viac zvýšiť výrobnú kapacitu.⁶²

Navzdory nepriaznivej politickej a hospodárskej situácii, ktorá nebola k sklárňam „CLARA“ vôbec priaznivá, narážame na fakt, že v roku 1942 sa odbyt tovaru podstatne zvýšil v dôsledku náhleho rastu dopytu hlavných odberateľov podniku. Vyskytli sa aj situácie, kedy závod musel odmietat nové ponuky, pretože výrobná kapacita dosiahla svoj vrchol. Skláreň dodávala sklenené banky do Maďarska, Rumunska či Nemecka a do iných štátov a rovnako tak aj firme Tungsram úč. spol. v Bratislave.⁶³

V roku 1942 v porovnaní s rokom 1941 došlo k zvýšeniu výroby o 40 % a rovnako k zvýšeniu hodnoty produktov až o 70 %. Zvýšená produkcia si vyžadovala aj zvýšenie pracovných síl, ku ktorým došlo len v malom rozsahu, konkrétne o 7 %, avšak mzdy sa zvýšili o 37 %.⁶⁴

V roku 1943 bolo v sklárňach zamestnaných 600 robotníkov, z čoho bola prevažná časť kvalifikovaných robotníkov sklárov a ostatní patrili

do kategórie pomocných robotníkov. Koncom roku 1943 sa situácia s odbytom opäť zhoršila, na základe čoho nastalo prepúšťanie zamestnancov a začínalo sa uvažovať o likvidácii závodu. K tomuto vývoju neprispel ani fakt, že nastal nedostatok múky, chleba, masti, tiež topánok a oblečenia. Úrady neboli schopné nedostatok riešiť, z čoho narastala nespokojnosť pracovníkov.⁶⁵

V utekáčskych sklárňach sa v období 1. Slovenskej republiky mnohokrát prejavila nespokojnosť s nízkou úrovňou sociálneho zabezpečenia, ktoré vládli v závode. V závode dochádzalo k štrajkom aj napriek tomu, že vládny režim odobral toto právo zamestnancom. K najväčšiemu štrajku došlo v júni 1940, kedy nastalo obmedzovanie výroby. V septembri 1940 sa pracovalo 8 dní v mesiaci a tak vznikla obava, že závod zastaví výrobu.⁶⁶ K znepokojeniu spojenému s možnou stratou zamestnania prispeli aj skutočnosti týkajúce sa rapídneho nedostatku potravín, oblečenia, nízkych miezd a vyplácania rôznych príplatkov alebo

jednorazových výpomocí. Pracovníci si boli vedomí, že jedine štrajk im dokáže zabezpečiť dosiahnutie ich cieľov, čoby len čiastočných.

V kronike obce Utekáč sa štrajkové udalosti spomínajú takto: „Štrajk začínal už niekoľko dní predtým, kedy vznikala napätá situácia, nervozita. Jednotliví robotníci navádzali ostatných zamestnancov opatrne k nespokojnosti a k vzbure. Signálom k prerušeniu práce bola pieseň ‚Kto za pravdu horí‘ po dospievaní všetci naraz prestali pracovať. Predtým sa používal signál silné buchnutie píšťalou (až sa píšťala zohla), kedy všetci prestali pracovať. Boli to vždy smelí robotníci, ktorí nevydržali a zahájili stávkou s rizikom, že pri vyšetrovaní budú vyzradení.“⁶⁷ Štrajk bol podporovaný závodným výborom, ktorý vyjednával podmienky o ukončení štrajku s riaditeľom sklárni Bauerom, ktorý bol v sprievode s veliteľom žandárov Živorom.⁶⁸ Po dohodnutých podmienkach vyšiel člen výboru z kancelárie a vystúpil pred štrajkujúcimi a „naoko“ ich prísne vyzval, aby nastúpili do práce. Robotníci chceli počuť informáciu o priebehu rokovaní, ktoré ak prebiehali nepriaznivo, nastal všeobecný rámus. „Veliteľ žandárskej stanice Živora vidiac, čo sa deje, prišiel tiež, postavil sa na verštat a drzým spôsobom vyzval robotníkov, aby okamžite nastúpili do práce, lebo ich dá všetkých zatvorit ako bolševických rebelantov. Nikto sa nepohol z miesta. Vyzval znova a vytiahol z pošvy šabľu. Nikto sa nepohol z miesta. Nakoniec sa vypol so svojou robustnou postavou a zreval, až sa aj strecha nad hutou zatriasla a gáfor nadňou nadvihol: ‚idete robiť, alebo nie!‘ Na to sa pohotove ozval zo zadných radov zástupu robotníkov pozmenený

62 ŽILÁK, J. Sklárne v Malohonte, s. 33 – 34.

63 ŽILÁK, J. Sklárne v Malohonte, s. 33.

64 KUBINEC, Dušan. Utekáč na dobových fotografiách 4. Krná: Miloš Hric, 2020, s. 96.

65 Kronika obce Utekáč, s. 189; ČIERNY, Martin. 180 rokov Utekáčskych sklárni. Bratislava: ROH, 1967, s. 42.

66 ČIERNY, M. 180 rokov Utekáčskych sklárni, s. 187.

67 Kronika obce Utekáč, s. 186.

68 Kronika obce Utekáč, s. 186.

hlas: „Hovno!“ Okamžite nasledovalo niekoľkokomínútové trápne Živorovo vyšetovanie. Vinníka nenašiel, lebo ská-ra Jána Šebeňa nikto neprezradil. Naopak ho chránili telami a tiskali za múry hušskej haly, aby náhodou už nič nezakričal, alebo sa inak neprezradil pred Živorom.“⁶⁹ Štrajk skončil úspechom zamestnancov, ktorým boli zvýšené mzdy napriek vládnym smerniciam, podľa ktorých sa mzdy nemohli zvyšovať.⁷⁰

Okrem nespokojných štrajkujúcich zamestnancov, začali svoju nespokojnosť prejavovať aj prepustení gardistickí pracovníci, ktorí dobrovoľne odišli na sezónne práce do Nemecka. Problém nastal keď sa koncom októbra 1940 vrátili domov a žiadali opätovné prijatie do práce z dôvodu neoprávnenej výpovedí. Na sťažnosti prepustených gardistov reagovalo veliteľstvo Hlinkovej gardy, ktoré vydalo stanovisko k okamžitému prijatiu ich členov na úkor pracovníkov, ktorí neboli členmi Hlinkovej gardy. Tento spor začali riešiť aj odbory, ktoré zistili špekulatívnu niektorých gardistov, pretože niektorí sa stali členmi Hlinkovej gardy až po návrate z Nemecka naspäť na Slovensko, čím nemohli požadovať vrátenie pracovného miesta na úkor nečlenov.⁷¹ Spomínané udalosti, ktoré zaznamenala Skláreň „CLARA“, bolo nutné čo najrýchlejšie vyriešiť a opäť stabilizovať výrobu, pretože išlo o najväčšieho zamestnávateľa v okrese Hnúšťa a v priľahlom okolí kokavského mikroregiónu.

Na jar 1943 sa začali ďalšie nové štrajky. Dňa 18. marca nenastúpilo do práce 27 robotníčok a robotníkov z opukávarne,⁷² ku ktorým sa zo solidarity pripojili ďalší zamestnanci,

Prenášanie pernic v Utekáci okolo roku 1942 (Zdroj: Archív J. Spustkovej)

dochádzajúci z Kokavy nad Rimavicou. Dňa 27. marca sa do ďalšieho štrajku zapojilo okolo 100 mladých robotníkov – naberačov, bankárov, krútiarov a iných.⁷³

Neskôr, 25. mája 1943, vypukol štrajk za zvýšenie miezd. Správa závodu však už nemienila dokončne ustupovať požiadavkám pracovníkov a rozhodla sa pristúpiť k represáliám. Štrajk bol nakoniec rozpustený po intervencii žandárov. Tento zásah pracovníkov neodradil a dňa 27. mája 1943 začali znovu štrajkovať za lepšie sociálne podmienky a vyššiu mzdu. Rovnako ako štrajk spred dvoch dní, tak aj tento bol potlačený žandárskou akciou. Z narastajúcich obáv, že by pracovníci závodu mohli opätovne vyvolať štrajk, navrhoval vo svojom hlásení žandársky náčelník JUDr. Račko toto: „Bolo by potrebné, aby mzdové

pomery robotníctva v Utekáci boli raz upravené, pretože sa tu vždy sťažujú na nízke mzdy.“⁷⁴

Dôsledkom nedostatočného zásobovania a meškania potravinových prídelov vypukol v závode dňa 19. novembra 1943 nový štrajk. Ráno o 8.15 hod. prestalo robotníctvo pracujúce pri sklárskych peciach pracovať, pretože sa dožadovali prídelu cukru na november a prídelu umelého tuku za posledné dva mesiace, tiež mlieka, zemiakov, ako aj múky.⁷⁵

Predseda závodného výboru Jozef Strmeň udalosť nahlásil ihneď okresnému úradu v Hnúšti a žandárskej stanici, ako aj správe závodu, a žiadal, aby zástupcovia okresného úradu sa dostavili na miesto a vec vyšetrili. Tejto požiadavke bolo vyhovené a zástupcovia okresného úradu sa dostavili. Zástupcovia robotníctva odôvodnili túto udalosť tým, že robotníctvo

69 Kronika obce Utekáč, s. 188.

70 Kronika obce Utekáč, s. 189.

71 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, adm. spisy, sign. č. 16, šk. č. 17, č. sp. 2350/41.

72 Sklo po ochladení putuje na proces opukávania, v ktorom sa diamantovým hrotom naruší povrch produktu, aby sa oddelil od bubliny na jeho vrchu, ktorá vzniká pri fúkaní do formy.

73 Kronika obce Utekáč, s. 188.

74 Kronika obce Utekáč, s. 189.

75 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 24, sign. č. 13, č. sp. 154-24/11-18/43 DA-4/4.

Vápenka Tisovec na začiatku 20. rokov 20. storočia (Zdroj: Archív redakcie)

o 8.00 hod. má 15-minútovú prestávku na raňajky a že väčšina robotníctva raňajkuje zapražené polievky namiesto kávy a pod. Práve z toho dôvodu žiadali zástupcov robotníctva, aby bola uskutočnená náprava prídelov životných potrieb. Keď zástupcovia zamestnancov vzali túto požiadavku na vedomie, vyzval predseda závodného výrobu robotníctva, aby pokračovali v práci, čomu bolo aj vyhovené a práca o 8.45 hod. opäť pokračovala.

Vyšetrovaním bolo zistené, že prídel umelých tukov bol oneskorený takmer o celý mesiac november a prídel cukru taktiež o niekoľko dní. Vo veci zásobovania mliekom bolo zistené, že mnohí robotníci sú úplne bez mlieka a mnohí si musia mlieko sami nosiť od gazdov vo vzdialenosti niekoľko kilometrov.⁷⁶

SKLÁREŇ „CLARA“ POČAS SNP

Ráno dňa 28. augusta 1944 bolo v závode mierne napätie aj keď väčšina pracovníkov vôbec netušila, k čomu sa na Slovensku práve schyľuje. Po raňajšej prestávke okolo 9:00 hod. začali húkať sirény a bol vyhlásený letecký poplach. Nad Utekáčom preleteli spojenecké (anglo-americké) lietadlá, ktoré smerovali z Maďarska na severozápad. Toho istého dňa sa odpoľudnia dostavili do Kokavy nad Rimavicou dôverníci z Utekáča (Karl Batke, Jozef Štuhl, Ján Bajčík, Ján Štuhl, Jozef Klofáč a ďalší).⁷⁷ Títo menovaní si pripravili plán, rozdelili úlohy a dohodli podrobnosti, ako prevedú vyhlásenie povstania v obci Utekáč.⁷⁸

Na spomínané udalosti reagoval závod úplným zastavením výroby

avšak riaditeľ Bauer bol prinútený partizánskym velením, aby bola výroba v závode opäť obnovená. Do prevádzky sa dala len jedna pec, pretože v tejto situácii bol odbyt takmer nulový a výrobky išli priamo do skladu. Týmto sa mala zakryť partizánska činnosť obyvateľov, poprípade zamedziť ich odvráteniu na práce do Nemecka.⁷⁹

Dňa 19. septembra 1944 oznámilo Povereníctvo Slovenskej národnej rady pre veci hospodárske a zásobovacie Krajskému súdu v Banskej Bystrici, že dňa 8. septembra 1944 bol vymenovaný Ing. Alexander Lipschitz, technický úradník firmy Tungstram úč. spol. Bratislava, za dočasného správcu pri firme „CLARA“ skláreň, úč. spol. Utekáč.⁸⁰ Koncom septembra 1944 bol vypracovaný účet strát a zisku k 31.

76 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 24, sign. č. 13, č. sp. 154-24/11-18/43 DA-4/4.

77 *Kronika obce Utekáč*, s. 198.

78 ČIERNY, M. *180 rokov Utekáčskych sklárni*, s. 41.

79 *Kronika obce Utekáč*, s. 220.

80 ŽILÁK, J. *Sklárne v Malohonte*, s. 33.

decembri 1944, ktorý činil stratu za rok 1944 64 763,02 Ks.⁸¹

V septembri 1945 Povereníctvo Slovenskej národnej rady pre priemysel a obchod v Bratislave vymenovalo za národného správcu sklárne Zoltána Šebu. Názov sklárni sa zmenil na „CLARA“ sklárne účastinná spoločnosť národná správa.⁸²

LUČOBNÝ PRIEMYSEL DR. BLASBERG A SPOL. KOM. SPOL., VÁPENNÉ BANE V TISOVCI

Vápenka v Tisovci bola filiálnym podnikom firmy chemický priemysel Dr. Blasberga v Likieri, v ktorej sa vyrábalo vápno potrebné pre chemickú továreň v Likieri. Správcom vápenky bol J. Heinz, ktorý viedol firmu od roku 1904. V závode v roku 1939 pracovalo 53 zamestnancov. Závod podporoval zvyšovanie potravinových noriem pre zamestnancov a v mesiaci august 1939 vyplatili jednorazovú výpomoc v sume 250 Ks pre každého robotníka a pred vianočnými sviatkami vianočnú výpomoc v sume 100 Ks pre každého robotníka. Zamestnanci dostávali hodinovú mzdu od 2,52 Ks do 3,12 Ks.

Závodný výbor⁸³ vápenky podal dňa 17. marca 1940 riaditeľstvu firmy požiadavky, ktoré vyplývali z kolektívnej zmluvy z roku 1938, kde mali uzavretú dohodu, že keď sa predmety dennej potreby⁸⁴ zvýšia, bude firma ochotná s nimi jednať o zvýšení mzdy. Keďže v roku 1939 predmety dennej potreby boli značne zvýšené, firma vyplatila robotníctvu za august 1939 dňa 1. septembra 1939 drahotný prídavok pre ženatých po 200 Ks a pre slobodných 100 Ks. Následne výbor predložil

závodu ďalšie požiadavky, v ktorých by závod od augusta 1939 do konca marca 1940 vyplácal „výpomoc a to pre ženatého robotníka v čiastke 250 Ks a okrem toho na každé dieťa 25 Ks a pre slobodného robotníka 200 Ks. Aby každému robotníkovi bola vyplatená plná mzda za deň 14. marca 1940, v ktorý deň robotníci nepracovali, sviatiac štátny sviatok oslobodenia“.⁸⁵ Zároveň od 1. apríla 1940 chceli vyplácanie drahotej výpomoci zrušiť a začať jednať s firmou o zvýšení mzdy. Ing. Gabriel Dutko⁸⁶ priznal všetkým robotníkom vyplatenie jednorazového prídavku, výpomoci, vo výške ako bolo závodným výborom v žiadosti požadované a priznal vyplatenie plnej mzdy všetkým robotníkom vo vápenke, za deň štátneho sviatku. Naproti tomu žiadal, aby sa závodný výbor zaviazal, že nebude po dobu 3 mesiacov, t. j. do 21. júna 1940, žiadať novú úpravu mzdy, ktorým jednaním by bola firma priamo terorizovaná. Z toho dôvodu, že firma musela brať ohľad na zvýšenie miezd a príplatky aj pri kalkulácii cien svojich produktov, musela žiadať o povolenie k zvýšeniu cien produktov od Cenového úradu.⁸⁷

Pritom sa ale Ing. Gabriel Dutko zaviazal, že v prípade, ak otázka mzdy robotníkov vo vápenke bude riešená zákonom, zamestnanci dostanú mzdy podľa predmetného zákona bez toho, že by firma uplatňovala záväznosť nariadenia závodného výboru. Ďalej uviedol, že firma má v Tisovci pristených niekoľko vagónov na vápno, ktoré potreboval pre svoju chemickú továreň v Likieri naložiť vápnom, aby bol zaistený chod továrne. V Tisovci

sa nachádzali dva vagóny smoly, ktorá bola potrebná pre vápenku a ktorá musela byť vyložená, aby výroba vo vápenke nebola ohrozená. Preto v prípade, že by sa nepodarilo dosiahnuť dohody so závodným výborom, museli by byť do Tisovca vyslaní potrební robotníci z Hnúšte, či z Likiera.⁸⁸

Závodný výbor po krátkej porade odmietol podpísať žiadaný záväzok, uvádzajúc, že jednorazová výpomoc bola mienená na dobu od 1. januára 1940 do 31. marca 1940, keďže pracovníci žiadali okrem toho úpravu mzdy od 1. apríla 1940. Ing. Gabriel Dutko toto odmietol a snažil sa závodnému výboru vysvetliť, že ich požiadavky nie je možné prijať zo zásadného stanoviska, pretože každé zaťaženie réžie výroby bolo treba zakalkulovať do ceny výrobkov, aby firma nebola zruinovaná.

Závodný výbor neuznal túto vecnú námietku a prehlásil, že zahajuje štrajk. Všetci 53 zamestnanci dňa 20. apríla 1940 o 10.00 hod. dopoludnia opustili fabriku, v ktorej ostal len kurič, aby vápenná pec mohla byť udržaná v prevoze, a to aj pod podmienkou, že záležitosť bude behom 24 hodín vyriešená v prospech zamestnancov. Inak pohrozili, že aj kurič bude musieť zastaviť prácu, takže vápenka by celkom zastavila výrobu. Fabrika chcela spor urýchlene a pokojne ukončiť, a tak pristúpila na návrh závodného výboru, čoho výsledkom bola nasledujúca dohoda: „Firma vyplatí zamestnancom dňa 20. apríla 1940 vo vápenke v Tisovci drahotnú výpomoc a síce 200 Ks slobodným, 250 Ks ženatým a mimo toho ženatým robotníkom ďalšiu prirážku 25 Ks na každé dieťa, do veku 16 rokov.

81 ŽILÁK, J. *Sklárne v Malohonte*, s. 33.

82 ŽILÁK, J. *Sklárne v Malohonte*, s. 33.

83 Členmi závodného výboru vo vápenke v Tisovci boli: Ján Szücs z Tisovca, Jozef Kriško z Tisovca a Štefan Struhár z Tisovca. Náhradnými členmi závodného výboru vo vápenke v Tisovci boli: Jozef Szakács z Tisovca, Pavel Plichta z Tisovca a Štefan Čipka mladší z Tisovca.

84 Obuv, oblečenie, strava.

85 ŠA Rimavská Sobota, f. Obvodný notársky úrad Tisovec, prez. spisy, šk. č. 25, č. sp. 306 dôv./42. Stávka robotníctva vo vápenke v Tisovci 3. 11. 1942.

86 Riaditeľ Lučobného priemyslu Dr. Blasberga a spol. v Likieri.

87 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 25, č. sp. 306 dôv./42. 3.11. 1942. Stávka robotníctva vo vápenke v Tisovci.

88 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 25, č. sp. 306 dôv./42. 3.11. 1942. Stávka robotníctva vo vápenke v Tisovci.

Vápenka v Tisovci v súčasnosti (Zdroj: web.archive.org)

Závodný výbor sa zaviazal štrajk ihneď ukončiť a premeškaný čas dopracovať. Do 1. júna 1940 si zamestnanci nemohli nárokovať na žiadne ďalšie mzdové požiadavky a po tomto čase ak sa pomery podstatne zmenia, je firma ochotná jednať o úprave miezd. Robotníci, ktorí budú prijatí do práce po 20. apríli 1940 nemajú nárok do konca mája na drahotnú výpomoc. Drahotná výpomoc sa vyplatí ihneď po podpísaní zápisnice závodným výborom. Mzda pripadajúca na 14. marca 1940 bude tiež vyplatená.⁸⁹

V roku 1942 mal Lučobný priemysel komanditná spoločnosť Dr. Blasberg a spol. v Likieri, vo vápenke

v Tisovci zamestnaných 70 pracovníkov. Zamestnanci dostávali každý mesiac určitý prídel masti, nakoľko firma dostáva pre svoje robotníctvo v počte asi 502 osôb každý mesiac 400 kg umelého tuku. Dňa 15. augusta 1942 bola zamestnancom prerozdelená masť (umelý tuk), a to slobodným po ½ kg a ženatým po ¾ kg. To bol v roku 1942 posledný prídel masti, ktorý dostali, i keď Lučobný priemysel komanditná spoločnosť Dr. Blasberg a spol. dostával prídel masti pre všetkých svojich pracovníkov, ale na pracovníkov vo vápenke v Tisovci sa nedostavilo. Keďže zamestnanci vápenky nedostávali masť na prídel a nedostali ju ani

v obchodoch, a keďže nemali ani vlastnú, z toho dôvodu jedávali pokrmy bez masti už niekoľko mesiacov. Pri takej ťažkej práci, akú mali zamestnanci vápenky, bola pre nich strava bez masti nedostatočná, z čoho zamestnanci zoslabli a nevládali pracovať.⁹⁰

Zamestnanci vápenky tiež žiadali firmu Lučobný priemysel Dr. Blasberg a spol. kom. spol., aby im vyžiadala mimoriadny prídel pracovnej obuvi, nakoľko boli mnohí pracovníci skoro úplne bosí alebo mali obuv postáňovanú drôtom. Závod im v tejto žiadosti nevyhoviel.⁹¹

V dôsledku spomenutých nedostatkov boli robotníci pripravení

89 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 25, č. sp. 306 dôv./42. 3.11. 1942. Stávka robotníctva vo vápenke v Tisovci.

90 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 25, č. sp. 501/1940 128 dov. /40. Stávka robotníctva vo vápenke v Tisovci.

91 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 25, č. sp. 501/1940 128 dôv. /40. Stávka robotníctva vo vápenke v Tisovci.

usporiadať štrajk. Dňa 4. novembra 1942 chceli prácu vo vápenke úplne zastaviť. Zamestnanci sa dostavili do vápenky a o 7.00 hod. začali nečinne posedávať na objektoch vápenky. Jediní, ktorí pracovali, boli kuriči obsluhujúci pece. Robotníci uvádzali dôvod štrajku, že trpia podvýživou, nakoľko už 3 mesiace jedli pokrmy úplne bez masti, následkom čoho boli úplne zoslabnutí a nevládali pracovať.⁹²

Do vápenky sa však dostavil dňa 4. novembra 1942 o 12.30 hod. dôstojník Adolf Veimhold⁹³ od úradu vojenskej priemyselnej dozornej služby z Podbrezovej s prokuristom firmy Dr. Blasberg, Bauerom z Likiera, ktorí robotníctvo vyzvali k nastúpeniu do práce a pracovníci na toto vyzvanie v ten samý deň o 13.00 hod. začali opäť pracovať. Veimhold prisľúbil robotníctvu, že poruchy v zásobovaní masťou vyšetří a postará sa o to, aby boli masťou riadne zásobovaní.⁹⁴

MAGNEZITOVÉ A MASTENCOVÉ ZÁVODY V OKRESE HNÚŠŤA

Jedným z dôležitých nerastov, ktorý bol potrebný pre hospodársky rast 1. Slovenskej republiky, bol mastenec. Mastenec má široké spektrum využitia, ktoré sa vyskytuje v strešných krytinách, v papieri, v nehorľavých materiáloch, v elektrotechnike pri výrobe káblov, ale tiež aj v medicíne v tabletkách a v drogérii, ako napr. v mydlách, v zubných pastách atď. Magnezit sa využíva ako tepelný izolant a tiež ako žiaruvzdorný materiál, ktorý odolá teplotám vo výške 1 800 °C.⁹⁵ Najväčší

výskyt mastenca na území Slovenska sa dodnes nachádza v okolí Hnúšťa a Jelšavy, práve z toho dôvodu sa počas rokov 1939 – 1945 len v okrese Hnúšťa nachádzali tri podniky na ťažbu mastenca a jeden na ťažbu magnezitu.

1. Rimavskodolinský talkumový priemysel kom. spol. v Hnúšti,
2. Magnezitový priemysel úč. spoločnosť v Hačave,
3. Talkumový priemysel, Jozef Heinz dolný a mlynský závod v Hnúšti,
4. Talkumové závody Naintsch, Kiwisch a spol. v Kokave nad Rimavicou.⁹⁶

Zamestnanci v Talkumových závodoch dostávali mzdu podľa zjednotených platových podmienok pre zamestnancov z roku 1941. Po tomto zjednotení platových podmienkach sa mzdy stanovili u strelmajstrov na 5,50 Ks za hod., u žien na 2 Ks za hod. a u mužov najmenej na 3,50 Ks za hod.⁹⁷ Krízové obdobie v okrese Hnúšťa nastalo od vypuknutia SNP, presne od 1. septembra 1944, kedy boli všetky Talkumové závody zatvorené až do mája 1945. Pri prechode frontu oblasťami, v ktorých sa nachádzali priemyselné závody, boli podniknuté nútené evakuácie závodov alebo boli závody poškodené tak, aby boli neschopné ďalšej prevádzky, tzv. Lähmung.

Po oslobodení územia Slovenska nastal problém s vedením jednotlivých závodov. V závode Talkumového priemyslu Jozef Heinz počas povstania zomrel riaditeľ a žiadny člen z bývalého vedenia firmy sa nevrátil

do závodu. Podobný osud zastihol aj Talkumové závody Naintsch, Kiwisch a spol., do ktorých sa nikto z bývalého vedenia nedostavil. Jedinému podniku, Rimavskodolinskému talkumovému priemyslu kom. spol., sa vrátil majiteľ Novák.⁹⁸

V apríli 1945 vymenoval fond obnovy Ing. Vojtecha Rástockého za národného správcu Talkumového priemyslu, Jozef Heinz a Talkumových závodov Naintsch, Kiwisch a spol., čím začala obnova zastavených baní a úpravní. Pri obnove odstavených a poškodených baní robotníci pracovali bez nároku na mzdu aj niekoľko mesiacov, kým závod nezískal prvý zárobok z predaja. Týmto spôsobom sa urýchlila rekonštrukcia odstavených baní.⁹⁹

RIMAVSKODOLINSKÝ TALKUMOVÝ PRIEMYSEL KOM. SPOL. V HNÚŠTI

Pravidelná ťažba mastenca v Dolnej Magnezitke (Mútnik) sa začala v roku 1937, kedy bol postavený podnik na spracovanie mastenca, ktorého zakladateľom boli Dr. Stefan Szakall z Číža a jeho spoločník, Nemeč Ing. Mayer.¹⁰⁰ Závod dostal názov *Rimavskodolinský talkumový priemysel, kom. spol.* V novopostavenej Dolnej magnezitke sa nachádzala aj mlecia súprava na mastenec typu Colegang a dva drviče Dräffer.¹⁰¹ V nasledujúcom roku 1938 vybudovali miestnosť na spracovanie šupinkového mastenca.

Zo závodných záznamov, ktoré sa podarilo uchovať, sú známe vyžiadania

92 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 25, č. sp. 501/1940 128 dôv. /40. Stávka robotníctva vo vápenke v Tisovci.

93 Slúžil ako dôstojník dozornej služby v Podbrezovej.

94 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 25, č. sp. 501/1940 128 dôv. /40. Stávka robotníctva vo vápenke v Tisovci.

95 *Magnezit* [online]. [cit. 2020-12-22]. Dostupné na: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Magnezit>; *Mastenec* [online]. [cit. 2020-12-22]. Dostupné na: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Talk>

96 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa prez. spisy, šk. č. 13, sign. č. 11, č. sp. 1352/41.

97 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, adm. spisy, šk. č. 20, sign. č. 16, č. sp. 8300/41.

98 SOMBATHY, Ladislav. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990. In: *130. výročie objavenia magnezitu na Slovensku: zborník prednášok zo seminára Hnúšťa 7. – 8. novembra 2002*. Hnúšťa: Gemerská nerudná spoločnosť, a.s., 2002, s. 77.

99 SOMBATHY, L. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990, s. 77.

100 SOMBATHY, L. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990, s. 74.

101 SOMBATHY, L. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990, s. 74.

povolení na vývoz mastenca pre firmy Budafoki Kartonlemezygár, Vándor Ándor Budapest, Adler a Ritter, Budapest. J. Elbogen, Viedeň a Dr. J. Linder, Budapešť. Z obchodných zmlúv je viac než isté, že do polovice roku 1939 boli prevažným odberateľom maďarské firmy. Postupne sa však zahraničný trh rozšíril a zo záznamu žiadosti o hromadné povolenia k vývozu mastenca môžeme vidieť fabriky, do ktorých sa mastenec

začal dovážal od augusta 1939: Škoda v Plzni na 150 q, Dabola a spol., Chvalkovice na 100 q, Salamon Grätzer, Olomouc na 150 q, Kirehhof a spol., Raškovice u Frydku na 200 q, Otto Klauber, Praha na 150 q, Julius Kussi, Praha na 100 q, Mašata a spol., Praha II na 150 q, Matěju a syn, Brno na 600 q, Rico, Budapešť 150 q, Sicher a Ledeschneider, Praha 156 q, Šotola a spol., Brno na 150 q, Teerag, Hradec Králové na 750 q.

„Rimavskodolinský talkumový priemysel, komandit. spol.“ z Mútnika, ktorá tu ťažila šupinkový mastenec, ktorý následne spracovala v šupinkovej súprave v Dolnej magnezitke. V rokoch 1936 – 1944 ťažila mastenec v lokalite Bohatô a vyťaženy mastenec dodávala do Maďarska.¹⁰⁴

MAGNEZITOVÝ PRIEMYSEL ÚČASTINNÁ SPOL. V HAČAVE

V období hospodárskej krízy v 30. rokoch závod produkoval magnezit, len keď mu bola zaslaná objednávka. Situácia ostala rovnaká aj po skončení krízy, kedy sa v závode pracovalo len 2 alebo 3 mesiace v roku. Počas plnej prevádzky v závode pracovalo 200 až 250 pracovník, avšak tento počet počas pretrvávajúcej hospodárskej krízy sa znížil na 30 až 60 robotníkov.¹⁰⁵ Po rozpade ČSR sa v období 1. Slovenskej republiky výroba zvýšila, pretože si vojna vyžadovala viac magnezitu pre potreby zbrojárskeho priemyslu. Navzdory vojnovnej konjunktúre závod produkoval len cca $\frac{1}{3}$ z celkovej výrobnnej kapacity.¹⁰⁶ Produktivita výroby sa úplne zastavila vypuknutím SNP, kedy sa väčšina pracovníkov závodu zapojila do ozbrojeného povstania, či už ako vojaci alebo ako partizáni. Hačavskí obyvatelia spolu s továrenskými pracovníkmi zažívali najťažšie časy počas prechodu frontu cez ich územie. Išlo o dlhotrvajúce boje v blízkosti Hačavy i nemecké represálie voči obyvateľstvu, ktoré podporovalo partizánske hnutie.¹⁰⁷

V samotnom závode vojnové udalosti nespôsobili veľké škody. Niektoré stroje alebo ich súčiastky robotníci ukryli v šachte pod úpravňou a tam ich zamurovali, tým ich zachránili pred nemeckým zničením.¹⁰⁸ Nízka výroba v roku 1945 bola zapríčinená už priamymi vojnovými akciami. V prvých

Tab. č. 1.

Odbyt mastenca v rokoch 1930 – 1944, Talkumový priemysel, Jozef Heinz

Rok	Odbyt v kt podľa Ing. Rástockého			Odbyt spoločnosti Rima v t
	surového	upraveného	spolu	
1930	0,5	–	0,5	–
1931	0,5	–	0,5	–
1932	0,6	–	0,6	–
1933	0,7	–	0,7	–
1934	0,8	0,2	1,0	–
1935	0,9	0,6	1,5	–
1936	1,2	1,2	2,4	1,4
1937	1,6	1,7	3,3	668,0
1938	2,3	2,0	4,3	761,0
1939	3,2	1,9	5,1	492,0
1940	4,1	2,4	6,5	252,0
1941	5,0	3,1	8,1	641,0
1942	5,5	3,8	9,3	1460,0
1943	6,0	4,3	10,3	918,0
1944	6,2	4,7	10,9	nezistený údaj
Spolu	39,1	25,9	65,0	5193,4

Vývoz mastenca v septembri 1939 činil 8 500 q, t. j. 75 vagónov v hodnote 626 500 Ks, a to do krajín: Nemecko 1 050 q sumou 94 500 Ks, Sudety 600 q sumou 42 000 Ks, Čechy a Morava 4 750 q sumou 280 000 Ks, Maďarsko 1 500 q sumou 150 000 Ks a Juhoslávia 600 q sumou 60 000 Ks.¹⁰²

V roku 1937 závod zamestnával 33 pracovníkov a v roku 1944 až 90

zamestnancov. Prípadný nárast výroby a zvýšenie počtu zamestnancov ovplyvnilo SNP a následne oslobodzovacie akcie na území Slovenska, kedy od 1. septembra 1944 do apríla 1945 bol závod mimo prevádzky.¹⁰³

Mastenec sa ťažil aj v blízkom okolí Hnúšte, a to konkrétne v ložisku Bodnárka, ktoré sa nachádzalo na vrchu Sinec. Ťažbu produkovala spoločnosť

102 Kronika magnezitového závodu Talcum.

103 SOMBATHY, L. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990, s. 74 – 77.

104 Kronika magnezitového závodu Talcum.

105 GROSJÁROVÁ, Elena, MIHALIČ, Mikuláš. Storočnica hačavskej magnezitky. In: 130. výročie objavenia magnezitu na Slovensku, s. 107.

106 GROSJÁROVÁ, Elena. 100 rokov prvej magnezitárskej rotačnej pece na svete. Hačava: INTOCAST Slovakia s.r.o., 2009, s. 8.

107 ADAMEK, M. Sedemdesiat rokov Hačavskej magnezitky 1900 – 1970. Prešov: Dukelské tlačiarne, 1970, s. 24 – 25.

108 ADAMEK, M. Sedemdesiat rokov Hačavskej magnezitky 1900 – 1970, s. 35.

mesiacoch po oslobodení neboli ujasnené vlastnícke vzťahy, firma sa dostala pod národnú správu, ktorú viedli bývalí riaditelia firmy Szöndrei, Horňák a npor. Kunošík. V závode sa pracovalo na montáži ukrytých strojov a robili sa opravy upotrebeného strojného zariadenia.¹⁰⁹

TALKUMOVÝ PRIEMYSEL, JOZEF HEINZ DOLNÝ A MLYNSKÝ ZÁVOD V HNÚŠTI

Neďaleko starej Maši v blízkosti Hnúšťa objavil Ing. Rástocký magnezitovú žilu. V júli 1934 uzavrel Ing. Rástocký so Sincovou lesnou spoločnosťou nájomnú zmluvu na vykonanie prieskumných prác. Spolu s magnezitom bolo v tejto lokalite identifikované veľké množstvo vysokokvalitného mastenca, na ktorého ťažbu však nemal Ing. Rástocký dostatok finančných prostriedkov, preto všetky práva na ťažbu predal firme Talkum Bergbau Gesellschaft m. b. H, sídliacej v Mníchove. Riaditeľom firmy bol Alfréd Schnellhorn. Po zabezpečení potrebného technického vybavenia a vybudovaní banskej infraštruktúry išlo o najväčšiu a najkvalitnejšiu baňu na ťažbu magnezitu v okrese Hnúšťa.¹¹⁰

V roku 1937 získal právo na ťažbu mastenca Dr. Lothar Elbogen z Viedne, ktorý poveril ťažbou a zároveň aj riadením závodu Jozefa Heinza. Pri ťažisku bol postavený mlyn a neskôr bola zriadená aj mlynska.

Závod sa nachádzal v oblasti zvanej „Podkudlove“ a bol registrovaný ako dôležitý pre obranu štátu. Talkumový

priemysel, Jozef Heinz obchodoval prevažne na zahraničnom trhu, pre ktorý bol mastenec lukratívnou komoditou.¹¹¹ Technický mastenec bol prevažne vyvážený do Nemecka, pretože Elbogen uzavrel so Slovenskými papierňami dodávku mastenca za oveľa nižšiu cenu ako bolo stanovené, a tak sa stal výhradným dodávateľom.

Z obáv pred perzekúciou a následnou arizáciou závodu dal v októbri 1939 Elbogen prepísať závod na Ernesta Augusta, princa z Braunschweigu a Lüneburgu, ktorý ponechal vo funkcii riaditeľa firmy Jozefa Heinza. V tomto období sa kutacie práce rozšírili na územie, ktoré malo pomenovanie „Les na lipových jamách“. Koncom roku 1939 sa zvýšila cena vyťaženého mastenca z 2 Ks na 2,75 Ks za 100 kg. Koncom decembra 1939 uzavrel Jozef Heinz zmluvu s hnúšťanskými urbanistami o ťažbe v lese na lipových jamách, ktorej súčasťou bola aj nájomná zmluva v hodnote 4000 Ks ročne.¹¹² Najvyššie ceny pre mletý mastenec, vyrobený firmou Talkumový priemysel, Jozef Heinz, triedy P/V bola výmerom č. 9739/42 z 15. júna 1942 ustálená na 37,50 Ks za 100 kg.¹¹³

Dňa 10. januára 1943 o 23.30 hod. v Podkudlove pri mastencovej bani vypukol požiar v drevenej budove. V priemyselnej budove sa nachádzali miestnosti: strojárň, v ktorej bol umiestnený kompresor, dielňa (kovárň), jedáleň pre robotníkov, sušiareň masteku, ubytovacia miestnosť pre robotníkov. Firma Talkumový priemysel Jozef Heinz, Hnúšťa utrpela škodu spôsobenú požiarom – zhorením

budov a predmetov, ktoré sa v budove nachádzali, sumou 442 870 Ks.¹¹⁴ Okrem toho utrpelo 10 robotníkov škodu následkom zhorenia pracovného oblečenia a iných predmetov, ktoré boli uložené v miestnosti číslo V, ktorá bola ubytovacou miestnosťou pre robotníkov, v celkovej výške 6 665 Ks.¹¹⁵

V celom podniku zamestnávala firma Talkumový priemysel Jozef Heinz Hnúšťa celkom 94 pracovníkov, z toho bolo 22 žien. Následkom zhorenia budovy, ako aj pracovných predmetov, ktoré boli potrebné pre ťažbu mastenca, vedenie firmy neprepustilo zo závodu ani jedného zamestnanca, avšak firma musela prejsť len na 50 % ťažbu, kým si nezabezpečila potrebné technické stroje a nástroje, ktoré v budove zhoreli alebo boli požiarom poškodené. Tento fakt mal zlý vplyv na prácu zamestnancov, pretože museli vŕtacie práce vykonávať ručne.¹¹⁶

Baňa sa stala významným dodávateľom magnezitovej suroviny, z čoho vyplynul aj rastúci počet zamestnancov. Keď v roku 1935 v závode pracovalo 30 pracovníkov, koncom roka 1944 to bolo až 85 robotníkov. Podnik pred koncom vojny vystupoval pod menom Talkumový priemysel Jozef Heinz v Hnúšti. Výroba v podniku bola zastavená 1. septembra 1944, kedy počas prebiehajúceho SNP zahynul riaditeľ Jozef Heinz.¹¹⁷

TALKUMOVÉ ZÁVODY NAINTSCH, KIWISCH A SPOL. V KOKAVE NAD RIMAVICOU

V oblasti Bodnárka, v ktorej ťažila mastenec spoločnosť Rimavskodolinský

109 SOMBATHY, L. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990, s. 74 – 77.

110 SUROVEC, J. Archívne dokumenty k ťažbe mastenca. In: 130. výročie objavenia magnezitu na Slovensku, s. 29.

111 SOMBATHY, L. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990, s. 74.

112 SOMBATHY, L. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990, s. 74.

113 *Slovenský staviteľ*, roč. 12, 1942, č. 7, s. 38.

114 Škoda spôsobená požiarom bola krytá poistením len čiastočne v poisťovni „Elementár“ Bratislava, č. poisťky 6,060.132 t. j. samotná budova 100 000 Ks, 200 q masteku 16 000 Ks a pracovné oblečenie 5 000 Ks, čo činilo dokopy sumu 121 000 Ks. ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 24, sign. č. 13, č. sp. 37/1943.

115 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 24, sign. č. 13, č. sp. 37/1943.

116 ŠA Rimavská Sobota, f. Okresný úrad Hnúšťa, prez. spisy, šk. č. 24, sign. č. 13, č. sp. 37/1943.

117 SOMBATHY, L. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990, s. 74.

Manifestácia zamestnancov spoločnosti Jozef Heinz talkumový priemysel (Zdroj: Archív mesta Hnúšťa)

talkumový priemysel, komanditná spol. sa o lokalitu začala zaujímať aj poľská firma „Alba“ z Lvova.¹¹⁸ Poľská firma následne prevzala ťažbu od Rimavskodolinský talkumový priemysel, komanditná spol. v roku 1935. Vyťažovaný mastenec vozili poľnou cestou na Chorepu a odtiaľ na štátnu cestu Klenovec – Kokava nad Rimavicou. Následne ju autami previezli na železničnú stanicu v Kokave nad Rimavicou, kde mastenec naložili do vagónov a odviezli smerom do Katovíc a do Holandska. V roku 1938 firma Alba presunula svoju ťažbu do ložiska Bohatô,¹¹⁹ ktoré sa nachádzalo pri obci Rimavica. Dôvodom presunu ťažby

bolo vydolovanie zásob mastenca a finančne nákladná doprava na vrch Chorepa.¹²⁰

Problémy so správou firmy nastali v roku 1939 po napadnutí Poľska. Z toho dôvodu väčšinový vlastník Dr. Ungár ušiel pred nemeckou okupačnou armádou do Maďarska a odtiaľ do Etiópie. Závod pripadol rakúskej spoločnosti Talkumové závody Naintsch, Kiwisch a spol., ktorá vlastnila závod v Kokave nad Rimavicou, ktorej riaditeľom bol J. Zankl. Spoločnosť tu ťažila mastenec od roku 1940 až do vypuknutia SNP, následne jeho prevádzka bola obnovená v máji 1945.¹²¹

V rokoch 1938 – 1939 bola pri ložisku postavená triediareň, pri ktorej pracovalo 25 žien. Firma uzavrela zmluvu s urbárom o platení 5 Ks za 100 kg vyťažovaného mastenca. Neskôr postavili aj dve sušiarne a drevený sklad. V roku 1938 bolo zamestnaných vo firme 25 pracovníkov a v roku 1944 ich už bolo 56. Závod pracoval do augusta 1944 a následne sa jeho činnosť obnovila v máji 1945.

Neďaleko ložiska Bohatô sa vytvorilo samostatné ťažiarstvo pod názvom „Bane na talkum v Rimavici“, ktorých riaditeľom bol Dr. Štefan Szakall z Číža.¹²²

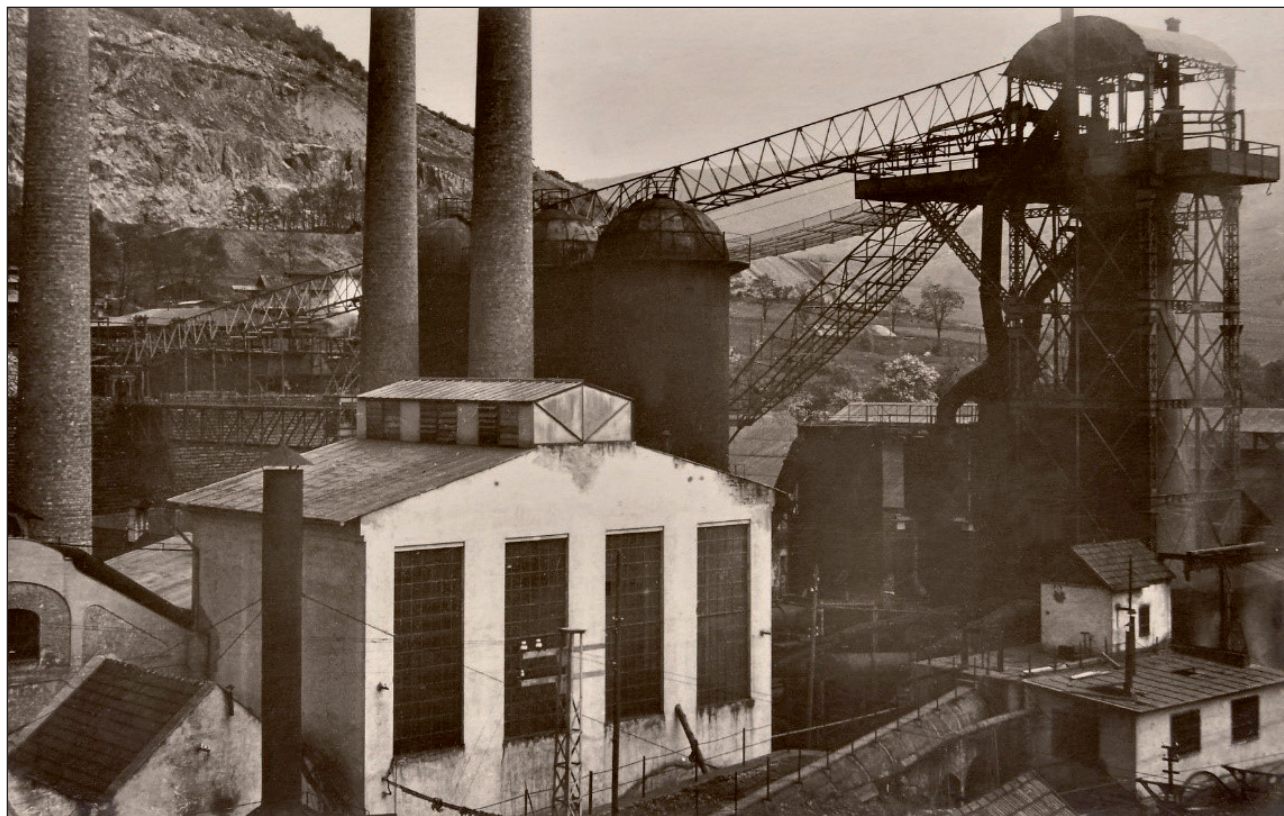
118 Majiteľmi boli Dr. Ungár a Dr. Lesk.

119 Odvodnený z vodného rýžovania zlata pri obci Rimavica.

120 SOMBATHY, L. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990, s. 73 – 75.

121 SOMBATHY, L. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990, s. 73 – 75.

122 SOMBATHY, L. Baníctvo mastenca na Slovensku do roku 1990, s. 75.

Vysoká pec v Tisovci bola v roku 1935 prestavaná na obsah 245 m³ s výkonom 140 ton surového železa za 24 hodín (Zdroj: Archív O. Laudára)

PODBREZOVÁ BANSKÁ A HÚTNA SPOL. VYSOKÁ PEC TISOVEC

V roku 1935 bola ukončená rekonštrukcia vysokej pece v Tisovci, ktorá bola prestavaná na vysokú pec pancierovej konštrukcie s obsahom 245 m³ s výkonom 140 ton surového železa za 24 hod. „Do pece sa cez výfukne fúkal vzduch od dúchadla, poháňaného parným strojom. Dúchadlo dodávalo za minútu 700 m³ vzduchu s tlakom 0,5 – 1,2 atp. Vzduch bol v štyroch ohrievačoch typu Cowper predhriaty na 400 – 500 o C. Kychotvý plyn, ktorého sa získalo asi 100 m³/h sa čistil v suchých prašníkoch. Polovica

sa spalovala v ohrievačoch a v kotolni. Zvyšný plyn sa voľne odľukoval do atmosféry.“¹²³

V kotolni sa nachádzalo 6 kotlov, z čoho dva boli strmo-trúbkové od firmy ČKD, ďalšie dva boli Stierlingove a dva Steinmüller. Dokopy mali výhrevnú plochu 620 m². Keď boli pece odstavené, tak sa mohlo kúriť pod kotlami aj uhlím.¹²⁴

Vykurovanie z kotlov prúdilo do tisovskej parnej elektrárne, ktorá bola zásobená vysokopecným plynom. Parná elektráreň disponovala dvomi parnými turbínami od firmy GANZ s generátormi elektrického prúdu s výkonom 450 a 370 kW.¹²⁵

Surové železo sa odpichovalo do liatinových foriem, ktoré sa následne ochladili, drvili a nakladali do vagónov na odvoz alebo smerovali do skladu. Troska sa granulovala vodou a vyvážala sa lanovkou na haldu v Grilke alebo sa spracovala do tehál.^{126 127}

Po Viedenských udalostiach ostal vysokopecným závozom s jednou koksovou vysokou pecou aj po predaní Podbrezovských železiarní firme Reichswerke Hermann Göring v Berlíne. Železná ruda bola dovážaná po železničnej trati z bane Mlynky a zo Železníka bola dopravovaná lanovkovou dráhou, ktorá bola dlhá 15 km. Koks sa dovážal z Ostravska a vápenec

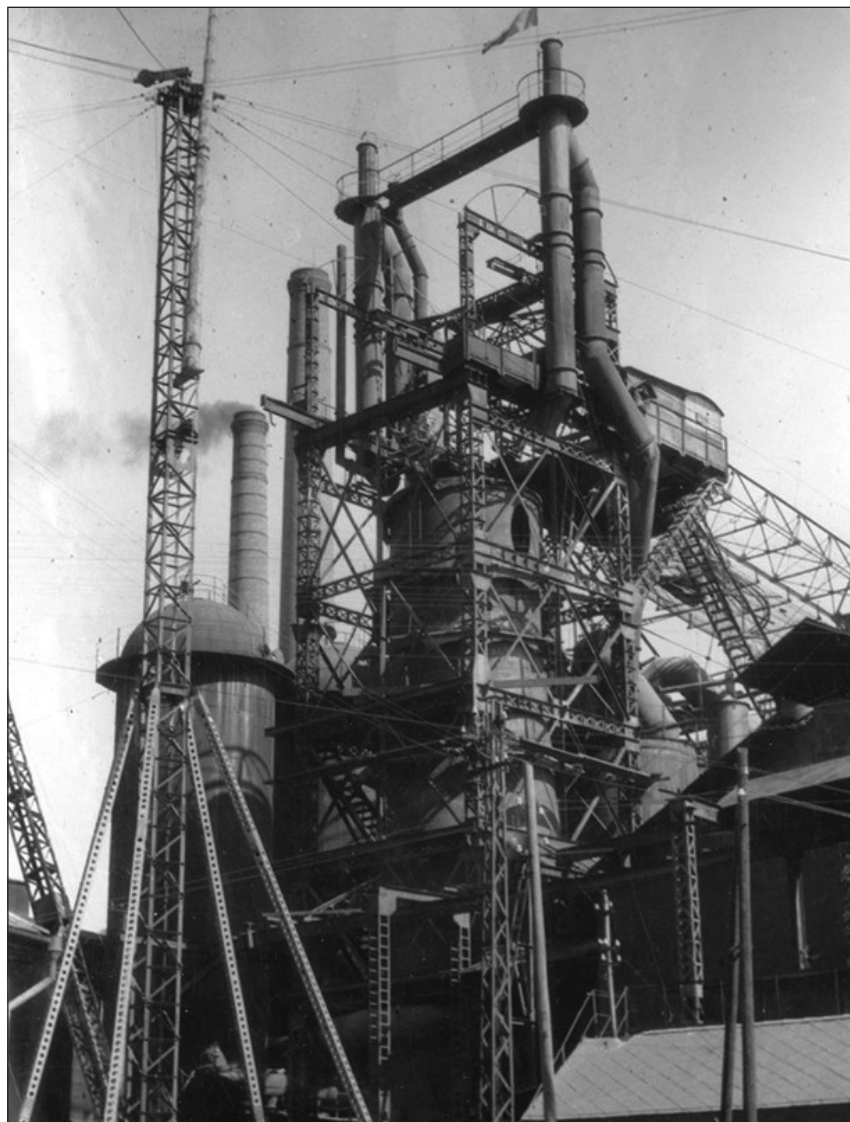
123 GRESCHNER, Ján. Z histórie baníctva a železiarstva v Tisovci. Texty k 40 výročiu odstavenia vysokej pece v Tisovci (1960) [online]. [cit. 2020-12-22]. Dostupné na: <http://historia.szm.com/vedtech/Tisoves.htm>

124 Z histórie baníctva a železiarstva v Tisovci.

125 Z histórie baníctva a železiarstva v Tisovci.

126 Tehly sa vyrábali z trosky a mletého vápna.

127 Z histórie baníctva a železiarstva v Tisovci.

Vysoká pec Tisovec (Zdroj: Archív O. Laudára)

zo súkromného lomu z Grilky. Vysoká pec denne vyprodukovala 14 vagónov surového železa.¹²⁸

Ako sme už spomenuli, železná ruda sa do Tisovca dopravovala lanovkovou dráhou Železník – Tisovec. Lanovka bola dlhá 15 188,9 m.¹²⁹ a dokázala prepraviť za hodinu 15 až 17 ton železnej rudy, pričom jej ročná prepravná

kapacita bola 20 000 až 30 000 ton železnej rudy a uhlia. Rovnako ako železná ruda, tak aj vápenec z lomu sa dovážal lanovkovou dráhou Tisovec – Vrch Grilka. Lanovka bola dlhá 2 180 metrov a dokázala ročne prepraviť 43 000 ton vápenca a trosky.¹³⁰

Dňa 28. januára 1943 sa konali v Tisovci a v Podbrezovej veľké

závodné slávnosti pri príležitosti posviacky novej vysokej pece za účasti Dr. Vojtecha Tuku, podpredsedu vlády a hl. veliteľa HG ministra Alexandra Macha, ministra hospodárstva Dr. Gejzu Medrického, šéfa Úradu propagandy vyslanca Tida J. Gašpara, vodcu Nemeckej národnej menšiny na Slovensku št. tajomníka Ing. Franza Karmasina, podpl. Dr. Ing. Marku, zastupujúceho ministra národnej obrany, ako i predstaviteľov rozličných úradov, domácej i zahraničnej tlače a mnohých iných hostí. Predpoludním o 9.20 hod. začala slávnosť v Tisovci, na ktorú sa hostia dostavili špeciálnym vlakom. Predsedu vlády a vysokopostavených hostí, medzi nimi generálneho riaditeľa závodov Hermann Göring Dr. Vossa, predsedu Nemecko-slovenskej spoločnosti v Berlíne vítali robotníci, školská mládež a miestne občianstvo, ktoré sa zhromaždilo vo veľkom počte na priestranstve pred tribúnou. Predsedovi vlády podalo dievča a chlapec Hlinkovej mládeže kvety: Hlásili sa mu poslanec Magič, okresný náčelník Hilmer, župný inšpektor Hlinkovej gardy Moncoľ, vedúci závodov Dr. Klinger, oblastný veliteľ žandárstva stotník Moravčík, okresný veliteľ Hlinkovej gardy Lunitzer, vládny komisár Krivoč, závodní inžinieri a zástupcovia robotníctva. Čelom k tribúne stála čestná jednotka Hlinkovej gardy.¹³¹

Nasledovala posviacka novopostavenej vysokej pece, ktorú vykonal biskup Jozef Čársky. Za zvukov slávnostných fanfár predseda vlády Dr. Vojtech Tuka vykonal symbolický akt zapálenia vysokej pece. Banícka hudba pri tom zahrála slovenskú a nemeckú štátnu hymnu. Nasledovala prehliadka závodných objektov, pričom vedúci závodov poskytli predsedovi vlády odborný výklad.¹³²

128 Z histórie baníctva a železiarstva v Tisovci.

129 Do prevádzky bola spustená v roku 1902.

130 PÁTERA, L. Nákladná lanovky v spišsko-gemerskej banskej oblasti, s. 267 – 271.

131 Gardista, roč. 2, 1943, č. 23, s. 1.

132 Gardista, roč. 2, 1943, č. 23, s. 3.

Koncom januára roku 1943 pracovalo v závode 195 pracovníkov a v bani Železník 306 zamestnancov. Riaditeľom závodu bol Zdeněk Dedina. Napriek zastaraným zariadeniam výroba v závode bola udržateľná. Vysokopecný závod v Tisovci dodával kvalitné surové železo do závodu v Podbrezovej, ktoré dodávali v oveľa nižšej cene ako iným kupujúcim odberateľom.¹³³ Tesne pred vznikom Slovenského štátu bol závod v Tisovci jediný na výrobu surového železa, v ktorom sa spracovávala iba desatina celej ťažby domácej rudy. Ročne sa vyrobilo 5 000 vagónov surového železa.¹³⁴

Vojnové akcie na území okresu Hnúšťa zapríčinili poškodenie perného dúchadla, kvôli čomu sa výroba musela zastaviť. Oprava vysokej pece trvala do 19. apríla 1947, kedy bola opätovne pec zapálená.¹³⁵

ZÁVER

Úprava hraníc po Viedenskej arbitráži ovplyvnila všetky odvetvia hospodárstva v južných oblastiach Slovenska. Územie Slovenska po strate južných

oblastí prišlo o dôležité hospodárske odbytiská a najúrodnejšie územia, čo sa okamžite prejavilo v hospodárskom sektore. So stratou územia bola spojená aj strata sezónnych zamestnaní a rovnako aj problémy s prístupom k majetkom, ktoré sa nachádzali za demarkačnou líniou. Táto situácia viedla k nárastu nezamestnanosti, ktorú 1. Slovenská republika začala riešiť vznikom nových závodov, zvýšením priemyselnej produkcie potrebnej pre vojnovú konjunktúru, podporou štátu pri výstavbe strategických objektov, či vysielaním pracovníkov do Nemecka a Protektorátu. Tieto fakty sa výraznou mierou dotkli aj obyvateľov okresu Hnúšťa, ktorí sa po strate agrárnej časti územia v prevažnej miere zamestnávali v priemyselných podnikoch alebo pracovali v Nemeckej ríši.

Počas vojnových rokov bol vo väčšine závodov citelný nárast produkcie výrobkov určených pre vojenské účely ale i pre strategické zásobovanie, čo sa dotklo aj zvýšenej produkcie v jednotlivých závodoch v okrese. Hlavným

činiteľom tohto vývoja sa stali úzke hospodárske vzťahy s Nemeckou ríšou, ktoré podnietili odbyt tovarov na vojenské aj civilné účely. Tento stav je jasne viditeľný už pri ovládnutí strategických závodov na Slovensku nemeckými koncernami a rovnako aj zmenou odberateľských krajín, do ktorých smerovali produkty vyrobené na území Slovenska po marcových udalostiach v roku 1939.

Okrem spomenutých faktorov, ktoré sa výrazne prejavili v priemysle v okrese Hnúšťa, boli významné aj udalosti spojené s druhou polovicou roku 1944 a začiatkom roku 1945. Slovenské národné povstanie a prechod frontovej línie územím Slovenska sa dotkli aj okresu Hnúšťa, ktorého závoďy boli nútené odstaviť svoju výrobu.

Hospodárska situácia v okrese Hnúšťa bola vo výraznej miere totožná s celoslovenskou. Vývoj okresu jednoznačne ovplyvnili najmä Viedenská arbitráž, prídelový systém, odovzdávacie kvóty a hlavne prechod frontovej línie, ktorými bolo hospodárstvo negatívne zasiahnuté.

Patrik Beňuš • Industry in the period of the 1st Slovak Republic (1939–1945) on the example of the Hnúšťa district

The paper analyses primary and secondary historical sources, from which it interprets the acquired knowledge in the range of selected industrial enterprises relevant to the district of Hnúšťa during 1939–1945. The paper then compares the district industries with the national economic situation in the 1st Slovak Republic. The paper is divided into two parts. The first part is very general and focuses on the situation in the industry in the 1st Slovak Republic. The second part highlights the industrial situation with a special focus on the Hnúšťa district during the years 1939–1945 and analyses the situation after the Vienna Arbitration. The situation in the industry was directly influenced by the close economic ties with Germany, which was mainly related to mutual economic agreements and the integration of Slovakia into the German economic area. This also affected the industry in the Hnúšťa district, which correlated with the industrial situation on a national scale. Both the republic and the district experienced an upswing in industrial production and its downfall as well, which began after the defeats of the German army in Stalingrad and Kursk and after the fall of the Mussolini regime in Italy. The declining situation in the industry was completed by the evacuation of German troops and the transit of the front lines through the territory of Slovakia.

Mgr. Patrik BEŇUŠ (1996)

Štúdium absolvoval na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici v odbore slovenský jazyk a literatúra a história, kde v roku 2020 obhájil titul Mgr. V súčasnosti je zamestnancom mestského úradu v Hnúšti a venuje sa regionálnemu rozvoju a cestovnému ruchu.

V rámci náplne práce sa zaoberá históriou regiónov Gemer a Malohont.

Kontakt: patrik.benus13@gmail.com

133 Z histórie baníctva a železiarstva v Tisovci.

134 SCHMIEDL, Juraj, WEIGNER, Luboš a kol. *Dejiny hutníctva na Slovensku*. Košice: Zväz hutníctva, ťažobného priemyslu a geológie Slovenskej republiky – Banská agentúra, 2006, s. 104.

135 Z histórie baníctva a železiarstva v Tisovci.

KARPATSKÍ NEMCI A ŠTÁTNA BEZPEČNOSŤ V OBDOBÍ STALINIZMU A POSTSTALINIZMU

BEÁTA KATREBOVÁ BLEHOVÁ

V posledných mesiacoch druhej svetovej vojny a počas prvých rokov po jej skončení sa v živote karpatských Nemcov, obývajúcich územie Slovenska od stredoveku, udialo niekoľko zásadných zmien, ktoré predstavujú zlomové udalosti nielen v dejinách slovenských Nemcov, ale aj v dejinách Slovenska. Začlenením Slovenska do obnoveného Československa, nastolením tzv. ľudovo-demokratického režimu Národného frontu s výlučnou ľavicovou a prosovietskou orientáciou, postupnou sovietskou bezpečnostnou aparátom a silových zložiek, či homogenizáciou obyvateľstva núteným vysídľovaním národnostných menšín, znamenal rok 1945 pre Slovensko dejinný prelom.

Do života karpatských Nemcov významne zasiahla už evakuácia na jeseň a v zime 1944/1945, počas ktorej sa z územia Slovenska vysťahovalo približne 100 000 Nemcov. Len menšia časť z nich sa po skončení vojny vrátila do svojich domovov.¹ Od konca apríla 1945 boli príslušníci nemeckej (a maďarskej) menšiny koncentrovaní v internačných táborech s výnimkou tých, ktorí sa zaslúžili v tzv. protifašis-

tickom odboji.² Na základe dekrétov prezidenta republiky (tzv. Benešove dekréty) a nariadení Slovenskej národnej rady boli Nemci (a Maďari) pozbavení československého štátneho občianstva, ich hnutelný a nehnuteľný majetok bol konfiškovaný a vzťahovala sa na nich všeobecná pracovná povinnosť.³ V období od 30. apríla 1946 do 29. októbra 1946 bolo zo Slovenska na základe organizovaného odsunu vysídlených ďalších 33 000 Nemcov,

a síce do jednotlivých okupačných pásiem víťazných mocností v Nemecku a Rakúsku, pričom časť smerovala aj do sovietskej okupačnej zóny Východného Nemecka.⁴ Bezprostredne po vysídlení sa počet občanov nemeckej národnosti na Slovensku odhadoval na 10 000. Predpokladá sa ale, že ich počet bol vyšší, čo potvrdzuje zoznam vypracovaný poverenctvom vnútra začiatkom roka 1949, ktorý uvádzal 23 861 osôb.⁵

- 1 K evakuácii nemeckého obyvateľstva zo Slovenska bližšie pozri SCHVARC, Michal. Evakuácia nemeckého obyvateľstva z územia Slovenskej republiky v rokoch 1944 – 1945. *Historický zborník*, roč. 15, č. 1 (2005), s. 76 – 93; ZÜCKERT, Martin, SCHVARC, Michal, FIAMOVÁ, Martina, eds. *Die Evakuierung der Deutschen aus der Slowakei 1944/45: Verlauf, Kontexte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019, s. 35 – 168; GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, Soňa, OLEJNÍK, Milan. *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*. Bratislava: Spoločenskovedný Ústav SAV, 2004, s. 35 – 43.
- 2 GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, S., OLEJNÍK, M. *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*, s. 64 – 74. Koncentračné tábory pre Nemcov sa začali zriaďovať už v auguste 1944 a do júna 1945 ich počet narástol na 60. Smutne známy bol najmä koncentračný tábor v Petržalke, z ktorého sa násilne vysídľovalo do Rakúska. Pozri BOBÁK, Ján. *Maďarská otázka v Česko-Slovensku (1944 – 1948)*. Martin: Matica slovenská, 1996, s. 65.
- 3 Medzi prezidentské dekréty vzťahujúce sa na nemeckú a maďarskú menšinu na Slovensku patrili najmä tieto tri: ústavný dekrét prezidenta republiky č. 33/1945 Zb. z 2. 8. 1945 o pozbavení štátneho občianstva, dekrét č. 108/1945 Zb. z 25. 10. 1945 o konfiškácii majetku a dekrét č. 88/1945 Zb. z 1. 10. 1945 o všeobecnej pracovnej povinnosti. Zo strany vedúcich predstaviteľov politického života na Slovensku neexistovala snaha vyňať karpatských Nemcov z legislatívnych opatrení, i keď na to mali legislatívne oprávnenie. BOBÁK, J. *Maďarská otázka v Česko-Slovensku (1944 – 1948)*, s. 75.
- 4 BOBÁK, J. *Maďarská otázka v Česko-Slovensku (1944 – 1948)*, s. 65 – 66.
- 5 GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, S., OLEJNÍK, M. *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*, s. 154. Toto číslo zodpovedá aj údajom krajských správ ministerstva vnútra. V roku 1960 sa odhadoval počet príslušníkov nemeckej národnosti v stredoslovenskom kraji na 9 400, vo východoslovenskom kraji na 100, pre západoslovenský kraj, kde bol počet Nemcov najnižší, sa číslo nepodarilo zistiť. Archív Ústavu pamäti národa (ďalej A ÚPN) Bratislava, fond (ďalej f.) Sekretariát federálneho ministra vnútra v Prahe, A 2/1 (ďalej A 2/1), inventárne číslo (ďalej inv. č.) 181. Bezpečnostná situácia v stredoslovenskom kraji zo 16. 11. 1960, číslo spisu 48 (47); Zpráva o súčasnej politicko-bezpečnostnej situácii východoslovenského kraja zo 17. 11. 1960, číslo spisu 81 (80).

Po mocenskom prevrate vo februári 1948 a nastolení totalitného komunistického režimu diskriminácia nemeckej menšiny pokračovala. Šlo v princípe o zdecimovanú a bezprávnú skupinu bez štátneho občianstva, majetku, práva na vzdelávanie v materinskom jazyku a aspoň minimálnych kultúrnych a sociálnych práv s trvale narušenými rodinnými a sociálnymi väzbami. Robotníci nemeckej príslušnosti mohli byť na základe národnosti kedykoľvek prepustení z práce. Zákaz používania nemčiny na verejnosti bol zrušený až koncom marca 1950. V rámci Slovenska bolo spustené nútené presídľovanie Nemcov najmä z Bratislavy a okolia, cenzurovala sa pošta Nemcov žijúcich v zahraničí s príbuznými na Slovensku, pričom cenzúra pošty sa začala už po roku 1945. Ďalšie presídľovanie sa v rámci budovania „železnej opony“ dotklo aj nemeckej menšiny, pretože ako tzv. nespoľahlivé osoby nesmeli obývať ostro sledované pohraničné pásmo. Československá ústava z 9. mája 1948 nepovažovala Nemcov za svojbytné etnické spoločenstvo a celkový diskriminačný postoj československého štátu sa začal meniť až po vzniku Nemeckej demokratickej republiky v roku 1949, ktorej prináležitosť k socialistickému táboru mala vplyv aj na politiku komunistického vedenia voči nemeckej menšine, či nemeckému národu ako takému. Štátna bezpečnosť (ŠtB) podrobne monitorovala aktivity nemeckej menšiny, zhromažďovala informácie o všetkých aspektoch jej života a jej Krajské veliteľstvá s mesačnou pravidelnosťou zasielali správy ministerstvu vnútra, o čom ešte bude reč.⁶

Veľká väčšina z dovedna približne 1300 Nemcov evakuovaných alebo vysídlených zo Slovenska v rokoch 1944 – 1946 sa usadila v okolí Stuttgartu, Ludwigsburgu a Karlsruhe,

Koncentračný tábor v Petržalke, 1946 (Zdroj: TASR)

Odsun slovenských Nemcov v apríli 1946. Presun z Petržalky na tzv. malú stanicu (Zdroj: TASR)

asi desaťtisíc sa nachádzalo v Bavorsku, časť z nich zostala v Rakúsku.

Karpatskí Nemci sa stali súčasťou mnohomiliónovej masy vysťahovalcov

6 Všeobecne k diskriminácii nemeckej menšiny na Slovensku po februári 1948 pozri GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, S., OLEJNÍK, M. *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*, s. 148 – 163; PÖSS, Ondrej. Represie a diskriminácia Nemcov na Slovensku v rokoch 1948 – 1953. In: PEŠEK, Jan, ed. *V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistickej totality (1948 – 1953)*. Bratislava: Historický ústav, Nadácia Milana Šimečku, 1996, s. 149 – 156; PÖSS, Ondrej. Chance zur Selbstorganisation. Die Wende im Jahre 1989 und die Deutschen in der Slowakei. In: IVANIČKOVÁ, Edita, ŘEZNÍK, Miloš, ZIMMERMANN, Volker, eds. *Das Jahr 1989 im deutsch-tschechisch-slowakeischen Kontext*. Essen: Klartext, 2013, s. 151 – 154.

zo strednej, východnej a juhovýchodnej Európy. Ich politickí a náboženský predstavitelia založili v Západnom Nemecku silné krajské organizácie (Landsmannschaften), ako aj Združenie krajských organizácií (Verband der Landsmannschaften), neskôr Zväz vyhnancom (Bund der Vertriebenen). Začiatkom roka 1950 vznikla politická strana – Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten (BHE). Ako ministri, poslanci, starostovia či iní verejní činitelia sa podieľali na politickom živote vznikajúcej Nemeckej spolkovej republiky a do veľkej miery ovplyvňovali aj krajskú politiku najmä v Bavorsku, Hesensku a Šlezvicku-Holštajnsku.⁷ Politickú váhu ich pôsobenia výstižne vyjadrovalo označenie „štvrtý kmeň“ („der vierte Stamm“), ktorý však evokoval aj náročnú úlohu začlenenia vyhnaných Nemcov do života vojnou zdevastovaného povojnového Nemecka. Prijatá a začlenená mnohomiliónová masa nemeckých vysídlencom sa v nemeckej historiografii interpretuje ako jedna z najťažších úloh, ktorou víťazné mocnosti poverili nemeckú krajskú správu po skončení druhej svetovej vojny v čase, keď nebol dostatok potravín a materiálneho zabezpečenia ani pre vlastné obyvateľstvo.⁸

Nemci vysídlení zo Slovenska sa od začiatku organizovali prevažne na konfesionálnej báze. V roku 1946 bývalý evanjelický farár Desider Alexy z dnes už zaniknutej stredoslovenskej obce Hadviga v okrese Turčianske Teplice založil v Stuttgarte Pomocný

Prevážanie slovenských Nemcov z Petržalky na tzv. malú stanicu (Zdroj: TASR)

komitét evanjelicko-luteránskych slovenských Nemcov (Hilfskomitee für die Evangelisch-Lutherischen Slowakeideutschen), ktorý združoval nemalú časť slovenských Nemcov augsburského vyznania a udržiaval kontakty s organizáciami slovenských exulantov – evanjelikov združených v komitétach Martina Rázusa.⁹ V roku 1948 založil v Mníchove

katolícky kňaz Jakob Bauer¹⁰ Pomocný zväz karpatskonemeckých katolíkov (Hilfsbund Karpatendeutscher Katholiken), ktorý začal svoju činnosť ako charitatívna organizácia, neskôr ale rozšíril agendu na nábožensko-sociokultúrnu úroveň a vydával aj vlastný tlačový orgán *Der Karpatenbote*. Zároveň vzniklo Pracovné spoločenstvo karpatských Nemcov ako

7 Bližšie pozri HRABOVEC, Emília. Politické aktivity Matúša Černáka v slovenskom exile v kontexte medzinárodného vývoja (1948 – 1955). *Slovenský časopis historický*, roč. 1, 2021, č. 1, s. 126.

8 Pozri BAUER, Franz J. *Flüchtlinge und Flüchtlingspolitik in Bayern 1945 – 1950*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1982.

9 HOCHBERGER, Ernst. *Das große Buch der Slowakei. 3000 Stichworte zur Kultur, Kunst, Landschaft, Natur, Geschichte, Wirtschaft*. Prešov: Polygraf Print, 2000, 3. vydanie, s. 57.

10 Jakob Bauer, (17. 7. 1894, Tužina/Schmiedshau – 26. 4. 1997, Straubing). Vyrastal ako polosirota z podpory rôznych súkromných darcov. Na základe dobrých študijných výsledkov bol vyslaný na štúdiá do seminára v Banskej Bystrici. Neskôr ukončil teologické štúdium na Nemeckej univerzite v Prahe a v roku 1918 bol vysvätený za kňaza. Najprv pôsobil ako kaplán na niektorých farách stredného Slovenska (Hauerland) a v roku 1928 sa ako farár vrátil do rodnej obce Tužina. Štedro podporoval nadaných žiakov, zabezpečoval výuku učňov a sprostredkoval miesta pre postihnuté deti v rôznych zdravotných zariadeniach. V roku 1933 založil Spolok nemeckých kňazov banskobystrickej diecézy (Deutscher Priesterverein der Diözese Neusohl) a organizoval prvý festival nemeckých katolíkov na Slovensku (1934) v Nitrianskom Pravne. V apríli 1945 evakuoval a v decembri prešiel cez Böhmerwald. Usadil sa v obci Parnkofen v Bavorsku. K biografickým údajom bližšie pozri [online]. [2021-05-31]. Dostupné na: <https://kulturportal-west-ost.eu/biographien/bauer-jakob-2>

strešná organizácia, ktorá sa v roku 1949 rozšírila o Karpatskonemecký krajanský spolok (Karpatendeutsche Landsmannschaft Slowakei, KLS). V Rakúsku bol v roku 1950 vo Viedni založený Pomocný spolok Rakúšanov z Bratislavy a okolia (Hilfsverein der Österreicher aus Preßburg und Umgebung), premenovaný o päť rokov neskôr na Karpatskonemecký krajanský spolok v Rakúsku (Karpatendeutsche Landsmannschaft in Österreich). Podobne bol v roku 1950 v Linzi založený Karpatskonemecký krajanský spolok v Hornom Rakúsku (Karpatendeutsche Landsmannschaft in Oberösterreich).¹¹

V júli 1962 Krajská správa Zboru národnej bezpečnosti v Banskej Bystrici založila na Jakoba Bauera pozorovací zväzok, pretože zo strany československej Štátnej bezpečnosti existovalo podozrenie, že jeho činnosť v krajskom hnutí v Západnom Nemecku mohla byť namierená proti Československu. Na základe pozorovania Bauevých kontaktov so Slovenskom sa zistilo, že udržiaval čulý písomný styk, posielal lieky, knihy a peňažné zásielky. V okrese Prievidza sa rozširovali fotografie zo zjazdov Karpatskonemeckého krajanského spolku a portrétom obľúbeného farára Bauera.¹² Konkrétna činnosť, ktorú by ŠtB klasifikovala ako „protištátnu“, však zistená nebola, čo bol okrem pokročilého veku

sledovaného Bauera jeden z dôvodov, prečo bol pozorovací zväzok v septembri 1965 uložený do archívu, v auguste 1980 zrušený a následne skartovaný.¹³ Osoba Desidera Alexyho je vo zväzkoch Archívu Ústavu pamäti národa evidovaná len v rámci tzv. signálnych zväzkov, ktoré obsahovali základné informácie o emigrantoch a vysídlených Nemcoch z Československa. Signálne zväzky boli vedené na osoby, pri ktorých existovalo podozrenie z trestnej činnosti a u ktorých malo dôjsť k prevereniu tzv. signálu.¹⁴

Pod dohľadom ŠtB sa ocitol aj Anton Birkner (pred rokom 1943 si meno uvádzal ako Anton Brezina). V medzivojnovom období pôsobil v Bratislave ako redaktor nemeckého časopisu *Preßburger Zeitung* a počas vojny ako zastupujúci šéfredaktor tlačového orgánu nemeckej menšiny na Slovensku *Der Grenzbote*. Zároveň bol členom politickej strany Deutsche Partei, ktorá združovala karpatských Nemcov podľa vzoru veľkonemeckej ideológie nemeckých národných socialistov. Na jar 1945 evakoval pred príchodom frontu, trvalo sa usadil v Štuttgarte a stal sa vedúcou osobnosťou Karpatskonemeckého krajanského spolku, ako aj šéfredaktorom tlačového orgánu *Der Karpatenbote*. Koncom roka 1960 nariadila Krajská správa ministerstva vnútra v Bratislave preskúmanie zväzkov vedených na Birknera.

Cieľom akcie malo byť zistenie, či sa jeho minulosť nedá inštrumentalizovať v zmysle kolaborácie s národným socializmom.¹⁵ Komunistická tlač ho navyše nálepkovala ako bývalého protagonistu fašizmu a „vedúceho revanšistu“. Jeho osobný spis sa nachádza v tzv. taktickom fonde, kde sa nachádzajú zväzky bez špeciálneho zariadenia. ŠtB sa zaujímal o Birknerovu politickú činnosť v období Slovenského štátu a pokúšala sa zistiť, či nebol udavačom. Podobne tajná polícia pátrala po Birknerových hodnostiach a napokon skúmala jeho aktuálne kontakty s Nemcami na Slovensku.¹⁶ Nasadila na neho niekoľko agentov, napríklad agenta s krycím menom „PRAVDA“. V skutočnosti šlo o Viliama Fuhrherra, ktorého matka sa priatelila s manželkou Birknera. Agent „PRAVDA“ sa s manželmi Birknerovými stretol v auguste 1961 v Salzburgu a o stretnutí napísal podrobnú správu, ktorá dokumentovala pôsobenie Birknera v Karpatskonemeckom krajskom spolku.¹⁸ Podobne ho špehoval agent Eugen Soos s krycím menom „EUGEN“.¹⁹ Výsledok šetrenia bratislavskej ŠtB nie je známy. Tiež nie je známe, či získaný materiál nebol použitý na diskreditáciu Birknera.

Keď v auguste 1950 došlo medzi českou exilnou organizáciou uznávajúcou právo na samourčenie Slovákov – Českým národným výborom

11 Pozri *Die Karpatendeutschen. Geschichte* [online]. [2021-05-31]. Dostupné na: <https://www.karpatendeutsche.de/?Geschichte>

12 A ÚPN Bratislava, f. A2/1, inv. č. 181. Bezpečnostná situácia v stredoslovenskom kraji zo 16. 11. 1960, s. 2.

13 V dôsledku zrušenia zväzku bol Jakob Bauer vyňatý aj z evidencie tzv. záujmových osôb. A ÚPN Bratislava, f. Skartácie Banská Bystrica a Košice, archívne číslo (ďalej a. č.) 386; f. Krajská správa Zboru národnej bezpečnosti Správa Štátnej bezpečnosti Banská Bystrica (ďalej KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica), registračné protokoly, registračné číslo (ďalej reg. č. 289) (Jakub Bauer).

14 Desider Alexy, nar. 24. 5. 1905. A ÚPN Bratislava, f. Krajská správa Zboru národnej bezpečnosti Správa Štátnej bezpečnosti Bratislava, Fond starých písomností (ďalej KS ZNB S ŠtB Bratislava, BA-S), a. č. 6 578.

15 A ÚPN Bratislava, f. Krajská správa Zboru národnej bezpečnosti Správa Štátnej bezpečnosti Bratislava, Zväzky taktického fondu, (ďalej KS ZNB S ŠtB Bratislava, BA-T), a. č. 974 (Anton Birkner). Ustanovka z 19. 12. 1960, s. 58 – 59; Záznam ze šetrení na Birkner (Brezina), Anton, revanšista – správa z 9. 11. 1960, s. 87.

16 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB S ŠtB Bratislava, BA-T, a. č. 974 (Anton Birkner). Záznam ze šetrení na Birkner (Brezina), Anton, revanšista – správa z 9. 11. 1960, s. 58.

17 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB S ŠtB Bratislava, registračné protokoly, reg. č. 6 221.

18 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB S ŠtB Bratislava, BA-T, a. č. 974. Birkner Anton – čl. emigrant v NSR, správa z 23. 8. 1961, s. 70 – 75.

19 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB S ŠtB Bratislava, registračné protokoly, reg. č. 4 066.

na čele s generálom Levom Prchalom, hlavným predstaviteľom protibenešovského odboja v exile, a Vladimírom Pekelským²⁰ – a zástupcami Pracovnej skupiny zohľadňujúcej sudetonemecké záujmy (Arbeitsgemeinschaft zur Wahrung sudetendeutscher Interessen) pod vedením Rudolfa Lodgmana von Auena k podpísaniu tzv. Wiesbadenskej dohody, ktorá v súlade s Chartou vyhnaných Nemcov odmietala kolektívnu vinu a uznávala právo na návrat do vlasti,²¹ o podobnej dohode sa začalo uvažovať aj v kruhoch vysídlených karpatských Nemcov a exilovou organizáciou Slovenskou národnou radou v zahraničí (SNRvZ). SNRvZ ako jedna z centrálnych organizácií slovenského politického exilu vznikla na jeseň 1948 v Ríme z iniciatívy bývalého slovenského vyslanca pri Svätej stolici Karola Sidora reorganizáciou už existujúcej Slovenskej národnej rady v Londýne, ktorá od roku 1943 ako súčasť slovenského protinacistického a protibenešovského odboja hájila právo Slovákov na štátnu samostatnosť. SNRvZ sa hlásila k myšlienke nezávislého demokratického Slovenska v rámci federalizovanej Európy a bojovala za jeho oslobodenie spod komunizmu. V jej radoch účinkovala takmer celá elita slovenského politického života, ktorá sa v rokoch 1945 – 1948 rozhodla pre exil, najmä bývalí slovenskí diplomati (napríklad Jozef Cieker, Fraňo Tiso, Bohdan Galvánek, Jozef Mikuš, Jozef Kirschbaum),

O zjazde Karpatskonemeckého krajanského spolku v Štuttgarte v roku 1951 informovala aj slovenská exilová tlač (Zdroj: *Slobodné Slovensko*)

bývalí poslanci, povereníci a čelní predstavitelia povojnovej Demokratickej strany, či Strany Slobody (Emanuel

Böhm, Štefan Blaško, Jozef Hanzel, ako aj novinári, spisovatelia, historici, či matičiari (Konštantín Čulen, Jozef

- 20 Vladimír Pekelský bol v apríli 1953 prostredníctvom agentky československej rozvedky Marie Blastowitschkowej (od roku 1951 Pekelského manželka) unesený československou a sovietskou spravodajskou službou vo Viedni do sovietskej okupačnej zóny a po návrate späť do Mníchova už pracoval v intenciách československej rozvedky. I. Správa MV ho registrovala pod číslom 4 556 na krycie meno „TONDA“. Bližšie pozri CHOLÍNSKÝ, Jan. Český a slovenský protikomunistický odboj v zahraničí po únore 1948. Sonda do vzťahů Čechů a Slováků neuznávajících Radu svobodného Československa. In: JÁŠEK, Peter, ed. *Protikomunistický odboj v strednej a východnej Európe. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, Bratislava 14. – 16. novembra 2011*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2012, s. 721. Dodnes nie je vyjasnená úloha Pekelského alias „TONDU“ pri príprave smrteľného atentátu na Matúša Černáka 5. 7. 1955.
- 21 V texte dohody sa doslovne uvádzalo: „Obaja účastníci [dohody] považujú návrat sudetských Nemcov do ich vlasti za oprávnený a preto samozrejímavý“ a „obaja účastníci odmietajú uznanie kolektívnej viny a z nej vyplývajúcej myšlienky na pomstu, požadujú náhradu za škody, ktoré utrpeli český a sudetonemecký národ ako aj potrestanie pôvodcov a vykonávateľov týchto zločinov“. Politisches Archiv des Außenamtes (ďalej PA AA) Berlín, f. B 11-ABT. (Länderabteilung), Länderabteilung 3, B11-ABT.3/579. Wortlaut des Übereinkommens mit General Prchala, s. 108 – 109. Komunistické vedenie v Československu reagovalo na dohodu ostrým propagandistickým útokom. V článku tlačového orgánu KSČ *Rudé Právo* zo dňa 18. 4. 1951 sa písalo o dohode „emigrantských zradcov so sudetonemeckými revizionistami o likvidácii Československa“. PA AA Berlín, B11-ABT.3/579. Die Emmigrantenverräter haben sich mit den sudetendeutschen Revisionisten über die Liquidierung der Tschechoslowakee geeinigt, s. 64 – 65.

Matúš Černák (Zdroj: Archív redakcie)

Cíger Hronský, František Hrušovský). Bola oficiálne uznaná najväčšou krajskou organizáciou amerických Slovákov, Slovenskou Ligou v Amerike a prakticky po celom svete udržiavala vlastné pobočky, Západné Nemecko nevynímajúc.²² Odbočku SNRvZ v Západnom Nemecku v prvej polovici 50. rokov viedol Matúš Černák, bývalý slovenský vyslanec v Berlíne, ktorý si už počas vojny vybudoval aj kontakty na protihitlerovskú opozíciu z radov kresťanských politikov v okolí Konrada Adenauera. Po jeho príchode do Mníchova koncom októbra 1950 mohol tieto kontakty zúročiť v prospech vybudovania silnej slovenskej exilovej reprezentácie.²³ Černák od začiatku

mníchovského exilu spolupracoval s KLS a usiloval sa o dosiahnutie dohody. Toto úsilie vyvrcholilo na zjazde spomínanej organizácie v Stuttgarte v auguste 1951 pri príležitosti osemstého výročia príchodu Nemcov na Slovensko, keď za prítomnosti tisícok vysídlených Nemcov zo Slovenska, ministrov spolkových vlád a slovenských exulantov bola prijatá predbežná dohoda medzi SNRvZ a Pracovnou skupinou karpatských Nemcov zo Slovenska (Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei) pod vedením Antona Birknera ohľadom vzájomného pomeru Slovákov a Nemcov v oslobodenej vlasti.²⁴ V texte zmluvy sa v siedmich bodoch vyslovil súhlas so zjednocovacím procesom v Európe a podporila sa požiadavka na vytvorenie „slobodnej, samostatnej a demokratickej Slovenskej republiky“. Zároveň bola uznaná rovnoprávnosť slovenských Nemcov a prisľúbená kultúrna autonómia, ktorá by vznikla po ich návrate do slovenskej vlasti. Nemenej dôležité bolo aj uznanie požiadavky „práva na odškodnenie Karpatských Nemcov“. Napokon sa vedenie KLS vyslovilo za podporu pre „zápas Slovákov v exile o slovenskú [štátnu] samostatnosť“.²⁵

Černákova iniciatíva počas príprav a finalizovaní Štuttgartskej dohody nešla pozornosťou západonemeckých vládnych miest a samotný Zahraničný úrad v Bonne ju náležite ocenil. Dôsledky tohto záujmu sa prejavili už koncom leta 1951, keď Černák vo funkcii

predsedu odbočky SNRvZ v Mníchove začal pravidelne navštevovať Zahraničný úrad a od roku 1953 mu Adenauerova vláda začala vyplácať pravidelnú finančnú dotáciu. Černák sa na Zahraničnom úrade zväčša stretával s Eugenom Oskarom Kossmannom, Nemcom pôvodom z Łodzi v strednom Poľsku, ktorý od vzniku spolkového Zahraničného úradu pracoval ako referent pre východoeurópske otázky.²⁶ Černák a spolu s ním slovenský politický exil sa však zo zjavných politických úspechov dlho netešili. Dňa 5. júla 1955 bol predseda západonemeckej odbočky SNRvZ po otvorení balíčka na jednom z poštových úradov v Mníchove výbuchom balíkovej bomby zavraždený, pričom osnoveateľom atentátu bola československá rozviedka, konkrétne I. správa ministerstva vnútra a jej IV. odbor so zameraním na Západné Nemecko.²⁷ Dnes už niet pochyb, že práve Černákova politická činnosť v prospech Slovenska, a aj jeho úspechy ohľadom spolupráce s vysídlenými karpatskými Nemcami, boli závažnými dôvodmi, prečo československý komunistický režim siahol po tak drastickom prostriedku, aby definitívne znemožnil jeho ďalšie účinkovanie.

ČESKOSLOVENSKÁ ROZVIEDKA A NEMCI VYSÍDLENÍ Z ČESKOSLOVENSKA V 50. ROKOCH

Od začiatku budovania československej zahraničnej spravodajskej služby

22 K vzniku a pôsobeniu SNRvZ v prvých rokoch existencie pozri bližšie KATREBOVÁ BLEHOVÁ, Beáta. *Slovenská emigrácia v Taliansku v rokoch 1945 – 1950*. Bratislava – Roma: Slovenský historický ústav v Ríme/Istituto storico slovacco di Roma, 2019, s. 137 – 158.

23 K pôsobeniu Matúša Černáka v Západnom Nemecku v rokoch 1950 – 1955 pozri HRABOVEC, E. Politické aktivity Matúša Černáka v slovenskom exile v kontexte medzinárodného vývoja (1948 – 1955), s. 95 – 150.

24 Sjazd Nemcov zo Slovenska v Stuttgarte. *Slobodné Slovensko*, roč. 6, 16. 8. 1951, s. 1, 3.

25 PA AA Berlin, f. B 11-ABT. (Länderabteilung), Länderabteilung 3, B11-ABT.3/579. Text eines vorläufigen deutsch-slowakischen Übereinkommens, s. 114; Bonn, 15. 10. 1951, Aufzeichnung betr. Slowakische Emigration, s. 123 – 124.

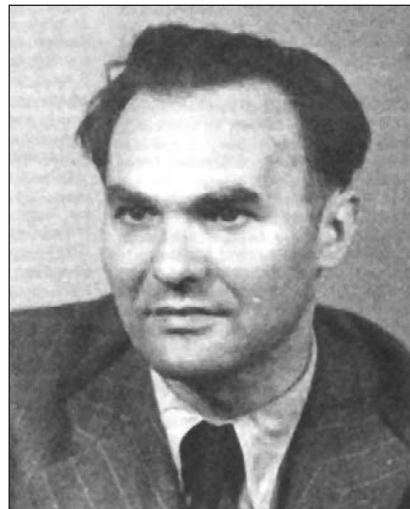
26 PA AA Berlin, f. B 11-ABT. (Länderabteilung), Länderabteilung 3, B 11-ABT.3/581. Bonn, 15. 11. 1952, Aufzeichnung betr. Besuch Prof. Černák, s. 59; Bonn, 24. 2. 1953, Aufzeichnung, s. 102 – 104.

27 Zväzok pravdepodobného odosielateľa balíkovej bomby pod krycím menom „BERTHELOT“ bol počas Nežnej revolúcie skartovaný. Genéza celého prípadu zachytená v iných dokumentoch rozviedky však jasne ukazuje na vinníka. Agent československej rozviedky s krycím menom „BERTHELOT“ bol v skutočnosti Nemec Kurt Baumgartner, zaregistrovaný vo zväzkoch ŠtB 1. 4. 1955 a jeho činnosť spočívala v špehovaní západonemeckých politikov, československých emigrantov a občasného posielania balíkov, resp. inej pošty podľa inštrukcií riadiaceho orgánu I. správy ministerstva vnútra. K prípadu pozri bližšie TOMEK, Prokop. Kdo zabil Matúše Černáka? *Pamäť národa*, roč. 5, 2009, č. 1, s. 42 – 47.

po skončení druhej svetovej vojny tvorili Nemecko a Rakúsko so všetkými okupačnými zónami (aj sovietskou) primárne záujmové oblasti československej rozviedky.²⁸ Už prvý šéf zahraničného spravodajstva Zdeněk Toman – rodák z východoslovenských Sobraniec, vlastným menom Zoltán Goldberger, komunista, ktorý bol po prevrate vo februári 1948 zatknutý, obvinený zo zneužívania funkcie a neskôr odsúdený na trest smrti, podaril sa mu však útek za hranice – začal budovať agentúrne siete v spomenutých krajinách.²⁹ Dokument s názvom *Prehľad zahraničných spojení* z apríla 1947 dokumentujúci rozsah činnosti československej rozviedky popisoval už existujúce agentúrne siete. Proti západnej časti Nemecka pracovalo tzv. Vysunuté agentúrne stredisko v Plzni, pričom najsilnejšiu líniu siete tvorila pohraničná zóna pozdĺž miest Passau – Hof (posledné z nich sa nachádza 15 kilometrov od českej hranice na rieke Sále v blízkosti českého pohraničného mesta Cheb), kde pre rozviedku zbierali informácie viacerí agenti a dôverníci aj z radov odsunutých Nemcov, tzv. antifašistov a starousadlíkov. V Štuttgarte, Frankfurte nad Mohanom a v Mníchove pôsobili tzv. repatrianční dôstojníci podliehajúci priamo československému ministerstvu vnútra. V Mníchove pôsobil generálny konzulát, odkiaľ sa tiež získavali informácie spravodajského charakteru.

Ako ďalší členovia agentúrnej siete v Západnom Nemecku figurovali napríklad riaditeľ chemického podniku IG Farben v Mníchove, ako aj riaditeľ utečeneckých táborov Správy Spojených národov pre obnovu a rozvoj UNRRA vo Frankfurte a Hannoveri. Vo Wiesbadene pôsobili aj repatrianční dôstojníci spadajúci pod Úrad československého delegáta pri Komisii Spojených národov pre vojnové zločiny, zriadený pri Ministerstve spravodlivosti a vedený generálom Bohuslavom Ečerom. Ečer sa na čele československej delegácie aktívne zúčastnil pojednávania Medzinárodného vojenského súdneho tribunálu v Norimbergu, ktorý zasadal od 20. novembra 1945 do 1. októbra 1946. Československý úrad pre stíhanie vojnových zločincov mal pri tzv. War Crimes Branch svoju úradovňu, tzv. wiesbadenskú misiu, a hoci hlavnou úlohou bolo pátranie po exponentoch bývalých režimov na Slovensku a v Česku v období vojny,³⁰ nie je vylúčené, že dodával informácie aj pre pražské ministerstvo vnútra.

Proti Rakúsku smerovala činnosť agentúrneho strediska v Brne, ktoré pravidelne vysielalo agentov do tzv. záujmových oblastí vo Viedni, v Hornom a Dolnom Rakúsku a príležitostne aj do francúzskej a britskej okupačnej zóny v Korutánsku a Tirolsku.³¹ Na území Rakúska operovalo aj tzv. oddelenie Z-B VII. odboru slovenského poverenctva vnútra, ktoré sa

Prvý šéf československého povojnového zahraničného spravodajstva Zdeněk Toman (Zdroj: ABS)

zameriavalo na vypátranie a následnú nútenú repatriáciu slovenských exulantov obvinených retribučnými súdmi na Slovensku.³² Po odchode prvého šéfa rozviedky Tomana sa agentúrne siete síce museli budovať odznova, avšak po komunistickom prevrate vo februári 1948 došlo k prehodnoteniu zahraničnopolitického spravodajstva, ktoré v kontexte studenej vojny postupne získavalo elitné postavenie.³³

Prioritnou záujmovou sférou aj po roku 1948 zostáva Západné Nemecko, ktoré komunistický režim nevnímal už len ako hlavného nepriateľa z obdobia druhej svetovej vojny, ale v súvislosti s povojnovým rozdelením

28 K počiatkom československej zahraničnej spravodajskej služby, resp. rozviedky pozri MEDVECKÝ, Matej. K počiatkom československej rozviedky. *Pamäť národa*, roč. 8, 2012, č. 1, s. 18 – 32.

29 MEDVECKÝ, M. K počiatkom československej rozviedky, s. 32.

30 K problematike tzv. extradícií, t. j. žiadostí o vydanie, medzi ktoré patrili prominentní slovenskí politici, akými boli Jozef Tiso, Ferdinand Ďurčanský, Alexander Mach a iní členovia slovenskej vlády, ktorá na jar 1945 evakovala do Horného Rakúska, bližšie pozri KATREBOVÁ BLEHOVÁ, B. *Slovenská emigrácia v Taliansku v rokoch 1945 – 1950*, s. 70 – 74.

31 KATREBOVÁ BLEHOVÁ, B. *Slovenská emigrácia v Taliansku v rokoch 1945 – 1950*, s. 26 – 27.

32 K retribučnému súdnictvu na Slovensku vo všeobecnosti pozri MALATINSKÝ, Michal. *Pred súdom národa? Retribúcia na Slovensku a Národný súd v Bratislave 1945 – 1947*. Bratislava: Post Scriptum, 2019. Je všeobecne známe, že tzv. repatrianční dôstojníci patrili medzi najviac obávaných agentov československého ministerstva vnútra v prostredí slovenskej emigrácie po roku 1945. Niektorým prominentným emigrantom, ako napríklad Ferdinandovi Ďurčanskému sa pred nimi darilo úspešne unikať. Známe sú aj mnohé extradikčné žiadosti československej vlády o vydanie slovenských exulantov adresovaných spojeneckým orgánom a vládam západných štátov. Zoznam politických previnilcov bývalého Tisovho režimu, ktorý v roku 1945 vypracoval VI. odbor (neskôr VII.) poverenctva vnútra obsahoval 126 mien. K problematike bližšie pozri KATREBOVÁ BLEHOVÁ, B. *Slovenská emigrácia v Taliansku v rokoch 1945 – 1950*, s. 69 – 78.

33 MEDVECKÝ, Matej. Na prahu totality – československá rozviedka po komunistickom prevrate. *Pamäť národa*, roč. 9, 2013, č. 3, s. 32 – 52.

veľmocenských záujmových sfér medzi USA a Sovietskym zväzom aj ako vstupnú bránu do západného sveta s napojením na USA. V smerniciach pre prácu rozviedky z roku 1948 sa preto československá zahraničná tajná služba mala zameriavať na prenikanie do vedúcich miest americkej okupačnej správy, kontrolovať tok informácií z USA do Európy, pozorovať rozpory vo vnútri okupačnej správy a medzi jej jednotlivými predstaviteľmi, ako aj prenikať do západných spravodajských služieb pôsobiacich na západonemeckom území. Ako „objekt záujmu“ rozviedky sa spomínajú už aj vysídlení sudetskí a karpatskí Nemci, pričom získavanie poznatkov sa týkalo problematiky vysídlených Nemcov vo všeobecnosti. V konkrétnych prípadoch išlo o nasledovné okruhy: prívrženci sociálnodemokratického politika Wenzela Jakscha, ktorý patril medzi zásadných kritikov Benešovej exilovej vlády a jej prosovetskej orientácie, kresťanskí sociálni demokrati, alebo novinári z radov sudetských a karpatských Nemcov. Problematikou vysídlených Nemcov sa zaoberal 3. referát stredoeurópskeho oddelenia Sektoru III/Ab na ministerstve vnútra, ktorý vypracoval prvé súhrnné správy týkajúce sa činnosti odsunutých Nemcov a skupiny okolo sudetonemeckého sociálno-demokratického politika, bývalého poslanca Národného zhromaždenia v medzivojnovnej ČSR, Wenzela

Jakscha.³⁴ Na splnenie úloh referát využíval sedem spolupracovníkov v Západnom Nemecku a troch v Rakúsku.³⁵

Na základe štúdia registračných protokolov I. Správy ministerstva vnútra z 50. rokov, ktoré obsahujú zoznamy objektových zväzkov I. Správy Zboru národnej bezpečnosti (ZNB), nie je možné doložiť existenciu objektových zväzkov s výlučnou problematikou Karpatských Nemcov.³⁶ Objektové zväzky viedla Štátna bezpečnosť na zahraničné inštitúcie a úrady (napríklad zastupiteľské úrady v Československu), alebo na „emigrantské centrá a iné nepriateľské organizácie v kapitalistických štátoch“, pričom „objektom“ sa v terminológii ŠtB mohla stať akákoľvek inštitúcia, osoba alebo skupina osôb, ktoré boli z rôznych dôvodov predmetom jej záujmu.³⁷ V prípade objektových zväzkov, týkajúcich sa skupiny osôb, či organizácií v zahraničí, prevažoval záujem komunistického režimu o ich údajnú protištátnu činnosť namierenú proti Československu. Na základe doterajších poznatkov je možné usúdiť, že československá rozviedka v 50. rokoch nerozlišovala pri problematike vysídlených Nemcov, či išlo o Nemcov z českých krajín alebo zo Slovenska a sudetonemecké hnutie ako také bolo vnímané *en bloc* aj vzhľadom na aktivity Karpatských Nemcov v Západnom Nemecku, či Rakúsku. Konkrétne poznatky o vzťahu ŠtB a Karpatských Nemcov je preto

nevyhnutné študovať na základe širšieho záberu celkovej problematiky vysídlených Nemcov.

V objektových zväzkoch I. Správy ZNB z rokov 1946 – 1949³⁸ je badať pomerne nízku profesionalitu, nekonceptnosť, nesystematickosť pri zbieraní informácií, nízku erudovanosť tzv. informátorov, ktorá sa prejavovala aj nesprávnym písaním mien a názvov obcí a celkovou zlou jazykovou úrovňou. Takmer vôbec sa v nich nenachádzajú všeobecné smernice určujúce postup zahraničnej spravodajskej služby z daného obdobia. Treba si tiež uvedomiť, že ide o značne vyskartované zväzky, ktoré sa zväčša archivovali koncom 60. rokov a mnohé agentúrne správy boli z dôvodu neaktuálnosti pred archivovaním zničené. Ide tiež o zväzky s množstvom podzväzkov vedených prevažne na konkrétne osoby, pričom autorka si preštudovala len hlavný zväzok obsahujúci najviac všeobecných poznatkov. Problematika Karpatských Nemcov sa v nich dá študovať len okrajovo, zväčša sa v nich riešili otázky spojené s vysídlením a činnosťou sudetských Nemcov (teda Nemcov vysídlených z Čiech a Moravy) a ich organizácií.

V prvom spomenutom zväzku (reg. č. 11 931, *Sudetští Němci v NSR, 1946 – 1948*) je zaznamenaný prípad bratislavského Nemca Josefa Weidla, príslušníka Waffen SS, ktorý sa po vojne skrýval pred núteným odsunom.

34 MEDVECKÝ, M. Na prahu totality – československá rozviedka po komunistickom prevrate, s. 43, 46 – 48. Konkrétne úlohy stredoeurópskeho oddelenia sektoru III/Ab ministerstva vnútra boli zadané v dvoch dokumentoch: *Krátkodobý návrh na reorganizáciu stredoeurópskeho oddelenia při sektoru III/Ab a Plán organizácie spravodajskej činnosti v Nemecku*, oba z roku 1948, presnejší dátum nie je známy. Sú súčasťou zväzku I. Správy ZNB uloženého v Archíve bezpečnostných zložiek v Prahe pod registračným číslom 20 958 a 20 959.

35 MEDVECKÝ, M. Na prahu totality – československá rozviedka po komunistickom prevrate, s. 50.

36 Ide o registračné protokoly I. Správy ZNB zavedené dňa 10. 5. 1955 (zväzky pod reg. č. 10 001 – 11 023) a 20. 11. 1958 (zväzky pod reg. č. 1 024 – 12 013). Dostupné na: <https://www.abscr.cz/jmenne-evidence/protokoly/objektive-svazky-i-sprava-snb/>. V spomenutých registračných protokoloch sa nachádzajú dva objektové zväzky pod spoločným názvom: *Vysídlení Němci v Záp. Německu* (reg. č. 10 071 a 10 224), zväzok pod registračným číslom 10 532 s názvom *Politická strana BHE v Záp. Německu, Sudetoněmecký den ve Vidni 1959* (reg. č. 11 085) a *NSR – Činnost Svazu odsunutých Němců* (reg. č. 11 132), pričom v Archíve Ústavu pamäti národa je uložená len časť z nich.

37 CHURAŇ, Milan a kol. *Encyklopedie špionáže ze zákulisí tajných služeb, zejména Státní bezpečnosti*. Praha: Nakladatelství Libri, 2000, s. 242, 343.

38 Ide najmä o objektové zväzky uložené v A ÚPN Bratislava, f. I. Správa Zboru národnej bezpečnosti, mikrofiše (ďalej I. Správa ZNB), reg. č. 131, *Sudetští Němci v NSR, 1946 – 1948*; reg. č. 11 928, *Sudetští Němci v NSR, 1947 – 1948*; reg. č. 12 205, *Sudetoněmecké hnutí v Rakousku, 1948 – 1949*; reg. č. 12 194, *Sudetoněmecké hnutí v NSR, 1949*.

Josef Weidl (Zdroj: A ÚPN)

V roku 1947 sa zamestnal v stavebnej firme v Nemeckej Porube v okrese Sobrance. Spravodajská skupina Zdenka Tomana vyhlásila na neho pátranie a po zistení jeho pobytu na východe Slovenska sa prešetrovala jeho minulosť.³⁹ Weidl bol napokon v roku 1950 určený na vysťahovanie do americkej okupačnej zóny v Nemecku, pričom závažnou okolnosťou pre vysťahovanie boli dôkazy o jeho kolaborácii s nemeckou okupačnou správou na Slovensku v posledných mesiacoch vojny.⁴⁰ Ďalej zväzok obsahuje správu z júla 1948 o rozmiestnení odsunutých Nemcov z ČSR v bavorskom priemysle. Celkový počet podnikov, v ktorých vysídlení Nemci z ČSR pracovali, sa odhadoval na 5763, čo dokazuje úspešnosť ich pracovnej integrácie.⁴¹ Medzi spisovou agendou sa nachádza aj žiadosť člena Ústredného výboru Komunistickej strany

Nemecka (Kommunistische Partei Deutschlands, KPD) o prinavrátanie majetku tým vysídleným Nemcom, ktorí patrili medzi tzv. antifašistov, boli však násilne vyhnaní spolu s tzv. kolaborantmi.⁴²

Druhý relevantný objektívny zväzok s registračným číslom 11 928 a názvom *Sudetští Němci v NSR, 1947 – 1948* obsahuje správu z marca 1948 vypracovanú Oblastnou úradovňou ŠtB v Brne pre ministerstvo vnútra o organizovaní sudetských Nemcov v americkej okupačnej zóne Západného Nemecka. V správe sa konštatoval nárast ich politickej činnosti v prospech vzniku krajských spolkov a politických strán, čo veliteľstvo brnenskej oblastnej úradovne hodnotilo ako činnosť zameranú proti Československu.⁴³ Ďalšia zaujímavá správa sa týka Wenzela Jakscha, ktorý druhú svetovú vojnu prežil v londýnskom exile, kde zastupoval záujmy sudetských Nemcov proti československej exilovej vláde a snažil sa o zabránenie ich povojnového vysídlenia. V rokoch 1950 – 1953 viedol Jaksch v Hesensku zemský úrad pre vysídlenecov a v 60. rokoch sa stal prezidentom Zväzu vysídlenecov. V rokoch 1953 – 1966 bol tiež poslancom Spolkového snemu. Správa z prostredia ministerstva zahraničných vecí sa zaoberá letom Jakscha z Londýna do Nemecka a jeho prísne utajeným pobytom v niektorých nemeckých mestách na jeseň 1947.⁴⁴ Tajné rokovania podľa hodnotenia ministerstva mali súvisieť s agendou Jakscha a jeho spoluprácou s britskou vládou v otázkach

povojnového odsunu Nemcov z východnej Európy. Jakschova tajná cesta súvisela aj s jeho premiestnením z Veľkej Británie do Západného Nemecka, kde sa natrvalo usadil v hlavnom meste spolkovkej krajiny Hesensko, Wiesbadene. Dá sa z nej vydedukovať aj iná pre spravodajskú činnosť československej rozviedky zaujímavá skutočnosť, podľa ktorej v blízkosti iného významného západonemeckého politika, povojnového štátneho komisára pre rasisticky, nábožensky a politicky prenasledovaných, Philippa Auerbacha, ktorý prežil holokaust, pracoval dôverník dodávajúci informácie pre československú ŠtB.⁴⁵

Objektívny zväzok s registračným číslom 12 205 a názvom *Sudetoněmecké hnutí v Rakousku 1948 – 1949* obsahuje správy o začiatkoch nemeckého krajského hnutia v Rakúsku. Obsahuje korešpondenciu oddelenia III/Ab a niektoré poznatky k jednotlivým osobám z radov vysídlených Nemcov. Posledný zo spomenutých zväzkov (reg. č. 12 194, *Sudetoněmecké hnutí v NSR, 1949*) obsahuje zoznam členov predsedníctva Spolku Adalberta Stiftera (Adalbert Stifter Verein), založeného v roku 1947 v Mníchove z radov vyhnaných sudetonemeckých umelcov a intelektuálov.⁴⁶ Zväzok tiež obsahuje zoznam sudetonemeckých organizácií v okupačných zónach Nemecka, ako aj zoznam sudetonemeckých periodík, vydávaných v Západnom Nemecku s celkovým počtom 66 titulov (karpatskonemecké tlačoviny, ako napríklad *Der Karpantenbote*, sa

39 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 11 931. Weidl, Josef – šetrenie z 22. 4. 1948; Úřední záznam z 21. 1. 1946; Úradné hlásenie z 28. 2. 1946; Weidl, Josef – zistenie pobytu z 3. 6. 1947; Hlásenie z 12. 8. 1947.

40 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB S ŠtB Bratislava, BA-S, a. č. 41. Weidl Jozef, žiadosť o vydanie cestovného povolenia k vysťahovaniu sa do Nemecka z 8. 5. 1950.

41 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 11 931. Rozvrstvení odsunutých Němců v bavorském průmyslu z 21. 6. 1948.

42 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 11 931. KPD – Bavorsko – vyjádření z 24. 9. 1948.

43 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 11 928. Organisierung odsunutých Němců v Německu – šetření z 18. 3. 1948.

44 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 11 928. Politická zpráva č. 13, Wenzel Jaksch, přilet do Německa z 10. 12. 1947.

45 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 11 928. Politická zpráva č. 13, Wenzel Jaksch, přilet do Německa z 10. 12. 1947.

46 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 12 194. Vorstand des Adalbert Stifter Vereins, nedatované. Nachádzali sa v ňom osobnosti ako napríklad bývalý pražský svätici biskup Johann Remiger, hovorca Sudetonemeckého krajského spolku Rudolf Lodgman von Auen, ktorý bol v rokoch 1920 – 1925 poslancom Národného zhromaždenia ČSR.

v ňom z neznámych príčin nenachádzajú).⁴⁷ Zväzok prešiel v roku 1957 kvôli neaktuálnosti skartáciou, vo vyhodnocovacej správe sa ale uvádza, že „i když se jedná o zastaralé materiály bez agenturně-operativní hodnoty [...] avšak mající faktologickou cenu“ a navrhuje sa „ponechat svazek v archivu bez úpravy“.⁴⁸ V praxi to znamenalo, že zväzok sa mohol používať na študijné účely tzv. študijného oddelenia ministerstva vnútra a v tejto podobe sa zachoval dodnes.

S nástupom totalitného režimu v Československu vo februári 1948 narástol význam bezpečnostného aparátu ako dôležitej zložky režimu zabezpečujúcej absolútnu moc a kontrolu nad celou spoločnosťou. S týmto procesom súviselo aj prehodnotenie postavenia zahraničnopolitického spravodajstva, z ktorého sa postupne vybudovala najdôležitejšia súčasť československej štátnej bezpečnosti – „výkladnej skrine“ komunistickej tajnej služby. Nárast prestíže rozviedky sa dosiahol personálnym posilnením, budovaním legálnych a nelegálnych rezidentúr,⁴⁹ definovaním nových cieľov a postupov špionážnej a kontrašpionážnej činnosti a novou organizačnou štruktúrou I. Správy ministerstva vnútra.⁵⁰ Správa ministra vnútra Rudolfa Baráka

Od roku 1953 spadala činnosť ŠtB a v rámci nej i československej rozviedky pod ministerstvo vnútra vedené Rudolfom Barákom (Zdroj: Archív redakcie)

z decembra 1953 zhrnula základné úlohy rozviedky v prvej polovici 50. rokov, ktoré sa zameriavali na získavanie informácií o „plánoch a cieľoch imperialistických vlád proti Československu“, infiltrovanie do zahraničných spravodajských služieb, získavanie tajných materiálov vedecko-technického charakteru, boj s emigráciou a úlohy súvisiace s kontrašpionážnou agendou.⁵¹ Problematika vysídlených Nemcov sa

v Barákových smerniciach síce explicitne nespomína, v citovanej správe sa ale medzi najdôležitejšími informačnými okruhmi získanými rozviedkou v rokoch 1951 – 1953 píše o „řade správ o situaci Sudetských Němců a jejich činnosti proti ČSR“.⁵² Podobne ani v ďalšom dôležitom dokumente určujúcom náplň I. Správy ministerstva vnútra, v štatúte rozviedky z mája 1954, sa zameranie československého zahraničného spravodajstva voči sudetským a karpatským Nemcom explicitne neuvádza. V štatútoch je ale ako jedna z úloh rozviedky zmienená „práce proti čl. reakční emigraci“⁵³, súčasťou ktorej bolo napríklad aj využívanie a prehľbovanie rozporov medzi odsunutými Nemcami a politickým exilom.⁵⁴ Dalo by sa teda konštatovať, že podľa všeobecných smerníc československej rozviedky bola problematika karpatských Nemcov súčasťou jej agentúrnej činnosti proti slovenskému exilu ako takému.

Profesionalizácia československej rozviedky sa od začiatku 50. rokov prejavila aj na vyššej kvalite agentúrnych správ získavaných pre objektové zväzky s problematikou vysídlených Nemcov. Koncom novembra 1955 bol I. Správou ministerstva vnútra založený objektový zväzok týkajúci sa už

47 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 194. Gesamtorganisation und Operationsplan der Sudetendeutschen Bewegung in Deutschland, nedatované.

48 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 194. AS 3496-12194 – vyhodnocení, nedatované.

49 K 1. 11. 1955 existovali dve rezidentúry v Nemecku, v Berlíne a Frankfurte, a jedna vo Viedni. Počet agentov operujúcich v Západnom Nemecku sa uvádzal na 73 a ich správy sa týkali aj činnosti nemeckého krajského hnutia. V Rakúsku sa počet agentov udával číslom 45. Bližšie pozri Zpráva o činnosti rozviedky ministerstva vnútra predložená ministrom vnútra Rudolfem Barákom politickému byru Ústředního výboru KSČ z 19. 3. 1956. In: ŽÁČEK, Pavel, zost. *Menší sestra I. Vznik a vývoj I. Správy ministerstva vnútra 1953–1959 (Edice dokumentů)*. Brno: Nakladatelství Prios, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2004, Dokument č. 8, s. 142.

50 Bližšie pozri Zpráva o činnosti I. správy ministerstva vnútra za období od března 1951 do listopadu 1953 předložená ministrem vnútra Rudolfem Barákom a projednaná politickým sekretariátem Ústředního výboru KSČ z 21. 11. 1953. In: ŽÁČEK, P., zost. *Menší sestra I.*, Dokument č. 1, s. 17 – 43.

51 Zpráva o činnosti I. správy ministerstva vnútra za období od března 1951 do listopadu 1953 předložená ministrem vnútra Rudolfem Barákom a projednaná politickým sekretariátem Ústředního výboru KSČ z 21. 11. 1953, s. 18.

52 Zpráva o činnosti I. správy ministerstva vnútra za období od března 1951 do listopadu 1953 předložená ministrem vnútra Rudolfem Barákom a projednaná politickým sekretariátem Ústředního výboru KSČ z 21. 11. 1953, s. 23.

53 Tajný rozkaz ministra vnútra Rudolfa Baráka č. 100 „Statut první správy (rozviedky) ministerstva vnútra Československé republiky“ z 22. 5. 1955. In: ŽÁČEK, P., zost. *Menší sestra I.*, Dokument č. 2, s. 45. K činnosti rozviedky v boji s emigráciou pozri MIKLOVIČ, Michal. Útvary rozviedky pre boj s emigráciou. In: JAŠEK, P., ed. *Protikomunistický odboj v střednej a východnej Európe*, s. 613 – 619.

54 Tajný rozkaz ministra vnútra Rudolfa Baráka č. 20 „Agenturně-operativní rozpracování zrádné čl. emigrace z 10. 2. 1956. In: ŽÁČEK, P., zost. *Menší sestra I.*, Dokument č. 7, s. 99.

spomínanej politickej strany Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten (v preklade Blok vyhnaných z domova a pozbavených práva, BHE),⁵⁵ ktorého podstatnú členskú a voličskú základňu tvorili práve sudetskí a čiastočne aj karpatskí Nemci.⁵⁶ BHE bol známy aj tým, že v jeho radoch sa nachádzal určitý počet politikov spätých s bývalým režimom nemeckých národných socialistov v rokoch 1933 – 1945.⁵⁷ V zväzku sa nachádzajú agentúrne správy o založení, celkovej charakteristike, činnosti, ako aj o jednotlivých zjazdoch BHE v rokoch 1955 – 1956. Spomínajú sa v nich zakladatelia strany Waldemar Kraft a Theodor Oberländer, ktorý bol v rokoch 1951 – 1953 štátnym sekretárom pre otázky utečencov na bavorskom ministerstve vnútra a od roku 1953 ministrom v Adenauerovej vláde pre vyhnaných Nemcov, utečencov a vojnu poškodených. Kvôli obvineniam z nacistickej minulosti sa však Oberländer musel v roku 1960 vzdať kresla ministra a odísť z aktívnej politiky.⁵⁸ Vo zväzkoch ŠtB bol evidovaný ako „záujmová osoba“, keďže išlo o vplyvného politika a zjavne aj o osobu „vyvíjajúcu nepriateľskú činnosť proti Československu“. Evidencia bola zrušená až v roku 1968 po prehodnotení a archivovaní zväzku.⁵⁹ V správach sa ďalej hodnotil

postoj BHE k možnému nadviazaniu riadnych diplomatických vzťahov medzi Prahou a Bonnom, pričom BHE nástojil na vyriešení štátoprávneho postavenia vysídlených Nemcov v Československu v tom zmysle, aby bolo možné ich považovať za československých štátnych príslušníkov, ktorým bol neoprávnene odňatý majetok.⁶⁰ Analyzoval sa vývoj BHE na jeseň 1955 v čase, keď stranu opustili zakladatelia Waldemar Kraft a už spomínaný Oberländer – obidvaja vstúpili do Kresťansko-sociálnej únie Bavorska (CSU). Smernice týkajúce sa tzv. východnej politiky Západného Nemecka sa v správe vypracovanej tajným spolupracovníkom rozviedky s krycím menom „HAVRAN“ so zatial nezistenou identitou charakterizovali ako „revanšizmus“⁶¹. Treba ale dodať, že v žargóne československého komunistického režimu bolo hnutie sudetských a karpatských Nemcov vo všeobecnosti hodnotené ako „revanšizmus“ a ich organizácie ako „revanšistické“, pretože vládne špičky KSČ sa obávali najmä majetkovo-právnych požiadaviek a možnosti ich návratu.⁶² Ďalej sa v zväzku nachádza kandidát-na listina BHE pre parlamentné voľby v Bavorsku v roku 1957. Na zozname sa ale nenachádzal ani jeden kandidát s karpatskonemeckým pôvodom, zväčša šlo o sudetských Nemcov.⁶³

Medzi správami nájdeme aj dlhší elaborát o povojnovom „Hnutí odsunutých Nemcov“ v Západnom Nemecku. V úvode správy napísanom v duchu československého stalinizmu 50. rokov je bonnská vláda obvinená zo zneužívania vysídlených Nemcov pre západonemecké „imperialistické vojnové plány“ a oživovania „nacistických ideologických plánov o životnom priestore“: „Ve válečných plánech západoněmeckého imperialismu v ideologických a psychologických přípravách na novou válku hrají důležitou roli odsunutí Němci. Odsunutí Němci v NSR jsou pro bonnskou vládu stálým reservoirem sil pro revanšistické plány na východním území. Ať již je to revanšistické štvání proti hranici Odra-Nisa, prohlášení o neplatnosti a nezávaznosti postupimské dohody, požadavky na vrácení části Slezska, obnovu hranic z r. 1937, či znovu prohlašované nacistické teze o životním prostoru vyhlášené bonnskými vládními představiteli, to vše je nezakryvaným revanšizmem a šovinizmem podnecujícím nejen odsunuté, ale majícím za cíl podněcovat západoněmecké obyvatelstvo k nenávisti proti SSSR a zemím mírového tábora a činit z neho povolný nástroj válečných plánů. Proto je cílem bonnské vlády bránit začleňování odsunutých do normálního života a udržovat je jako cizí těleso.“⁶⁴

55 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 10 532. Objektový svazek po linii NSR k sledování činnosti politické strany BHE – zprávy o situaci ve straně, poznatky k šetření osobám odunutých Němců, 1954 – 1959.

56 K BHE všeobecne pozri heslo *Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten* [online]. [2021-6-16]. Dostupné na: <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/begriffe/block-der-heimatvertriebenen-und-entrechteten-bhe>

57 SCHWARTZ, Michael. *Funktionäre mit Vergangenheit. Das Gründungspräsidium des Bundesverbandes der Vertriebenen und das „Dritte Reich“*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2013, s. 5.

58 V období „Tretej ríše“ bol Oberländer členom NSDAP a expertom pre tzv. Ostgebiete. SCHWARTZ, M. *Funktionäre mit Vergangenheit*, s. 39 – 41. Na jeho politickom páde sa masívne podieľala komunistická propaganda Východného Nemecka, ako aj východonemecká tajná služba Stasi. Amos, Heike. *Die Vertriebenenpolitik der SED 1949 bis 1990*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2009, s. 192.

59 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 10 532. AS 5209 (10 532) – vyhodnocení z 24. 5. 1968.

60 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 10 532. Z činnosti BHE, 12. 12. 1955. Správa bola preložená z nemčiny do češtiny, je teda možné predpokladať, že tajný spolupracovník s krycím menom „HAVRAN“ bol Nemeck.

61 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 10 532. Sjazd BHE a jeho účinky. Správa „HAVRANA“ zo 7. 12. 1955.

62 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 10 532. Správa spol. „HAVRANA“ z 15. 12. 1955; Kather BVD, správa „HAVRANA“ zo 17. 12. 1955; Stranický sjezd BHE 1956, zpráva „HAVRAN“ z 5. 7. 1956.

63 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 10 532. Kandidáti BHE do spolkového sněmu Bavorsko, 12. 9. 1957.

64 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 10 532. Hnutí odsunutých Němců, nedatované.

Správa je dôkazom nemožnosti priblíženia stanovísk Prahy a Bonnu v otázke vysídlených Nemcov, čo napokon charakterizovalo celé obdobie československo-nemeckých vzťahov v období vlády spolkového kancelára Konrada Adenauera. O význame spravodajského materiálu obsiahnutého vo zväzku sa minister vnútra Barák vyjadril v správe určenej pre politické byro Ústredného výboru KSČ vysoko pozitívne, keď v nej konštatoval, že zo správ boli najcennejšie tie, ktoré opisovali činnosť organizácií odsunutých Nemcov a BHE.⁶⁵

Z ďalšieho objektového zväzku I. Správy ministerstva vnútra vedenom na problematiku odsunutých Nemcov sa zachovala len jedna relevantná správa týkajúca sa pozadia politickej činnosti známeho západonemeckého politika Hansa Christoph Seebohma, pôvodom zo Sliezska, dlhoročného spolkového ministra dopravy, poslanca Spolkového snemu a hovorcu Sudetonemeckého krajan-ského spolku. Seebohm podporoval SNRvZ a jej nemeckú pobočku a po tragickej smrti Černáka ako jediný vysokopostavený kondolujúci politik vyjadril sústrasť celému slovenskému národu. V roku 1962 bol tiež iniciátorom udelenia Ceny Karola IV. predsedovi Slovenskej ligy v Amerike Filipovi Hrobákovi.⁶⁶ Hoci nebol členom NSDAP a nebol obvinený z nacistickej minulosti, východonemecká komunistická propaganda ho nálepkovala ako „arizátora“.⁶⁷ Správa vyhotovená spravodajskou skupinou BAa sa vyjadrovala k možnému členstvu Seebohma v NSDAP a konštatuje sa v nej kladný postoj robotníkov, ktorých

Západonemecký politik Hans Christoph Seebohm (Zdroj: www.konrad-adenauer.de)

Seebohm ako banský priemyselník zamestnával.⁶⁸

AGENTI Z RADOV KARPATSKÝCH NEMCOV V SLUŽBÁCH ČESKOSLOVENSKEJ ROZVIEDKY

Dôležitou agendou v rámci činnosti československej rozviedky bolo vysielanie vlastných agentov do zahraničia s cieľom získavania poznatkov o jednotlivcoch a organizáciách, ktorých pôsobenie režim vnímal ako nepriateľské. Získavanie agentov z prostredia karpatských Nemcov a ich vysadenie do Západného Nemecka bolo o to jednoduchšie, keďže potenciálni tajní spolupracovníci dokonale ovládali nemecký jazyk a v niektorých prípadoch mali dobré kontakty na západonemecké kruhy. Ďalším dôvodom pre ich

verbovanie bola skutočnosť, že zväčša šlo o osoby odsúdené či už retribučnými súdmi alebo komunistickou justíciou na dlhoročné tresty, preto spolupráca s tajnou bezpečnosťou v ich prípadoch slúžila ako jediný možný spôsob, ako sa dlhoročnému žalárovaniu vyhnúť. V príspevku sa zameriame na charakteristiku dvoch viac-menej známych agentov, ktorých osudy sa ukazujú ako typické pre obdobie československého stalinizmu.

I keď v prípade prvého z nich Fritza (Friedricha) Fialu nejde v skutočnosti o Karpatského Nemca, pretože sa v roku 1906 narodil vo Viedni v rodine rakúskeho úradníka, jeho osud je minimálne od roku 1939 spojený aj s nemeckou národnostnou skupinou na Slovensku. Od augusta 1939 až do roku 1942 bol hlavným redaktorom denníka *Grenzbote*, ktorý ako tlačový orgán nemeckej skupiny a nemeckých organizácií vychádzal v Bratislave, priamo sa podieľal na nacistickej propagande v súvislosti s protižidovskými opatreniami, udržiaval priame styky na nemecké vyslanectvo v Bratislave, pracoval pre nemeckú tajnú službu Sicherheitsdienst a vojenskú kontrarozvedku Abwehr. Ovplyvňoval aj vnútropolitickú situáciu na Slovensku, keď v prvej polovici roka 1940 svojimi tajnými správami významne prispel k odvolaniu prvého ministra zahraničných vecí a vnútra Ferdinanda Ďurčanského.⁶⁹ V rokoch 1943 – 1944 bol ako hlavný korešpondent tlačovej agentúry ríšskeho ministerstva zahraničných vecí Transkontinentpress vyslaný do Istanbulu, kde sa opäť popri novinárskej činnosti venoval aj špionáži. Podarilo sa mu vniknúť do

65 V správe verbatim: „Ze zpráv získaných v Západním Německu byly nejcennejší zprávy o revanšistických organizacích odsunutých Němců a o straně odsunutých Němců.“ Zpráva o činnosti rozvědky ministerstva vnitra předložená ministrem vnitra Rudolfem Barákem politickému byru Ústředního výboru KSČ z 19. 3. 1956, s. 143.

66 HRABOVEC, E. Politické aktivity Matúša Černáka v slovenskom exile v kontexte medzinárodného vývoja (1948 – 1955), s. 120.

67 SCHWARTZ, M. *Funktionäre mit Vergangenheit*, s. 76.

68 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 12 156. (Bývalá strana NSDAP), Seebohm, Hans Christoph – šetření, zo 7. 3. 1950.

69 Viac k životopisu Fritza Fialu pozri SCHVARC, Michal. Fritz Fiala: Muž, ktorý poslužil zlu. (Pokus o biografický náčrt). In: HLAVINKA, Ján, KUBÁTOVÁ, Hana, eds. *Odhľadovanie Šoa. Odpor a úsilie Židov informovať svet o genocíde. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej dňa 26. augusta 2015 v Žiline*. Bratislava: Historický ústav SAV; Praha: Mezinárodní křesťanské velvyslanectví Jeruzalem, 2016, s. 53 – 54.

spravodajskej siete československej exilovej vlády, a podobne do siete informátorov a agentov pracujúcich pre americký Office of Strategic Services. Udržoval tiež kontakty s nemeckým veľvyslancom Franzom von Papeonom.⁷⁰ Po skončení vojny bol spojeneckými orgánmi vydaný do Československa, postavený pred retribučný ľudový súd v Bratislave a v roku 1947 odsúdený na desaťročný trest.

Počas výkonu trestu v povestných Jáchymovských uránových baniach sa začala nová kapitola v jeho živote. V októbri 1953 ho I. Správa ministerstva vnútra získala ako agenta pod krycím menom „WERNER“. Príslušné orgány Štátnej bezpečnosti vypracovali návrh na vyslanie do Západného Nemecka s podrobnou inštrukciou.⁷¹ Predpokladalo sa, že agent Fiala bude vedieť zúročiť kontakty na bývalých ríšskonemeckých novinárov, politikov a diplomatov, a v tom najlepšom prípade sa mu podarí zamestnať sa na tlačovom úrade nemeckej spolkovej vlády v Bonne a získavať tajné informácie politického charakteru z prostredia vládných miest. V skutočnosti sa zamestnal v regionálnom denníku *Saarbrücker Zeitung*. V roku 1960 na základe podozrenia nemeckej spolkovej tajnej služby (Bundesnachrichtendienst, BND) spoluprácu s československou rozvedkou prerušil,⁷² v roku 1969 však bola obnovená a trvala až do Fialovho odchodu do dôchodku začiatkom 80. rokov. Celkovo boli Fialove agentúrne správy hodnotené kladne, keďže sa mu podarilo infiltrovať aj

Kurt Prepelica (Zdroj: A ÚPN)

do kruhov BND. Množstvo správ pracoval aj o sudetonemeckom, či karpatskonemeckom hnutí.⁷³ V kruhoch slovenského politického exilu bol však Fiala vnímaný ako krajne nebezpečná osoba a z tohto dôvodu s ním jeho čelní predstavitelia neudržiavali žiadne styky.⁷⁴ Fialova činnosť v prospech československej zahraničnej tajnej služby, ako aj otázka, či mali jeho agentúrne správy priamy dopad aj na politické rozhodnutia československej vlády, zatiaľ neboli predmetom podrobnejšieho výskumu.

Ako ďalší príklad spolupracovníka Štátnej bezpečnosti z radov karpatských Nemcov možno spomenúť prípad bratislavského Nemca Kurta Prepelicu. Kurt Prepelica sa narodil

v roku 1926 v Bratislave, po rozvoze rodičov ako malé dieťa vyrastal v detskom domove a absolvoval obchodnú školu. V roku 1943 vstúpil do Waffen SS, bol nasadený na východnom fronte v divízii SS Totenkopf, začiatkom januára 1945 zo svojej jednotky dezertoval a do konca vojny sa ukrýval na Záhorí.⁷⁵ Po skončení vojny bol určený na vysídlenie. Zo sústreďovacieho tábora na Patrónke v Bratislave však utiekol a s krátkymi prestávkami, počas ktorých ilegálne navštevoval svoju manželku a dve deti v Bratislave, žil a pracoval až do roku 1950 v Rakúsku. V roku 1950 uvažoval o návrate na Slovensko, kde chcel požiadať o povolenie k pobytu alebo o trvalé vysťahovanie aj s rodinou do Západného Nemecka. Pri ilegálnom prechode štátnych hraníc bol však zadržaný a následne odsúdený na šesť mesiacov väzenia. Po odpykaní trestu sa tri roky prebýjal rôznymi zamestnaniami bez väčšej vyhliadky na lepší život.

Začiatkom novembra 1953 náčelník Krajskej správy ministerstva vnútra v Bratislave schválil návrh na tzv. viazanie k spolupráci, čo znamenalo začiatok aktívnej činnosti Prepelicu pre ŠtB.⁷⁶ Návrh bol odôvodnený jeho kontaktmi na nemeckú menšinu, o ktorej mal podávať podrobné správy. Pozitívne sa vnímala aj skutočnosť, že v prostredí bratislavských Nemcov radikálne antikomunistického cítenia požíval už len vzhľadom na vlastnú minulosť značnú dôveru: „*Menovaný pozná mentalitu ľudí, ktorí sú nám nepriateľsky naklonení, sám sa medzi*

70 SCHVARC, M. Fritz Fiala: Muž, ktorý poslušil zlu, s. 60 – 61.

71 Fritz Fiala sa do Západného Nemecka dostal legálnym spôsobom v rámci vysídľovania nemeckého obyvateľstva. A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 494. Návrh na vyslaní, úkoly a inštrukciá ke spojení spolupracovníka WERNERA z 26. 10. 1953, s. 482 – 487.

72 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 494. Závěrečná správa a návrh na ukončení spolupráce a založení do archivu spol. WERNERA z 29. 11. 1963.

73 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 40 194. Vyhodnocení spolupráce zo 7. 11. 1962, s. 513.

74 Pozri korešpondenciu medzi predsedom nemeckej odbočky SNRvZ Krištofom Greinerom s predsedom zahraničnopolitického výboru SNRvZ Jozefom Kirschbaumom. Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, f. Osobný fond Jozef M. Kirschbaum, škatuľa číslo (ďalej šk. č.) 17. List Greinera Kirschbaumovi z 25. 3. 1957.

75 K životopisnému profilu Kurta Prepelicu pozri bližšie: MEDVECKÝ, Matej. Ako vysadiť agenta do NSR? *Pamäť národa*, roč. 3, 2007, č. 4, s. 51. Pozri tiež A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 44 875. Memorandum na agenta krycieho mena „PETERSON“ z 29. 11. 1966.

76 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 44 875. Návrh na viazanie k spolupráci Kurta Prepelicu z 11. 11. 1953.

týmto ľuďmi pohybuje a vedie štvavé reči.“⁷⁷ K samotnému úkonu „viazania“, čiže začiatku spolupráce s ŠtB, došlo približne o mesiac neskôr pred hotelom Carlton v centre Bratislavy.⁷⁸ Od tohto momentu sa pracovné možnosti Prepelicu alias agenta s krycím menom „PETERSON“ neporovnateľne zlepšili. Získal zamestnanie v štátnom koncerne Reštaurácie a Jedálne a od roku 1957 pôsobil ako vedúci vychýreného bratislavského podniku Velkí Františkáni. Keďže sa spolupráca rozvíjala úspešne, bratislavská kontrarozvedka po konzultácii s rozvedkou v roku 1965 vyslala agenta Prepelicu do Západného Nemecka na získanie aktuálnych informácií o Franzovi Karmasinovi,⁷⁹ s ktorým sa Prepelica osobne poznal, pretože jeho staršie deti v minulosti navštevovali spolu s deťmi Karmasina rovnakú školu. Stretnutie sa uskutočnilo koncom októbra 1965 v Mníchove, kde bývalý vodca nemeckej národnostnej skupiny žil. Z rozhovoru bol zjavný dešpekt Karmasina voči československému režimu, o ktorom bol presvedčený, že spáchal atentát na Matúša Černáka. Karmasin sa sťažoval, že je v sústavnom hľadáčkovi ŠtB. Počas rozhovoru s Prepelicom to vyjadril nasledovne: „On sám [Karmasin] se nehodlá vrátit proto, že by byl v ČSSR popraven. Komunisté jsou pry vůči němu tak zaujatí, že by byli schopni to udelat. Ostatně se

Franz Karmasin (Zdroj: www.valka.cz)

o to pokoušely a nebýt šťastné náhody byl by prý přišel o krk jako jeho bývalý nejlepší přítel Matuš Černák. Podotkl, že s tímto každý den chodívali do práce a v den atentátu se KARLA⁸⁰ opozdil a nešel s ním.“⁸¹

Prepelica sa v Mníchove stretol aj s Wilhelmom Nittmannom, bratislavským Nemcom, jedným z vedúcich funkcionárov Karpatskonemeckého krajanského spolku, s ktorým sa poznal zo študentských čias. Aj o tomto stretnutí napísal podrobnú správu.⁸² Na základe úspešného pobytu Prepelicu v Mníchove sa vedenie bratislavskej kontrarozvedky v auguste

1967 so súhlasom náčelníka I. Správy ministerstva vnútra rozhodlo, agenta „PETERSONA“ natrvalo vysadiť do Západného Nemecka.⁸³

Konkrétna predstava rozvedky o ciele a zmysle jeho vyslania bola značne ambiciózná. Nešlo len o úlohu, na základe ktorej mal Prepelica preniknúť do vedenia organizácií KLS, ako aj v roku 1964 založenej Národnodemokratickej strany Nemecka (Nationaldemokratische Partei Deutschlands, NPD), ktorú režim považoval za krajne pravicovú. Cieľom malo byť vybudovanie „strediska pravícových elementov z radov NPD a KLS“,⁸⁴ ktoré by Prepelica ako budúci majiteľ podniku s reštauračnými a ubytovacími možnosťami dokázal zabezpečiť. Podľa možností mal vstúpiť do NPD a ovplyvňovať smerovanie tejto pomerne mladej politickej strany. Rozvedka tiež podporovala vybudovanie širokých kontaktov na bývalých príslušníkov Waffen SS, vojenských zväzov a Nemcov vysídlených zo Slovenska.⁸⁵ Ani jeden z plánov československej rozvedky sa však nenaplnil, pretože Kurt Prepelica sa po vystaňovaní na jeseň 1967 odmlčal, na schôdzky so styčnými dôstojníkmi, ktoré boli naplánované v Československu v rokoch 1968 a 1969 nevycestoval,⁸⁶ dokonca nenavštívil ani svoju dcéru, ktorá zostala v Bratislave, a celkovo nepodal ani jednu agentúrnu správu.⁸⁷

77 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 44 875. Návrh na viazanie k spolupráci Kurta Prepelicu z 11. 11. 1953, s. 2.

78 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 44 875. Záznam o viazaní z 11. 12. 1953.

79 Franz Karmasin bol ako bývalý vodca nemeckej národnej skupiny na Slovensku, predseda Deutsche Partei a štátny sekretár pre nemeckú menšinu v období prvej Slovenskej republiky po vojne odsúdený retribučným súdom na trest smrti. Z týchto dôvodov bol pre československú Štátnu bezpečnosť, ktorá sa ho pokúšala naverbovať, významným „objektom záujmu“. Pozri A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 488/021, 022, 100. Názov objektového zväzku: „Redakce der Sudendeutsche“, 1956 – 1967.

80 „KARLA“ – krycie meno vedené na Franza Karmasina vo zväzkoch ŠtB.

81 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 41 588/022. Záznam: kontakt KARLY – spoluprac. PETERSONEM – správa z 3. 11. 1965, s. 9.

82 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 41 588/022. Záznam: kontakt KARLY – spoluprac. PETERSONEM – správa z 3. 11. 1965, s. 1 – 4.

83 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 41 588. Agent krycieho mena PETERSON – návrh na trvalý vyslanie do NSR, 15. 8. 1967.

84 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 41 588. Vyjádření a doplněk k návrhu 1. odboru KS ZNB Blava v akci PETERSON z 28. 8. 1967, s. 3.

85 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 41 588. Vyjádření a doplněk k návrhu 1. odboru KS ZNB Blava v akci PETERSON z 28. 8. 1967, s. 3.

86 Prepelica sa zúčastnil jednej schôdzy s tzv. radiacim dôstojníkom a síce 16. 10. 1968 v Bratislave, počas ktorej sa však zistilo, že z požadovaných úloh žiadnu nespĺnil. A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 41 588. Rozhodnutí o uložení os. svazku z 24. 11. 1974.

87 Bližšie pozri Vyhodnocení spolupráce s PETERSONEM z 23. 11. 1967; Vyhodnocení spolupráce PETERSON z 13. 1. 1969. In: MEDVECKÝ, M. Ako vysadiť agenta do NSR?, Dokument č. 8 a 9, s. 64 – 65.

Vzhľadom na tento očividný neúspech bol osobný zväzok agenta Prepelicu koncom roka 1974 čiastočne vyskartovaný a následne uložený do archívu.⁸⁸

Na základe týchto dvoch konkrétnych prípadov agentov z radov Nemcov žijúcich po skončení vojny na Slovensku nateraz nie je možné urobiť všeobecnejšie závery. Nie je ani možné určiť, nakoľko boli plány rozviedky na ich dlhodobé pôsobenie úspešné. Na to by bolo potrebné preštudovať väčšie množstvo agentúrnych zväzkov a na základe ich štúdia sa dopracovať aj k všeobecnejšiemu hodnoteniu. Je však možné sa domnievať, že ŠtB v prípade verbovania karpatských Nemcov podcenila ich silný antikomunizmus, čo sa – v prípade Kurta Prepelicu – prejavilo neochotou k dlhodobej spolupráci.

KONTRARozVIEDNE ÚTVARY ŠTB A KONTROLA NEMECKEJ NÁRODNOSTNEJ MENŠINY NA ÚZEMÍ SLOVENSKA V 50. ROKOCH

Keď zoberieme do úvahy fakt, že počet Nemcov, ktorí po evakuácii a vysídlení zostali na Slovensku, sa v roku 1949 odhadoval na necelých 200, tak je zrejmé, že komunistický režim musel mať záujem o kontrolu práve tých obyvateľov, ktorým najmenej dôveroval a ktorých činnosť *en bloc* považoval za nepriateľskú voči štátnemu zriadeniu. Tzv. operatívne rozpracovanie, čiže štátnobezpečnostnú kontrolu Nemcov, prevzali kontrarozviedne útvary krajských správ ŠtB krátko po februárovom prevrate a celkovo ju možno považovať za jednu z najdôležitejších

úloh. Medzi prvotné úlohy krajských správ ŠtB patrilo zbieranie informácií o nemeckej menšine na úrovni jednotlivých krajov a vyhotovenie kartotéky, ktorá obsahovala podrobné údaje nielen osobného charakteru, ale aj prípadné podozrenia z protištátnej činnosti, príslušnosť k politickým stranám, či iným združeniam, pomer ku komunistickému režimu, atď. Kartotéky zostávali na krajských veliteľstvách ŠtB a slúžili na vytváranie štatistických prehľadov pre pražskú centrálu ŠtB.⁸⁹

Činnosť kontrarozviednych útvarov ŠtB v súvislosti s problematikou Nemcov dokumentujú predovšetkým správy o štátnobezpečnostnej situácii v Západoslovenskom, Stredoslovenskom a Východoslovenskom kraji, ktoré sa každoročne vypracovávali pre potreby ministerstva vnútra a v konečnom dôsledku pre vedenie Komunistickej strany Československa. Sú uložené vo fonde sekretariátu Federálneho ministra vnútra pod označením A 2/1. Sú v nich obsiahnuté základné informácie o počte Nemcov v jednotlivých krajoch a okresoch, písomné kontakty na príbuzných a známych v zahraničí, o pôsobení karpatskonemeckých a sudetonemeckých organizácií, ale aj podozrenia o údajnej spolupráci karpatských Nemcov s BND, či americkou rozviedkou.⁹⁰ V bezpečnostnej správe zo Stredoslovenského kraja sa konštatovalo, že Nemci, ktorí navštívili svojich príbuzných v Západnom Nemecku, mali počas ich pobytu viesť rozhovory s príslušníkmi Gehlenovej organizácie s cieľom prezradenia informácií o priemyselných podnikoch

alebo Československej ľudovej armády a mala im byť ponúknutá tajná spolupráca.⁹¹ Podobné konštatovania o kontaktoch na západné tajné služby zo strany československých turistov nemeckej národnosti počas ich návštev v Nemeckej spolkovej republike sa nachádzajú aj v správe o bezpečnostnej situácii vo Východoslovenskom kraji.⁹²

Toto široké kontaktovanie slovensko-nemeckých turistov na pôde Západného Nemecka vnímal československý režim ako potenciálne nebezpečenstvo. Krajne nepríjemný musel byť pre režim aj podstatne iný pohľad na celkový kontext nemeckej otázky a na ciele západonemeckej vlády voči vysídleným Nemcom, s ktorými sa slovenskí Nemci počas návštev oboznamovali. Kontrarozviedka to propagandisticky charakterizovala ako „*rastúce aktivity v duchu veľkonemeckého nacionalizmu, revanšizmu a neonacizmu*“, čo samozrejme nezodpovedalo pravde. Nárast nebezpečenstva „*revanšizmu*“ konštatoval aj minister vnútra Barák, keď príkazom z októbra 1960 spustil akciu s krycím názvom N-60, cieľom ktorej bolo sústrediť všetky materiály o nemeckej problematike a vypracovať podrobné plány úloh. Jednou z týchto úloh bola kontrola poštovnej korešpondencie nemeckej menšiny, ako aj ich kontaktov, opätovná presná evidencia vo zväzkoch, monitorovanie nálad nemeckého obyvateľstva, atď.⁹³

Ďalší fond, v ktorom sa nájdu poznatky štátnobezpečnostného charakteru v súvislosti s problematikou nemeckej národnostnej menšiny na

88 A ÚPN Bratislava, f. I. Správa ZNB, reg. č. 41 588. Záznam o skartaci mikrofilmu ve svazku číslo 44 875 z 28. 9. 1974.

89 Bližšie pozri SIVOŠ, Jerguš. Nemecká menšina na Slovensku pod dohľadom ŠtB. Prednáška odznela na konferencii s názvom *State Control and the Observation of German Minorities and Displaced Ethnic Germans in Eastern and Southeast Central Europe and in two Germanies by the State Security Services of the Socialist States 1945 – 1990*. Pátkostolie (Pécs), Maďarsko, 15. – 17. 11. 2012.

90 Bratislavská ŠtB podozrievala zo špiónážnej činnosti v prospech západných tajných služieb napríklad pátra Félix Meltzera, ktorý žil ako rehoľník v Kongregácii Tešiteľov vo Viedni. Podobne podozrievala exilového novinára Krištofa Greinera, predsedu nemeckej pobočky SNRVZ. A ÚPN Bratislava, f. A2/1, inv. č. 181. Zpráva o štátnobezpečnostnej situácii v Západoslovenskom kraji, s. 7 – 8.

91 A ÚPN Bratislava, f. A2/1, inv. č. 181. Bezpečnostná situácia v Stredoslovenskom kraji zo 16. 11. 1960, s. 3.

92 A ÚPN Bratislava, f. A2/1, inv. č. 181. Správa o súčasnej politicko-bezpečnostnej situácii Východoslovenského kraja zo 17. 11. 1960, s. 1 – 2.

93 SIVOŠ, J. Nemecká menšina na Slovensku pod dohľadom ŠtB. Taktiež pozri A ÚPN Bratislava, f. A2/1, inv. č. 181. Rozbor poznatkov z PK k súčasným aktuálnym otázkam v čase od 1. 9. do 12. 11. 1960.

Slovensku, tvorí pozostalosť sekretariátu I. námestníka ministerstva vnútra, ktorým bol v rokoch 1956 – 1967 plukovník Jan Záruba. Obsahuje správy o činnosti okresných oddelení ministerstva vnútra od roku 1956, v ktorých sa nachádzajú napríklad informácie o verbovaní tajných spolupracovníkov ŠtB z radov karpatských Nemcov na Slovensku,⁹⁴ základné údaje o názvoch akcií ŠtB s cieľom zamedzenia údajnej „revanšistickej“ činnosti (napríklad prípady „SKLÁR“, „DIELOVEDÚCI“, „BOXER“),⁹⁵ či správy o údajnom nepriateľskom postoji zo strany nemeckých montážnych pracovníkov počas stáží na strednom Slovensku.⁹⁶ V rokoch 1958 – 1959 sa v rámci kontrarozviednej činnosti Krajskej správy ministerstva vnútra v Bratislave preverovali osoby, ktoré sa vrátili z návštevy Nemeckej spolkovej republiky. Monitorovali sa bývalí príslušníci nemeckých organizácií na Slovensku, ako aj bývalí zamestnanci nemeckého vyslanectva a konzulátu v období Slovenského štátu. Vysielali sa tajní spolupracovníci do prostredia karpatskonemeckých centier v Rakúsku a Západnom Nemecku s krycimi menami „ALEX“, „LIPA“, „EDO“, „EUGEN“, „SLAVO“, „JURAJ“. Pracovalo sa na prípadoch, ako napríklad „VÝCHOD I“, ktorý sa týkal bývalého príslušníka Waffen SS a slovenskej Rýchlej divízie Waltera Domesa, a podobne sa preverovali informácie o možných nepriateľských

Základnou bázou po línií Nemcov sú osoby nemeckej národnosti – volne žijúci Nemci – ktorých v žilinskom kraji sa nachádza cca 2.000. Centrum týchto osôb je okres Turč.Teplice. Väčšina z nich má svojich príbuzných a známych v NSR, kde títo buď odišli pred príchodom Sovietskej armády, alebo boli za fašistickú činnosť odsunutí a podobne. Mnohé z týchto osôb, ako je zistené, zastávajú rôzne funkcie v hospodárskom živote, ako i sú funkcionármi a členmi rôznych revanšistických organizácií a pod. v NSR. Ďalšie osoby, ktoré tvoria bázu po línií Nemcov sú byv. funkcionári a členovia fašistických organizácií, spolupracovníci SD, Gestapa, Abwehru, príslušníci zbraní SS atď., ktorá báza je taktiež dosť značná. Aktívna činnosť týchto fašistických elementov v tunajšom kraji bola zaznamenaná zvlášť od času znovu zvolenia kancelára Adenauera v NSR, čo je možné dokumentovať realizovanými prípadmi "SKLÁR", "DIELOVEDÚCI" a "BOXER", kde išlo o príslušníkov zbraní SS. Po tejto problematike je aktívne rozpracovávaných v operatívnych sväzkoch 9 dôležitejších akcií.

Hodnotenie problematiky Karpatských Nemcov v Žilinskom kraji v roku 1957 (Zdroj: A ÚPN)

vysielačkách na území Slovenska.⁹⁷ Ako problematická sa vnímala skutočnosť, že v niektorých okresoch, ako napríklad Turčianske Teplice, Ružomberok, Liptovský Mikuláš, či Žilina, žila nemecká menšina, pretože „tam bola celá rada závadných osôb majúcich vzťahy na kapitalistické zahraničie a hlavne na NSR“.⁹⁸ Zo všetkých týchto faktov je možné konštatovať, že československý komunistický režim sa dopúšťal diskriminácie občanov len na základe ich etnickej príslušnosti. Karpatskí Nemci boli vo všeobecnosti upodopodrievaní z možnej protištátnej činnosti bez toho, aby sa

dopustili nejakého konkrétneho trestného činu.

ZÁVER

Problematika československej Štátnej bezpečnosti vo vzťahu ku karpatským Nemcom tvorí dôležitú súčasť dejín Štátnej bezpečnosti a napokon aj dejín československého komunistického režimu. Príslušníci nemeckej menšiny sa po skončení druhej svetovej vojny ocitli v pozícii národa bez základných práv, určeného na vysídlenie. Radikálne nepriateľský a diskriminačný postoj režimu sa síce čiastočne oslabil po založení Nemeckej demokratickej

94 Dňa 11. 10. 1952 bol okresným oddelením ministerstva vnútra (ŠtB) v Bánovciach naverbovaný v problematike Nemci agent s krycím menom „HAUSI“. Ukázalo sa ale, že bol nedostatočne inštruovaný zo strany tzv. riadiaceho orgánu a jeho správy nemali výpovednú hodnotu. Napokon sa v roku 1954 zistilo, že bol aj s rodinou vysťahovaný do NSR. A ÚPN Bratislava, f. Sekretariát námestníka MV Praha, A 9 (ďalej A 9), inv. č. 1. Správa o plnení úkolov na OO-MV v kraji – predloženie zo 7. 12. 1956, s. 4.

95 Išlo o prípady Krajskej správy MV Žilina. A ÚPN Bratislava, f. A 9, inv. č. 6. Agentúrno-operatívna práca na KS-MV v Žiline za rok 1957, s. 3. Boli to prípady bývalých príslušníkov Waffen SS, ktorých ŠtB upodozrievala v súvislosti so znovuzvolením Adenauera do kresla spolkového kancelára SRN v roku 1957 z nárastu aktívnej činnosti.

96 Jeden z montérov, ktorý v januári 1958 pracoval na montážnych prácach závodu Magnezit v obci Lovinobaňa, sa netajil členstvom v CDU a podporou politiky spolkového kancelára Adenauera, čo už samo osebe bolo vnímané ako nepriateľský akt. A ÚPN Bratislava, f. A9, inv. č. 11. Zpráva o agentúrno-operatívnej činnosti KS-MV Banská Bystrica z 30. 12. 1958, s. 1.

97 Skutočné mená agentov s krycimi menami a skutočné pozadie spomenutých prípadov zatiaľ nie sú známe. Vo vzťahoch sa len vo všeobecnosti vymenúvajú. A ÚPN Bratislava, f. A9, inv. č. 15. Ako bol splnený ročný plán práce po jednotlivých operatívnych odborov KS-MV za obdobie od 1. 1. do 31. 12. 1959, s. 4.

98 A ÚPN Bratislava, f. A9, inv. č. 16. Plán agentúrno-operatívnej práce a úkolov Krajskej správy MV Žilina na rok 1959, s. 2.

republiky v októbri 1949, v princípe však pretrvával až do jeho pádu.

Podrobným monitorovaním nemeckého krajanského hnutia bola poverená už prvá zahraničnopolitická spravodajská služba obnoveného Československa pod vedením Zdenka Tomana v rokoch 1946 – 1948. Už z tohto obdobia je zrejme, že československá Štátna bezpečnosť pri vedení spisovej agendy nerozlišovala medzi karpatskými a sudetskými Nemcami. Objektové zväzky s výlučnou problematikou karpatských Nemcov sa v pozostalosti rozviedky z druhej polovice 40. a v 50. rokoch nenachádzajú. Nemecké krajanské hnutie bolo vnímané *en bloc* aj vzhľadom na aktivity karpatských Nemcov v Západnom Nemecku, či Rakúsku. Konkrétne poznatky

o činnosti rozviedky vo vzťahu ku karpatským Nemcom je preto nevyhnutné študovať na základe širšieho záberu celkovej problematiky vysídlených Nemcov z Československa.

Dôležitou agendou československej rozviedky bolo aj vysadenie vlastných agentov za účelom získavania poznatkov o jednotlivcoch a organizáciách, ktorých pôsobenie režim vnímal ako nepriateľské. Získavanie agentov z prostredia karpatských Nemcov a ich vysadenie do Západného Nemecka boli zjednodušené dobrou znalosťou nemčiny potenciálnych tajných spolupracovníkov. Využívali sa aj ich kontakty v Západnom Nemecku. Ďalším dôvodom pre ich verbovanie bola skutočnosť, že zväčša šlo o odsúdené osoby, preto spolupráca

s ŠtB slúžila ako možný spôsob, ako sa trestnému postihu vyhnúť. Vedenie ŠtB avšak do istej miery podceňovalo antikomunizmus karpatských Nemcov, spolupráca teda nebola vždy úspešná.

Štúdiá sa zaoberá aj dohľadom nemeckej menšiny na Slovensku Štátnou bezpečnosťou. Pozorovanie a sústavná kontrola kontrarozviednymi útvarmi krajských správ ŠtB sa realizovali výlučne na základe ich etnickej príslušnosti, keďže režim samotnú existenciu karpatských Nemcov považoval *a priori* za nepriateľskú a ich činnosť za potenciálne „revanšistickú“. Je preto možné sa domnievať, že režim diskriminoval občanov nemeckej národnosti len na základe ich etnicity, čo je v rozpore s ľudskými právami.

Beáta Katrebová Blehová • Carpathian Germans and State Security in the Stalinist and Post Stalinist period

The issue of the Czechoslovak State Security in relation to the Carpathian Germans forms an important part of the history of the State Security and, ultimately, of the history of the Czechoslovak communist regime. After the end of the Second World War, members of the German minority found themselves in the position of a nation without fundamental rights, destined for displacement. As a result of their mass displacement, especially during the Stalinist period, the regime feared revanchism, which was the main reason for the monitoring of the Sudeten- and Carpathian-German movement in West Germany, as well as of the German minority in Slovakia, by the intelligence and counter-intelligence units of the State Security. This is an issue that has not been the subject of in-depth research so far; the study, therefore, represents the first more comprehensive attempt at proper historiographic processing and evaluation.

Dr. phil. Beáta Katrebová Blehová (1973)

Vyštudovala históriu a politológiu na Univerzite Viedeň, absolvovala doktorandské štúdium na Inštitúte pre východoeurópske dejiny, Univerzita Viedeň, dizertačná práca s názvom *Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei* vyšla v roku 2006 knižne. V rokoch 2000 – 2005 pracovala v Rakúskom inštitúte pre východnú a juhovýchodnú Európu a v rokoch 2004 – 2009 ako univerzitná asistentka v Inštitúte pre východoeurópske dejiny na Viedenskej univerzite. Od júla 2018 pracuje v Ústave pamäti národa. Je členkou viacerých redakčných rád vedeckých časopisov, členkou vedeckej rady Inštitútu Ludwiga Boltzmana so sídlom v Grazi. V roku 2019 jej vyšla v Slovenskom historickom ústave v Ríme monografia pod názvom *Slovenská emigrácia v Taliansku v rokoch 1945 – 1950*. Je autorkou vyše 30 vedeckých štúdií v piatich jazykoch, v ktorých sa zameriava na slovenské a medzinárodné dejiny v 20. storočí, slovensko-sovietske vzťahy, slovensko-talianske vzťahy, slovenský politický exil, protikomunistický odboj a pád komunizmu v medzinárodnom kontexte.

Kontakt: katrebova@upn.gov.sk

BRATISLAVA/NAHLAS A JEJ MIESTO V ODPORE PROTI NORMALIZAČNÉMU REŽIMU NA SLOVENSKU

PETER JAŠEK

Predkladaný text má za cieľ priblížiť vydanie jedného z najvýznamnejších protirežimných dokumentov druhej polovice 80. rokov, publikácie *Bratislava/nahlas*, ktorá vyšla v roku 1987. V slovenskej historickej literatúre to nie je veľmi reflektovaná téma – väčšina doteraz publikovaných textov vychádza najmä zo spomienok aktérov historických udalostí alebo je nimi priamo napísaná, čo má svoju logiku, nakoľko na výskum nie sú prístupné všetky relevantné dokumenty. Do úvahy pritom treba vziať najmä materiály z proveniencie Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny, komunistickej strany a ďalších oficiálnych inštitúcií, či v neposlednom rade materiály Štátnej bezpečnosti. Na výskum sa tiež ponúkajú dokumenty z prostredia zahraničných rozhlasových staníc či exilová tlač, ktoré o vydaní publikácie referovali. Predkladaná štúdia dáva vydanie publikácie do dobového kontextu nielen samotného ochranárskeho hnutia, ale aj odporu proti režimu v druhej polovici 80. rokov. Pri jej tvorbe vychádzame nielen zo svedectiev aktérov historických udalostí, ale aj z archívneho materiálu proveniencie bývalej Štátnej bezpečnosti.

Začiatok 80. rokov sa na Slovensku niesol v znamení šedej farby tzv. normalizácie, ktorá odrážala spoločenské nálady vyvolané desaťročným fungovaním reálneho socializmu. Sedemdesiate roky priniesli jeho relatívnu mocenskú a politickú stabilitu, ktorá sa však v priebehu druhej polovice 80. rokov pomaly rozpadala. V novembri 1989 čakal komunistický režim neslávnny odchod do prepadliska dejín pod tlakom námestí preplnených nespokojnými občanmi odmietajúcich vládu komunistickej strany.

Odpor proti režimu sa však formoval už dávno pred rokom 1989. Prakticky od konca druhej svetovej vojny, keď sa pomaly začal etablovať komunistický režim, ktorý proces zavŕšil štátnym prevratom vo februári

1948, existoval na Slovensku protikomunistický odboj, ktorý mal (rovnako ako komunistický režim) viacero vývojových fáz. Najmä v 50. rokoch mal odboj aj svoje aktívne formy. Za všetky spomeňme aspoň Bielu légiu, prevádzáčov na hraniciach, vzbury v súvislosti s tzv. Katolíckou akciou, či pôsobenie agentov-chodcov.¹ Vo vzťahu k normalizačnému režimu sa pre odpor proti komunistickému režimu na Slovensku azda najviac vžilo pomenovanie disent. Už v 70. rokoch sa vyprofilovalo viacero jeho prúdov, ktorých aktivizácia vyvrcholila koncom 80. rokov a ktoré predstavovali širokú paletu protirežimných aktivít.

Najsilnejšou skupinou bola tajná cirkev, ktorej silu koncom 80. rokov dokázal mimoriadny úspech petície

moravských katolíkov *Podnety katolíkov k riešeniu situácie veriacich občanov v ČSSR*. Na Slovensku ju podpísalo takmer 300 000 ľudí a celkovo viac ako pol milióna ľudí, čo z nej robí najväčšiu podpisovú akciu v dejinách komunistického Československa.² Nebola to však zďaleka jediná podpisová akcia, ktorá sa na Slovensku uskutočnila. Podpisové akcie boli často v prípadoch vykonštruovaných procesov, najmä proti veriacim (napríklad procesy proti vydavateľovi samizdatovej literatúry Ivanovi Polanskému v roku 1988 či pri veľkom procese proti tzv. bratislavskej päťke v roku 1989), ale aj na vymenovanie spišského biskupa na 39 rokov fakticky uprázdnený biskupský stolec. Popri nich to boli masové púte v druhej polovici

- 1 K téme napríklad pozri JAŠEK, Peter, ed. *Protikomunistický odboj v strednej a východnej Európe*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2012; VARINSKÝ, Vladimír, ed. *K identifikácii protikomunistického odboja. Slovenský aspekt v medzinárodnom kontexte*. Banská Bystrica: Belianum; UMB 2017.
- 2 ŠIMULČÍK, Ján. 291 284 odvážnych. Podpisová akcia za náboženskú slobodu v Československu v roku 1988. *Pamäť národa*, roč. 10, 2014, č. 3, s. 22 – 32; ŠIMULČÍK, Ján. *Čas odvahy*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2017.

Vrcholnou formou protestu proti normalizačnému režimu bola Sviečková manifestácia z 25. marca 1988 (Zdroj: Archív J. Šimulčíka)

80. rokov, ktoré navštevovali desaťtisíce veriacich na pútnických miestach v Šaštíne, Levoči, Starých Horách, Lutine, či v roku 1985 na moravskom Velehrade. Odhaduje sa, že v roku 1988 navštívilo celkovo púte na Slovensku približne 600 000 veriacich, prevažne mladých ľudí. Pre porovnanie, v tom čase mala komunistická strana na Slovensku asi 4500 členov.³ Z takeého prostredia vzišla – ako vrcholná forma protestu proti normalizačnému režimu – tzv. Sviečková manifestácia z 25. marca 1988, kedy tisíce občanov manifestovali na Hviezdoslavovom námestí v Bratislave za obsadenie

biskupských stolcov, náboženské slobody a občianske práva.⁴ Bola to prvá masová verejná manifestácia proti komunistickému režimu v Československu od roku 1969, pričom jej brutálne potlačenie obuškami a vodnými delami v očiach mnohých Slovákov demaskovalo neschopnosť režimu riešiť nahromadené problémy inak ako násilím. Na Hviezdoslavovom námestí utrpel normalizačný režim tvrdú porážku: aj keď zmobilizoval všetky svoje sily (odpúťavacie a propagandistické akcie, zastrašovanie, vyhrážanie, represívny zásah), nezabránil masovej účasti ľudí na manifestácii.

Manifestácia svojím nenásilným charakterom predznamovala „nežný“ pád režimu o rok a pol neskôr.

Popri kresťanskom disente boli na Slovensku aktívne aj ďalšie skupiny, ktoré na rozdiel od kresťanov, orientujúcich sa na kritiku režimu z pohľadu potlačania náboženských slobôd, viac orientovali na dodržiavanie občianskych práv. Významnú úlohu hrali najmä intelektuáli liberálnej a ľavicovej orientácie, vrátane slovenských signatárov Charty 77. Ich združenie bolo neformálne, išlo o niekoľko vzájomne stretávajúci sa a spolupracujúci jednotlivcov, ktorých centrom

3 KATREBOVA-BLEHOVA, Beata. The Opposition Movement in Slovakia in the Period of Normalization. *Remembrance and Solidarity*, 2014, č. 3, s. 53.

4 Viac k Sviečkovej manifestácii pozri ŠIMULČÍK, Ján. *Čas svitania. Sviečková manifestácia – 25. marec 1988*. Bratislava: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2003; KOREC, Ján Chryzostom. *Bratislavský veľký piatok 25. marec 1988*. Bratislava: Lúč, 2008; DUBOVSKÝ, Patrik. Sviečková demonstrácia. *Pamäť národa*, roč. 4, 2008, č. 1, s. 35 – 51; JAŠEK, Peter, NEUPAUER, František, PODOLEC, Ondrej, JAKUBČIN, Pavol, eds. *Sviečková manifestácia I. Štúdie. Spomienky a svedectvá*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2016.

bola Bratislava. Občiansky disent, reprezentovaný najmä Chartou 77, bol výrazne inšpirovaný a previazaný s českým prostredím (viacerí jeho predstavitelia žili v Prahe) alebo s ním mal úzke kontakty. Hlavnými protagonistami občianskeho disentu na Slovensku boli slovenskí signatári Charty 77, politológ Miroslav Kusý, aktivista Tomáš Petřivý, historik Ján Mlynárik či spisovateľ Dominik Tatarka, pričom poslední menovaní žili v Prahe. Charta 77 bola najvýznamnejším disidentským zoskupením v bývalom Československu a hlavnou náplňou jej činnosti bolo vydávanie vyhlásení a dokumentov poukazujúcich na porušovanie ľudských a občianskych práv v komunistickom Československu. Jej stratégia zápasu s režimom – usilovanie o dialóg a upozorňovanie na porušovanie ľudských práv komunistickým režimom – sa zhodovala so stratégiou preferovanou Západom v tejto fáze studenej vojny.⁵

Charta však bola oveľa viac zameraná na české (alebo ešte presnejšie pražské) reálie a na Slovensko prenikala ťažko. Možno súhlasiť s názorom popredného slovenského disidenta Jána Budaja, ktorý ako dve hlavné príčiny uviedol neprítomnosť Alexandra Dubčeka medzi signatármi Charty a nedôveru slovenskej skrytej cirkvi. Vznik Charty vyvolal v slovenskej spoločnosti široký ohlas a znamenal prelom v dejinách protikomunistického odporu v období normalizácie. V neposlednom rade treba uviesť, že aj keď veľa slovenských odporcov režimu Chartu nepodpísalo, obsahovo s ňou

súhlasili a na svojich protirežimných aktivitách navzájom spolupracovali. Významnú skupinu slovenského občianskeho disentu, kvantitatívne omnoho väčšiu ako samotní signatári, tvorili občianski aktivisti, ktorí s Chartou sympatizovali, hoci ju z rozličných príčin nepodpísali. Do tejto skupiny môžeme zaradiť disidentov ako v tom čase zakázaná spisovateľka Hana Ponicová, historik Jozef Jablonický, filozofi Milan Šimečka a Július Strinka, aktivisti a vydavatelia samizdatov ako Ján Langoš, Jiří Olič a Oleg Pastier, či ďalší aktivisti pôsobiaci najmä v Bratislave.

Zmenená spoločenská atmosféra druhej polovice 80. rokov sa prejavila aj v okruhu lídra Pražskej jari Alexandra Dubčeka, ktorý dlhodobo kritizoval politiku normalizačného vedenia, ktoré ho v roku 1969 vystriedalo na čele Ústredného výboru (ÚV) Komunistickej strany Československa (KSČ). Alexander Dubček v roku 1988 prevzal v Bologni čestný doktorát miestnej univerzity a počas návštevy Talianska sa v Ríme stretol aj s pápežom Jánom Pavlom II. Aktivizácia Dubčeka a jeho skupiny bola viditeľná aj cez rozhovory, ktoré poskytoval najmä talianskym a maďarským komunistickým médiám. Talianska návšteva a mediálna pozornosť venovaná Dubčekovi v tejto súvislosti ho viac-menej vrátila do politického diania. Opatrná sondáž predstaviteľov režimu smerom k Dubčekovi však skončila krachom kvôli rozdielnosti názorov na ďalší vývoj.⁶ Výrazný pohyb môžeme tiež sledovať medzi odporcami režimu v prostredí maďarskej menšiny

na Slovensku, inšpirovaný situáciou v Maďarsku, kde proces demokratickej prebiehal nepomerne rýchlejšie. Medzi jej aktivistami sa už v priebehu 80. rokov vyprofilovala nová generácia, ktorá mala zohrať kľúčovú úlohu v roku 1989. V priebehu 80. rokov nadviazala a udržiavala táto skupina mladých intelektuálov kontakty s maďarskou liberálnou opozíciou,⁷ ako aj s aktivistami Charty 77 v Čechách.⁸

Predstavitelia ochranárskeho hnutia, koncentrovaní najmä okolo miestnych pobočiek Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny (v Bratislave to boli organizácie s číslami 6 a 13) a bratislavského protirežimného aktivistu Jána Budaja, boli veľmi špecifickým prvkom v hnutí odporu proti normalizačnému režimu. Netreba zabúdať, že Slovenský zväz ochrancov prírody a krajiny (SZOPK) bol oficiálnou, režimom povolenou organizáciou a už od svojho vzniku bol súčasťou Národného frontu. Vyvrcholením činnosti ochranárskeho hnutia bolo vydanie publikácie *Bratislava/nahlas* v októbri 1987, ktorá sa svojou kritikou fungovania normalizačného režimu na príklade mesta Bratislava stala dokumentom, ktorý známy český disident a popredný predstaviteľ Charty 77 Václav Havel oprávnené nazval slovenskou Chartou 77. Jej význam ocenili aj poslanci Národnej rady Slovenskej republiky uznesením zo 7. novembra 2012 pri príležitosti 25. výročia vydania publikácie, v rámci ktorého vyjadrili „ocenenie občianskej angažovanosti, odbornej erudície i ľudskej statočnosti autorov tejto iniciatívy“ a konštatovali:

5 K aktivitám občianskeho disentu na Slovensku napríklad pozri KMEŤ, Norbert. Slovenská opozícia za normalizácie. In: Kolektív autorov. *Česká a slovenská spoločnosť v období normalizácie. Slovenská a česká spoločnosť v období normalizácie. Liberecký seminár 2001*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2003, s. 185 – 208.

6 LALUHA, Ivan. Alexander Dubček a november 1989. In: LALUHA, Ivan, UHER, Ján, eds. *Cesty k novembri 1989*. Bratislava: Spoločnosť Alexandra Dubčeka, 1999, s. 30.

7 KOPASZ, László. Maďarská inteligencia na Slovensku na sklonku normalizácie. *Pamäť národa*, roč. 10, 2014, č. 3, s. 5. K problematike maďarskej menšiny pozri tiež MARUŠIAK, Juraj. Maďarská menšina v slovenskej politike v rokoch normalizácie. In: KMEŤ, Norbert, MARUŠIAK, Juraj, eds. *Slovensko a režim normalizácie*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2002, s. 222 – 279; HUNČÍK, Péter, FAZEKAŠ, József, eds. *Maďari na Slovensku (1989 – 2004)*. Šamorín: Forum inštitút pre výskum menšín, 2008.

8 K tomu pozri JAŠEK, Peter. Tzv. maďarský nacionalizmus v období normalizácie. Prenasledovanie Miklósa Duraya a spolupráca Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu s Chartou 77. *Pamäť národa*, roč. 13, 2017, č. 3, s. 16 – 35.

„Iniciatíva Bratislava/nahlas prispela významnou mierou k tomu, ako kultivovane prebehla Nežná revolúcia na Slovensku, že dnes dýchame čistejší vzduch a žijeme v demokratickom štáte, ktorý garantuje základné slobody vrátane slobody slova.“⁹ Aj z vyššie uvedeného je zrejmé, že vo svojej dobe išlo o významnú, ba priam prelomovú publikáciu, ktorá svojím vydaním prispela k pádu komunistického režimu na Slovensku v roku 1989.

VZNIK OCHRANÁRSKEHO HNUZIA A JEHO PRVÉ KONFLIKTY S NORMALIZAČNÝM REŽIMOM

Počiatky ochranárskeho hnutia, ktoré sa začalo pomaly vynárať zo „šedej zóny“ slovenskej spoločnosti, možno

nájsť v druhej polovici 60. rokov. Vtedy sa v súvislosti so socialistickou prestavbou Bratislavy dostali do popredia otázky zápasu časti bratislavskej kultúrnej verejnosti za záchranu Podhradia a Synagógy na Rybnom námestí.¹⁰ Demokratizačný pohyb známy ako bratislavské predjarie zároveň umožnil publikovať viacero článkov v prospech záchrany týchto historických a kultúrnych pamiatok na stránkach kultového časopisu 60. rokov, *Kultúrneho života*. Okupácia vojskami Varšavskej zmluvy 21. augusta 1968 zmarila nielen nádej občanov na lepší život v slobodnejších podmienkach, ale nakrátko zadusila aj z pohľadu režimu problematické aktivity rodiaceho sa ochranárstva, smerujúceho k verejnej diskusii o problémoch v spoločnosti. Ochranárske hnutie sa

však opäť vynorilo v novom šate koncom 70. rokov. Dôležitým predelom na ceste k jeho širokospektrálnym aktivitám, neraz prekračujúcim limit režimom povoleného diskurzu, bol rok 1975, kedy bolo zvolené nové vedenie Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny. Popri tom zväz prijal nové stanoviny zväzu, v ktorých získavali právnu subjektivitu aj najnižšie zložky a pôvodné ciele sa rozšírili o ochranu krajiny a starostlivosť o životné prostredie.¹¹

Vzostup a popularita ochranárskeho hnutia išiel ruka v ruku so zhoršujúcim sa stavom životného prostredia na Slovensku, ktoré bolo v nemalej miere odrazom zaostalého hospodárstva, ktorému zúfalo chýbali moderné a voči životnému prostrediu šetrné technológie. Treba však pripomenúť,

Zostavovateľ *Bratislava/nahlas* J. Budaj (druhý zľava) v diskusii s Dominikom Tatarkom. Vedľa J. Budaja sedí G. Langošová (Zdroj: Archív J. Budaja)

9 Uznesenie Národnej rady Slovenskej republiky zo 7. novembra 2012 k návrhu na prijatie uznesenia Národnej rady Slovenskej republiky k 25. výročiu vzniku iniciatívy *Bratislava/nahlas* [online]. [cit. 2017-10-07]. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/?sid=nrsr/dokumenty/vyhlasenia>

10 HUBA, Mikuláš, PODOBA, Juraj, eds. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*. Bratislava: SAV, 1998, s. 29.

11 HUBA, Mikuláš. *Ideál – skutočnosť – mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*. Banská Bystrica: PRO, 2008, s. 7.

že určite nie všetky aktivity ochranárske hnutia mali protirežimné zameranie. SZOPK bol veľmi špecifickou organizáciou, a podľa jedného z autorov *Bratislavy/nahlas* Juraja Podobu mal dokonca prorežimný charakter.¹² Faktom je, že otázky ochrany životného prostredia sa snažili v limitovanom diskurze tematizovať aj oficiálne. Záležitosti, za ktoré sa dostali ochranári do konfliktu s režimom, boli zväčša iniciované ľuďmi mimo SZOPK (najmä J. Budajom) a členovia zväzu na nich spolupracovali.

Že mnohé z akcií vyzneli ako kritika režimu a posúvali hranice diskurzu, bola zásluha najmä troch ľudí: bratislavského protirežimného aktivistu Jána Budaja, ktorý bol akýmsi *spiritus movens* tohto hnutia, hoci počiatky jeho protirežimnej činnosti sú späté s pôsobením v rámci štruktúr bratislavskej nonkonformnej umeleckej sféry. Aktivizoval sa najmä okolo záchrany historických cintorínov a vydania publikácie *Bratislava/nahlas*. Spomenúť musíme aj dvoch ľudí stojacich na čele bratislavských základných organizácií čísla 6 a 13, Mikuláša Hubu a Juraja Flamika, ktorí na seba brali zodpovednosť štatutárnych orgánov a zastrešovali všetky aktivity ochranárov.

Legislatívna zmena z roku 1975 bola vhodným odrazovým mostíkom pre rozvinutie širokého spektra aktivít. V 70. rokoch patrili medzi najvýznamnejšie tzv. dreveničiarstvo, v praxi záchrana ľudovej architektúry v slovenských regiónoch, či protesty proti plánovanej výstavbe olympijského komplexu v Roháčoch na Orave. Niektoré z dreveníc sa neskôr v 80. rokoch stali legendárnymi miestami stretnutí ochranárov, bratislavských a neraz aj pražských disidentov, čo osobitne platí o dreveniciach na kysuckých Brýzgalkách, ktoré vlastnili Ján Langoš a Ladislav Snopko.

Ochranárske hnutie však postupne dostávalo ďalšie silné témy, ktoré mali

Záchrana dreveníc na Slovensku v 80. rokoch (Zdroj: Archív M. Hubu)

Bratislavskí ochranári zachraňujú drevenice. Prvý zľava M. Huba, chrbtom k objektívu J. Budaj (Zdroj: Archív M. Hubu)

často politický presah. V roku 1977 podpísali Československo a Maďarsko medzištátnu dohodu o výstavbe sústavy vodných diel na Dunaji Gabčíkovo – Nagymaros, na ktorej sa malo pracovať od roku 1978. Pôvodné plány počítali s mohutným zásahom do prírody v okolí Bratislavy, nakoľko

koryto Dunaja malo byť za Bratislavou odklonené. Išlo skutočne o mamutiu stavbu, pričom ako vládny zmocnenec pre výstavbu sústavy vodných diel sa na výstavbe podieľal bývalý švagor generálneho tajomníka ÚV KSČ a prezidenta Československej socialistickej republiky (ČSSR) Gustáva Husáka,

12 PODOBA, Juraj. Polozabudnutá legenda: Bratislava/nahlas po 20 rokoch. In: HUBA, Mikuláš, IRA, Vladimír, ŠUŠKA, Pavol. *Bratislava/nahlas – ako výzva*. Bratislava: SAV, 2007, s. 18.

Vladimír Lokvenc.¹³ V súvislosti s tým sa o ochranu prírody v podunajskej oblasti zaujímali hlavne signatár Charty 77 a budúci spoluautor *Bratislavy/nahlas* Pavel Šremer a Ivan Ondrášek.¹⁴ Treba tiež uviesť, že to bola práve Charta 77, ktorá 13. septembra 1985 vydala vyhlásenie vychádzajúce z listu maďarského ekologického hnutia Kruh Dunaj vláde vtedajšej ČSSR, ako aj českej a slovenskej verejnosti, v ktorom upozorňovali na možné zásahy do životného prostredia¹⁵ a téme sa venovala aj neskôr. Bratislavskí ochranári prijali 1. mája 1986 *Prvomájovú zdravicu* podpísanú 108 ľuďmi, v ktorej apelovali na aspoň čiastočnú záchranu dunajských lužných lesov. Vo februári 1987 potom predložili vláde návrh na vyhlásenie Národného parku Podunajsko.¹⁶ V prostredí ochranárov bola citeľná snaha upozorňovať na niektoré konkrétne dopady výstavby tohto veľkého diela, z ktorého sa po roku 1989 stal politický problém a jedna z príčin zhoršených slovensko-maďarských vzťahov v 90. rokoch.

Napriek viacerým podujatiam, ktoré predtým ochranári organizovali, prvou veľkou kauzou, ktorou sa toto hnutie zviditeľnilo v očiach širšej verejnosti, bola záchrana bratislavských historických cintorínov v rokoch 1980 – 1982. Pri tejto kauze išlo o snahu normalizačného režimu zlikvidovať štyri mestské historické cintoríny (Ondrejský, Židovský, Mikulášsky a evanjelický cintorín pri Kozej bráne) v Bratislave, z ktorých

sa mali stať verejné parky. Osobitne išlo o Ondrejský cintorín, z ktorého sa podľa všetkého mal stať park spájajúci dve významné socialistické stavby: budovu hlavnej autobusovej stanice na Mlynských Nivách a obchodné centrum Prior v centre mesta. K jeho likvidácii sa pristúpilo najskôr, pričom ešte v tom čase sa na ňom nachádzalo množstvo hodnotných pomníkov (kedysi sa ňom nachádzalo asi 15 000 náhrobkov).¹⁷ Navyše, bola tam pochovaná časť elit Bratislavy spred obdobia nástupu komunizmu. Nemožno preto vylúčiť, že pri rozhodnutí o likvidácii tohto historického cintorína dostalo priestor aj „triedne“ hľadisko spojené s likvidáciou krížov z verejného priestranstva. Cintorín bol najskôr zatvorený a pomníky, z ktorých mnohé mali veľkú hodnotu, boli postupne maľované olejovými farbami a pripravené na likvidáciu, čo si všimla skupina aktivistov medzi ochranármi počas náhodných návštev cintorína.¹⁸ Absurdita režimu sa prejavila aj v takej veci, akou bol výber pomníkov, ktoré mali zostať zachované: nebožtíci sa preukázateľne museli zúčastniť buď Slovenského národného povstania a boja proti fašizmu, alebo robotníckych a revolučných povstaní proti buržoázii.¹⁹

Proti tejto plánovanej likvidácii sa však zdvihla vlna odporu v prostredí bratislavských ochranárov. Hoci sa proti nim rozpútala v médiách rozsiahla kampaň a mnohí museli čeliť zastrášaniam Štátnou bezpečnosťou,

podarilo sa im najskôr zmobilizovať verejnosť a neskôr získať aj jej podporu, pričom cintorínov sa dokonca zastali aj niektorí nie bezvýznamní členovia komunistickej strany. Príbeh Ondrejského cintorína sa stal témou dokonca aj v médiách, o čo sa svojimi rozhlasovými reportážami zaslúžil vtedajší redaktor populárnej rozhlasovej relácie *Pozor, zákruta!* Luboš Machaj²⁰ a články novinárky Hany Somorovej, ktorá písala o kauze odpredaja kameňa z pomníkov do *Nedelnej Pravdy*. Zároveň sa pridali odbornými posudkami aj viacerí odborníci v oblasti stavebníctva či architektúry, a čo bolo mimoriadne dôležité, podarilo sa úspešne realizovať podpisovú akciu na podporu záchranu cintorínov, ktorú podpísali aj viacerí významní predstavitelia kultúrnej obce na čele s vplyvným členom ÚV KSC, poslancom Slovenskej národnej rady a predsedom Matice slovenskej Vladimírom Mináčom, ale aj poprednými slovenskými umelcami, akými boli hudobný skladateľ Ján Cikker, maliar Orest Dubay, spisovateľ a redaktor Vlado Bednár či maliar a grafik Albín Brunovský.²¹

Napriek podporným aktivitám režim bol začiatkom 80. rokov na svojom mocenskom vrchole a skupinu aktivistov zasiahol vlnou represíí charakterizovanou vypočúvaním na Štátnej bezpečnosti (ŠtB) a pracovnými postihmi vrátane vyhadzovania z práce. Ochránári sa však nedali zastrašiť a slávili významný úspech: režim

13 Lokvenc Husákovi veľmi pomohol v čase po porážke Slovenského národného povstania po ústupe do hôr, kedy sa Husák zachraňoval aj vďaka jeho pomoci. K tomu pozri ČERNÁK, Tomáš. Po porážke povstania. In: MICHÁLEK, Slavomír a kol. *Gustáv Husák: moc politiky, politik moci*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2013, s. 198 – 216.

14 K téme pozri ŠREMER, Pavel: *Dunaj story*. Bratislava: Smena, 1990.

15 PREČAN, Vilém, CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, eds. *Charta 77. Dokumenty 1977 – 1989. Svazek II. Dokumenty 1984 – 1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, dokument č. 314, s. 733 – 735.

16 HUBA, M. *Ideál – skutočnosť – mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*, s. 57.

17 HUBA, M. *Ideál – skutočnosť – mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*, s. 84.

18 JAŠEK, Peter, PODOLEC, Ondrej. „Komunistický svet bol svetom pretvárkou a dvojitých hodnôt“. Rozhovor s tribúnou Nežnej revolúcie Jánom Budajom. *Pamäť národa*, roč. 10, 2014, č. 3, s. 119 – 121; Osobný archív (ďalej OA) P. Jaška. Rozhovor s Gabrielou Kaliskou z júna 2017 v Bratislave.

19 JAŠEK, P., PODOLEC, O. „Komunistický svet bol svetom pretvárkou a dvojitých hodnôt“, s. 119 – 121.

20 OA P. Jaška. Rozhovor s Jánom Budajom z mája 2014 v Bratislave.

21 HUBA, M. *Ideál – skutočnosť – mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*, s. 86.

Likvidácia Ondrejského cintorína (Zdroj: Archív J. Budaja)

narazil na odpor a zastavil práce na likvidácii cintorína. V konečnom dôsledku v prípade Ondrejského cintorína boli zachránené aspoň jeho časti, pričom ďalšie historické cintoríny boli ušetrené a ostali v pôvodnom stave, s výnimkou jedného zbúraného múru na evanjelickom cintoríne.²²

Zmobilizovanie verejnosti a zastavenie likvidácie historických cintorínov bolo nepochybne obrovským úspechom ochranárov. Hoci sa bratislavským ochranárom podarilo v tomto boji proti režimu obstáť, hnutie zároveň prešlo aj menšou krízou v dôsledku tlaku komunistického režimu: viacerých vyhodili z práce, iných

zastrešili a tak odradili od ďalších ochrannárskych aktivít. Napriek tomu ešte v priebehu 80. rokov realizovalo toto hnutie viacero povšimnutiahodných akcií: záchrana kláštora v Marianke (kde sa z kláštora odstraňovala sutina a demolovala malá prístavba), či spor o postavenie novostavby Slovenskej národnej rady v priestoroch Vodného vrchu vedľa Bratislavského hradu, ktorý však ochrannárske hnutie nemalo šancu vyhrať, keďže, ako sa vyjadril jeden z komunistických politikov, „z ideologických dôvodov je neúnosné, aby socialistickí poslanci zasadali na nižšom kopci ako feudálni páni“.²³ Pre ochrannárske hnutie bolo dôležitým zapojenie

mladých ľudí, najmä študentov, do jeho aktivít. V polovici 80. rokov vznikla na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave Ekosekcia v rámci hnutia Strom života, ktorá s ochranármi úzko spolupracovala a na čele ktorej stáli Peter Matovčík, Dionýz Hochel, Róbert Letz a Boris Strečanský. Študenti spolupracovali najmä s bratislavskou pobočkou SZOPK č. 6 a podieľali sa na šírení a distribúcii Bratislavy/nahlas, organizovali však aj vlastné aktivity – najmä výlety zamerané na poznávanie Malých Karpát, čistenie znečistených lokalít, organizovanie besied s ochranármi či publikovanie textov zameraných na ochranárstvo.

22 -j-. Od dreveníc k Nahlas/Bratislava. *Bratislavské listy*, 1988, č. 1, s. 6.

23 HUBA, M. *Ideál – skutočnosť – mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*, s. 99.

Za ďalšie aktivity musíme spomenúť vydávanie časopisu *Ochranca prírody*, v ktorom bolo možné uverejniť aj texty idúce za rámec režimom povoleného diskurzu, aj keď sa niektoré z nich dotýkali ochranárskeho hnutia skôr okrajovo. Aktivista bratislavského ochranárskeho hnutia Ján Budaj vypočítal, že ochranári celkovo pripravili 111 projektov, do ktorých boli zapojené tisíce ľudí.²⁴ V každom prípade tieto aktivity bratislavských ochranárov vytvorili viac ako solídne podhubie k tomu, aby na ich pôde vznikol výrazný protest proti normalizačnému režimu a jeho spôsobu riadenia spoločnosti. Týmto sa potom stalo vydanie publikácie *Bratislava/nahlas* v októbri 1987.

CESTA K VYDANIU BRATISLAVY/NAHLAS

V priebehu druhej polovice 80. rokov prichádzalo k postupným zmenám vo všetkých štátoch sovietskeho bloku pod vplyvom nástupu nového generálneho tajomníka Komunistickej strany Sovietskeho zväzu KSSZ Michaila Gorbačova. Ten odštartoval v Sovietskom zväze rozsiahly program reforiem v hospodárskej oblasti (perestrojka) a uvoľnil aj cenzúru v zmysle väčšej otvorenosti režimu (glasnosť). Jeho nová politika zasiahla aj oblasť medzinárodných vzťahov: jednak prišlo k uvoľneniu napätia medzi superveľmocami, a jednak smerom k socialistickým štátom poľavil mocenský tlak Sovietov, ktorí Brežnevovu doktrínu internacionálnej povinnosti ochrany vymožeností socializmu nahradili tzv. Sinatrovou doktrínou, pomenovanou podľa pesničky populárneho amerického speváka „My way“.²⁵ Táto zmena viditeľne zasiahla štáty sovietskeho bloku, práve Československo však nezachytilo – alebo lepšie povedané, nechcelo zachytiť – vánok zmien

Červeným označené pomníky na Ondrejskom cintoríne boli určené na likvidáciu

(Zdroj: Archív J. Budaja)

prichádzajúci z Moskvy. Jeho poprední predstavitelia, roky hlásajúci heslo „Sovietsky zväz – náš vzor!“ zrazu začali zdôrazňovať „vlastné špecifiká“ vývoja v jednotlivých krajinách. Nemožno sa tomu veľmi čudovať. Veď stranické vedenie tvorili ľudia, ktorí

sa k moci dostali v dôsledku invázie vojsk Varšavskej zmluvy v roku 1968. Ignorovanie prestavby však pomohlo eskalovať krízu, ktorá režim v 80. rokoch naplno zasiahla a prejavila sa prakticky vo všetkých oblastiach života: od nedodržiavania občianskych

24 HUBA, M., PODOBA, J., eds. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, s. 23.

25 K zmenám v zahraničnej politike Sovietskeho zväzu v tomto období pozri zo slovenských autorov KATREBOVÁ BLEHOVÁ, Beáta. „Novoje myšlenie“ ako faktor revolučných zmien v stredovýchodnej Európe. In: JAŠEK, Peter, ed. *1989. Rok zmeny*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2017, s. 12 – 38; zo zahraničných autorov napríklad KARNER, Stefan, KRAMER, Mark, RUGGENTHALER, Peter, WILKE, Manfred. *Der Kreml und die Wende 1989*. Innsbruck; Wien: Bozen, 2014.

práv a náboženských slobôd cez nevykonné a zastarané hospodárstvo až po katastrofálny stav životného prostredia. Zahraničnopolitická a domáca situácia vytvárali podmienky na výraznú aktivizáciu tzv. vnútorných nepriateľov, ako režim nazýval svojich odporcov, a ochranárske hnutie v tomto smere nebolo výnimkou. Jeho postavenie bolo špecifické v tom, že predstavovalo osobitný fenomén, ťažko uchopiteľný aj z pohľadu režimu – ten bol voči nemu liberálnejší a dokázal tolerovať aj istú miery kritiky vlastnej environmentálnej politiky, hlavne keď porovnáme jeho reakciu na akejkoľvek inú kritiku: či už na poli jeho cirkevnej alebo umeleckej politiky, nehovoriac ani o dodržiavaní občianskych práv.

Istú inšpiráciu čerpali slovenskí ochranári aj v zahraničí: konkrétne v aktivizme ochranárskeho hnutia na Západe, o ktorom prenikali kusé informácie do prostredia slovenských ochranárov.²⁶ Samotné hnutie však nebolo jasne politicky vyprofilované, ako tomu bolo v prípade v rovnakom období silnejúceho ochranárskeho hnutia (zelení) na Západe, ktoré malo silnú ľavicovú inklináciu. Slovenskí ochranári sa neprofilovali politicky, do protirežimných pozícií sa dostali najmä preto, že si dovolili kritizovať niektoré opatrenia režimu. Otázka ochrany prírody sa dostávala na pretras verejnosti aj v perestrojku zasiahnutom Sovietskom zväze, a vo veľkej miere tomu pomohla havária atómovej elektrárne v Černobyle na Ukrajine v apríli 1986. Po nej totiž bola vo verejnosti široko diskutovaná, nehovoriac o tom, ako veľmi povesti a dôveryhodnosti komunistických režimov táto udalosť poškodila: na Západe, ale aj v očiach vlastných obyvateľov. Gorbačov neskôr dokonca tvrdil, že to bola jedna

Ochrana životného prostredia v praxi (Zdroj: Ochrana prírody)

z hlavných príčin spustenia gласnosti.²⁷

Výstavba atómových elektrární bola otázkou do diskusie aj na Slovensku, ktoré s takýmito elektrárnami malo svoje skúsenosti. Jednak od konca 70. rokov fungovala atómová elektrárň v Jaslovských Bohuniciach pri Trnave, a jednak bola vo výstavbe druhá

atómová elektrárň v Mochovciach pri Leviciach. Prevádzka elektrárne v Jaslovských Bohuniciach sa nezaobišla bez problémov a v 70. rokoch sa v jej priestoroch udiali dve havárie, ktoré nebyť duchapritomnosti pracovníkov mohli mať katastrofálne následky.²⁸ Navyše, životné prostredie na Slovensku

26 HUBA, Mikuláš. Bratislavské ochranárstvo a jeho historický kontext. In: HUBA, M., IRA, V., ŠUŠKA, P. *Bratislava/nahlas – ako výzva*, s. 22.

27 BROWN, Archie. *The Gorbachev Factor*. Oxford: Oxford University Press, 1997, s. 163.

28 O ohlasoch černobyľskej katastrofy na Slovensku a situácie v atómových elektrárnach Jaslovské Bohunice pozri NEUPAUER, František, JAŠEK, Peter. Černobyľská katastrofa z pohľadu (ne)informovanosti v Československu. *Pamäť národa*, roč. 13, 2017, č. 1, s. 17 – 37; alebo zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie POPAROVÁ, Alžbeta, NEUPAUER, František, MELICHEROVÁ, Terézia, eds. *Černobyľ 1986. Minulosť, dôsledky, východiská*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2016.

v priebehu 80. rokov bolo v dôsledku jeho povojnovej industrializácie v zlom stave. Viaceré veľké socialistické podniky síce ponúkali občanom zamestnanosť, ale zároveň neúmerne zaťažovali životné prostredie: spomeňme Závody Slovenského národného povstania na výrobu hliníka pri Žiari nad Hronom, Niklovú hutu v Seredi, Severoslovenské celulózky a papierne v Ružomberku, či rafinériu Slovnaft v Bratislave. Jedným zo smutných odrazov zanedbaného stavu životného prostredia sa stala skutočnosť, že v priebehu 80. rokov sa Československo prepadlo v rebríčkoch mortality na jedno z posledných miest v Európe!²⁹

Vrcholným činom z prostredia ochranárskeho hnutia, ktoré ho profilovalo otvorene proti normalizačnému režimu, bolo publikovanie kolektívnej práce *Bratislava/nahlas* v roku 1987.³⁰ Cesta k vzniku publikácie nebola, napriek predchádzajúcim aktivitám ochranárov, jednoduchá, nakoľko aj ochranárske hnutie „utrpeľo“ v zápase o záchranu historických cintorínov nemalé ujmy. Mikuláš Huba, ako predseda SZOPK pobočka č. 13, kladie myšlienku na vznik publikácie na marec 1987, kedy s viacerými priateľmi rozdiskutoval potrebu napísania takejto publikácie počas ochranárskeho plesu v Devínskej Novej Vsi, pričom oficiálne sa zámer vydať publikáciu odsúhlasil na spoločnej schôdzi základných organizácií č. 6 a 13 dňa 5. júna 1987.³¹

Od myšlienky k realizácii neubehlo veľa času, čo spôsobila najmä skutočnosť, že väčšina autorov mala podkladové texty z väčšej časti akoby „predpripravené“ – napokon išlo o predmet

ich dlhodobého odborného, vedeckého či ochranárskeho záujmu. Spomeňme v tomto smere napr. interný materiál *Vzduch*, ktorý vydala mestská organizácia č. 6 SZOPK v 80. rokoch.³² Charakteristickou črtou, ktorá sa výrazne prejavila aj pri tvorbe publikácie *Bratislava/nahlas*, bolo špecifické personálne prepojenie konkrétnej manuálnej činnosti, organizačných aktivít a vysoko kvalifikovanej odbornej a vedeckej práce.³³ Skĺbenie schopných a erudovaných odborníkov so zanietenými nadšencami zároveň umožnilo pokryť široký záber skúmanej problematiky. V priebehu jari a leta 1987 sa autorský kolektív pravidelne stretával a precizoval jednotlivé časti pripravovaného diela. Najčastejším miestom stretávania sa autorov bol bratislavský byt Jána Budaja a priestory Geografického ústavu SAV na Štefánikovej ulici v Bratislave. Názov publikácie, zdôrazňujúci slovíčko „nahlas“, bol aspoň symbolickým pripomenutím novej sovietskej politickej línie „glasnosti“, ktorá však hranice komunistického Československa neprekročila a v ušiach ľudí zostávala ako nesplnená túžba.

Pri príprave publikácie bolo veľmi dôležité skoordinať činnosť širokého autorského a oponentského kolektívu, a pritom zároveň dbať na zachovanie čitateľnosti a zrozumiteľnosti textu zloženého z odborne vyargumentovaných a vedecky podložených poznatkov, čerpaných z oficiálnych zdrojov. Skladala sa zo štyroch hlavných častí (state nazvané *Prírodné zložky prostredia*, *Kultúrno-historické zložky prostredia*, *Sociálne prostredie* a *Súvislosti*), pričom celkovo obsahovala 17 kapitol, ktoré sa zmestili na 64 strán formátu

A4. Zostavovateľom publikácie bol Ján Budaj a redakčný kolektív mal ďalších päť členov (popri J. Budajovi aj Juraj Flamik, Fedor Gál, Eugen Gindl, Mikuláš Huba a Peter Tatár). Štruktúra publikácie bola rafinovaná v tom, že z jej obsahu sa nedalo zistiť, ktorý z autorov napísal ktorú konkrétnu kapitolu. V autorskom kolektíve bolo celkovo 23 členov³⁴ a publikácia mala 42 recenzentov (o. i. Andrej Ferko, V. Mináč, V. Ondruš či L. Snopko), pričom na jej vydaní sa podieľalo ďalších 19 spolupracovníkov (o. i. J. Langoš, F. Guldán, I. Strinka či J. Vavroušek).³⁵ Publikácia vyšla oficiálne ako príloha k zápisnici zo spoločnej členskej schôdze základných organizácií č. 6 a 13 SZOPK, ktorá sa konala 4. júna 1987 v Bratislave. Vydavateľmi tak boli obe tieto pobočky a zodpovednými ich štatutárni zástupcovia (M. Huba a J. Flamik). Prvý náklad v počte 1 000 kusov vyšiel začiatkom októbra 1987, pričom krátko nato malo vyjsť v druhom vydaní ďalších 2 000 kusov. Pôvodne išlo o interný materiál SZOPK, ktorý sa však po zverejnení zahraničnými rozhlasovými stanicami rýchlo stal verejne známym. Preto režim identifikoval *Bratislavu/nahlas* ako „protištatnú písomnosť“ a celý náklad 2 000 kusov zhabal priamo v tlačiarňi, pričom väčšinu z týchto výtlačkov zošrotoval.³⁶ Napriek tomu sa kópie publikácie začali po Bratislave rýchlo šíriť a v priebehu nasledujúcich mesiacov sa rozmnožovala po tisícoch. Existuje dokonca odhad, podľa ktorého sa na najrôznejších dobových nosičoch a médiách rozšírilo až 60 000 kópií publikácie,³⁷ hoci vzhľadom na dobové možnosti šírenia

29 HUBA, M. *Ideál – skutočnosť – mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*, s. 13.

30 K téme pozri HUBA, M., PODOBA, J. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*; HUBA, M., IRA, V., ŠUŠKA, P. *Bratislava/nahlas – ako výzva*.

31 HUBA, M., PODOBA, J., eds. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, s. 5.

32 -j-. *Od dreveníc k Nahlas/Bratislava*, s. 6.

33 PODOBA, J. *Polozabudnutá legenda: Bratislava/nahlas po 20 rokoch*, s. 18.

34 Autormi publikácie okrem vyššie uvedených zostavovateľov boli aj V. Ira, G. Kaliská, P. Šremer, H. Volková, I. Gojdič, J. Višváderová, M. Filková, V. Kohút, K. Procházka, J. Kokolevská, J. Kubáček, I. Kusý, P. Kresánek, I. Levský, Z. Okáliová-Pauliniová, J. Podoba a I. Štúr.

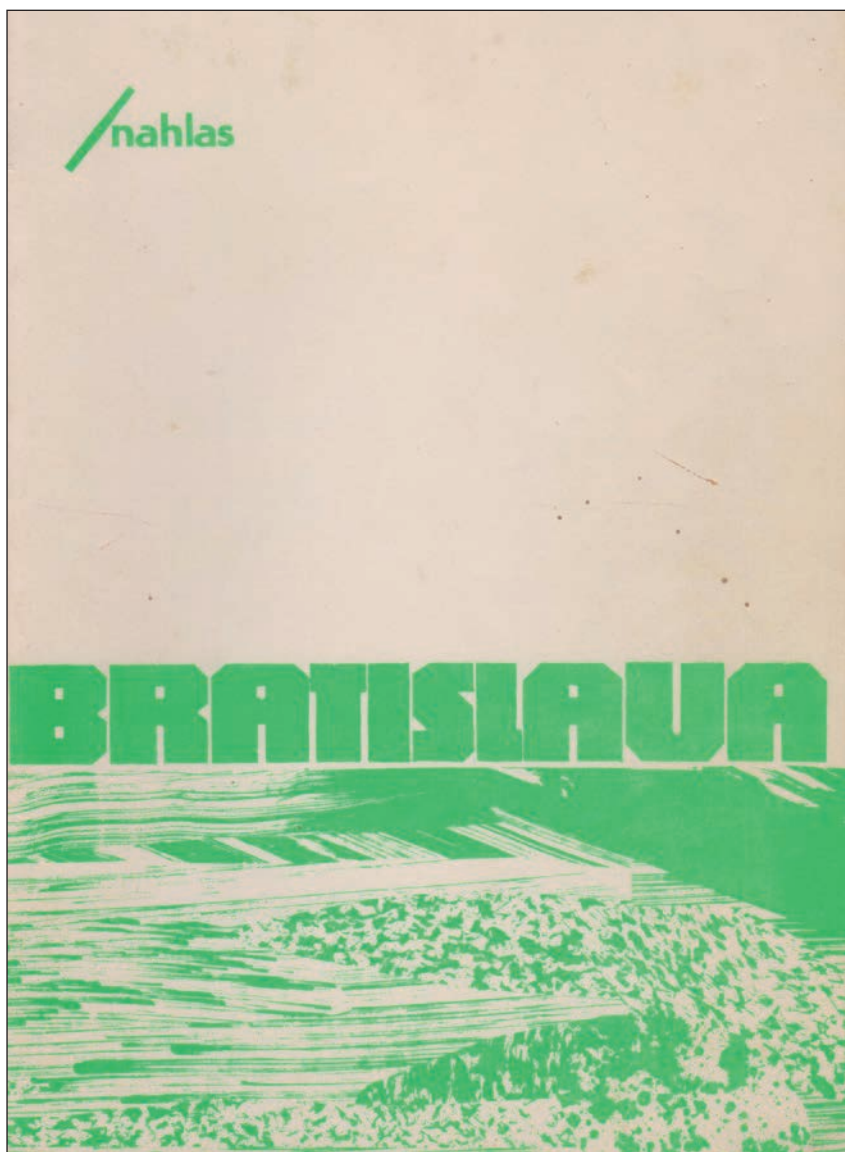
35 HUBA, Mikuláš. *Bratislava/nahlas vtedy a dnes – pár faktov na úvod*. In: HUBA, M., IRA, V., ŠUŠKA, P. *Bratislava/nahlas – ako výzva*, s. 6.

36 HUBA, M., PODOBA, J., eds. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, s. 69.

37 HUBA, M. *Bratislava/nahlas vtedy a dnes – pár faktov na úvod*, s. 6.

a rozmnožovania nepovolených publikácií je vysoko nepravdepodobné, že takéto číslo by bolo možné vytlačiť pred novembrom 1989.

Nepochybne už prvá veta textu musela vzbudiť v predstaviteľoch režimu pohoršenie: „V našom meste sa stali problematickými základné podmienky života.“ Za týmto konštatovaním však nasledovala presná argumentácia, čo všetko je na živote v Bratislave zlé: znečistené ovzdušie, ktoré ohrozuje zdravie obyvateľov; kvalita prirodzených zásob vody vrátane tej, ktorá je distribuovaná obyvateľstvu; nadnormatívne dávky hlučnosti postihujúce viac ako 100 000 Bratislavčanov; stav zelene v meste; situácia v obnove niektorých budov v historickom jadre mesta; nevyhovujúca situácia na sídliskách vrátane neupraveného okolia domov; zaostávanie vo výstavbe občianskej vybavenosti; nedostatočná sieť mestskej hromadnej dopravy; zanedbané budovanie služieb, kultúrnych, športových a sociálnych zariadení v meste...³⁸ Vyššie načrtnuté body boli potom v jednotlivých kapitolách „rozmenené na drobné“: prípad riešenia výstavby sídlisk bol názorne ilustrovaný na situácii v socialistickej Petržalke ako nedostavanom sídlisku, ktorému chýbala občianska vybavenosť; problematika znečistenia ovzdušia a prekročovania noriem niektorých zdraviu škodlivých chemikálií bola demonštrovaná na číslach presahujúcich povolené normy, podobne ako aj otázka kontaminácie spodných vôd či úžitková voda tečúca v kohútikoch Bratislavčanov. Publikácia sa nevyhla ani takej chýlostivej oblasti, akou bola rádioaktivita v meste – nielen tá prirodzená, ale aj umelá, ako aj otázka vtedy zamýšľanej výstavby školského jadrového reaktora v priestoroch Mlynskej doliny. Dôležitý bol komplexný charakter diela: *Bratislava/nahlas* bola syntetickým pohľadom na spôsob riadenia sveta

Titulná strana *Bratislava/nahlas* (Zdroj: Archív ÚPN)

v komunistickom vydaní na jednom prípadovom príklade, a to bolo hlavné mesto vtedajšej Slovenskej socialistickej republiky.³⁹

Autorský kolektív v publikácii podrobne poukázal na škodlivé zásahy normalizačného režimu do života spoločnosti, a tým sa toto dielo stalo otvorenou kritikou normalizácie. Na jednotlivých príkladoch poukazoval

na systém, akým režim riadil mesto a v podstate celý štát. Čo bolo tiež dôležité, že v rámci jednotlivých kapitol sa na ich konci nachádzali návrhy na riešenie uvedenej situácie, išlo teda v každom prípade o konštruktívnu kritiku. Autori v úvode diela konštatovali, že „cieľom materiálu nie je existujúce problémy samoúčelne škandalizovať, ale ich pomenovať a tak začať riešiť“.⁴⁰

38 BUDAJ, Ján a kol. *Bratislava/nahlas*. Bratislava: SZOPK, 1987.

39 OA P. Jašeka. Rozhovor s Jánom Budajom z mája 2014 v Bratislave.

40 BUDAJ, J. a kol. *Bratislava/nahlas*, s. 4.

To však bol problém normalizačného režimu: už pomenovanie problémov bolo z jeho pohľadu nebezpečným, nakoľko bolo potvrdením, že aj v „socialistickom raji“ sa vyskytujú problémy; o to horšie, že režim ich kvôli vlastným limitom nevie vyriešiť, priam ich svojím spôsobom riadenia spoločnosti generuje. Tým pádom už pomenovanie problému spôsobovalo pochybnosť o režime ako takom.

Mnohí z autorov dúfali, že publikáciou sa podarí prebudiť ľudí z apatie a podať určitú výzvu moci ako odstrániť nedostatky, na ktoré publikácia poukazuje. Podľa M. Hubu, väčšina autorov k nej pristupovala z tej pozície, že artikulovala „verbálne naplnenie vízie nového, demokratickejšieho, kultúrnejšieho, ekologickejšieho, zdravšieho a krajšieho Slovenska“.⁴¹ Čo je veľmi dôležité, aj keď minimálne časť autorov to v danej dobe nevidela týmto spôsobom, išlo o dielo presahujúce rámec problematiky ochrany životného prostredia či záchrany kultúrnych pamiatok. Je symptomatické, že keď sa po vydaní ohováračského pamfletu v *Pravde* rozbehla podpisová akcia na podporu publikácie, podpisy signatára Charty 77 Miroslava Kusého a disidenta Milana Šimečku boli vyškrtnuté s poukazom, že by to poškodilo veci.⁴² V uvedenom čase sa väčšina ochranárov nechcela angažovať v politických presahoch publikácie a ísť do otvoreného konfliktu s režimom. Napokon, ochranárske hnutie malo širokospektrálne aktivity a jeho aktivisti ich všetky nechceli obetovať kvôli jednému projektu. Mikuláš Huba neskôr tento postoj pomenoval ako „intuíciu“, pričom zdôraznil, že snahou bolo byť na

hrane disentu, ale byť jeho súčasťou. Alebo inak povedané: byť ako-tak ešte legitímny, ale zároveň maximálne kritický a maximálne zásadový, ako sa len v tých časoch dalo.⁴³

Po vydaní prvého nákladu publikácie v počte 1 000 kusov začiatkom októbra 1987 sa distribúcia rozbehla štandardným spôsobom medzi členov dvoch bratislavských organizácií SZOPK, a autori ju poslali aj na stranícke miesta vrátane tých najvyšších: generálnemu tajomníkovi ÚV KSC G. Husákovi či predsedovi slovenskej vlády Petrovi Colotkovi. Ohlas režimu voči publikácii bol od začiatku kritický, avšak zásadným spôsobom ho zmenila informácia o vydaní publikácie v zahraničných rozhlasových staniciach, pochopiteľne s bombastickými titulkami. Ako prvý ju odvysielal Hlas Ameriky 26. októbra 1987 a v nasledujúcich dňoch poslucháčom prečítal jednotlivé kapitoly publikácie. Informácie o vydaní publikácie poskytol redakcii Hlasu Ameriky jeho viedenský korešpondent Jolyon Naegely. Následne sa pridalo aj Rádio Slobodná Európa, ktoré sa o *Bratislava/nahlas* vyjadrilo ako o publikácii, ktorá zasadila komunistickému režimu na Slovensku najväčší úder od roku 1968.⁴⁴ Tým sa však zahraničná publicita, na neskrývaný žiaľ režimu, neskončila. Dňa 3. marca priniesol o publikácii článok prestížny americký denník *The New York Times*. Ten nazval publikáciu „kronikou ohrozenia životného prostredia regiónu“ a z politického hľadiska ju trefne vyhodnotil ako „znamenie meniacich sa čias“.⁴⁵ O vydaní publikácie písala aj slovenská exilová tlač, napríklad

v Západnom Nemecku vychádzajúci časopis *Horizont*.

Publikovanie v západných rozhlasových staniciach boli pre režim poslednou kvapkou. Proti publikácii rozpútal zúrivú kampaň s cieľom zastrešiť autorov a presvedčiť verejnosť, že publikácia je len protištátnou provokáciou a autori majú priame spojenie so západnými „ideovo-diverznými centrami“. Zverejnenie publikácie v zahraničí zároveň do veľkej miery prekazilo jeden zo zámerov autorského kolektívu otvoriť verejnú diskusiu o publikovaných problémoch. Ako uvádzala preambula publikácie, cieľom diskusie malo byť „prehodnotiť doterajšiu situáciu a hľadať súčasný, komplexný pohľad na úlohu a podobu hlavného mesta Slovenska“.⁴⁶ Úspešný nástup petičnej akcie, ktorá mala za necelý mesiac takmer 1 000 podpisov, zastavilo práve zverejnenie v Hlase Ameriky. Na druhej strane zverejnenie v zahraničných rozhlasových staniciach spôsobilo, že o publikáciu sa začali zaujímať aj ľudia, ktorí by si ju inak zrejme nevšimli. Informácie ŠtB v tomto smere zaznamenali široký ohlas, zvlášť medzi „pravcovými osobami a antisocialistickými živlami“.⁴⁷

Medzi iste neželanými „záujemcami“ o publikáciu bola aj samotná ŠtB: do jej pozornosti sa sprvu dostala v súvislosti s rozpracovaním bratislavského aktivistu Jána Budaja. V dennej situáčnej správe z 13. novembra 1987 sa výskyt publikácie spomína po prvýkrát a ako jej hlavný redaktor sa spomína Ján Budaj, ktorý mal podľa (mylných – pozn. P. J.) informácií ŠtB vylákať materiály od jednotlivých autorov „podvodným spôsobom“ a publikácia mala

41 HUBA, M. Bratislava/nahlas vtedy a dnes – pár faktov na úvod, s. 7.

42 HUBA, M., PODOBA, J., eds. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, s. 12.

43 HUBA, M., PODOBA, J., eds. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, s. 81.

44 Archív bezpečnostných zložiek (ďalej ABS) Praha, fond (ďalej f.) X. správa SNB, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 1 183. Denná situačná správa z 13. 11. 1987.

45 TAGLIABUE, John. Bratislava Journal. Much Ado about Brown Coal on the Blue Danube. *The New York Times*, 3. 3. 1988 [online]. [cit. 2017-10-07]. Dostupné na: <http://www.nytimes.com/1988/03/03/world/bratislava-journal-much-ado-about-brown-coal-on-the-blue-danube.html>

46 BUDAJ, J. a kol. *Bratislava/nahlas*, s. 4.

47 ABS Praha, f. X. správa SNB, inv. č. 1 183. Poznatok k situačnej správe z 13. 11. 1987.

Bratislavskí ochranári pôsobili nielen v Bratislave (Zdroj: Archív M. Hubu)

byť vytlačená bez súhlasu dvoch organizácií SZOPK. Zároveň ŠtB avizovala po vydaní prvého nákladu plánovaných dotlač v počte ďalších 2 000 kusov, pričom sa zároveň konštatovalo že sa práve realizujú opatrenia na zabránenie „obdobnej činnosti Budaja“ a vydanie druhého nákladu publikácie.⁴⁸

Režim volil proti jednotlivým autorom rôzne formy represie: najčastejšie

išlo o výsluchy na Štátnej bezpečnosti, vyhrážanie v zamestnaní a propagandistickú kampaň v tlači. Ku cti autorom slúži, že napriek spoločenskému šikanovaniu, vypočúvaniu ŠtB a zastrašovaniu ani jeden z nich svoj podiel na vytváraní publikácie nezaprel a neodvolal svoje autorstvo, ani sa verejne nedištancoval od publikácie,⁴⁹ ako to konštatuje denná situačná

správa ŠtB z 20. novembra 1987. Tá tvrdí, že napriek vykonaným opatreniam a upozorneniam členov autorského kolektívu títo vo svojej práci naďalej pokračujú a ako argument v prospech svojej činnosti hovoria, že ako dobrovoľní ochrancovia prírody majú morálne právo poukazovať na zistené nedostatky pri devastovaní prírody.⁵⁰ To sa nedalo povedať o vedení SZOPK. ŠtB zachytila informáciu, že jeho vedenie sa ohradilo voči publikovaniu informácií o Bratislave/nahlas v západných rozhlasových staniách. Zároveň zamýšľalo zorganizovať tlačovú konferenciu a podať voči reportáži spracovanej Joleynom Naegelym oficiálny protest.⁵¹

Vypočúvania Štátnej bezpečnosti sa zamerali na otázky autorstva jednotlivých kapitol a na zdroje, z ktorých autori čerpali pri písaní publikácie.⁵² Tie však boli nenapadnuteľné – veď išlo o oficiálne stranícke materiály, štatistické ročenky, či novinové a výskumné správy. Nebolo celkom vylúčené, že by sa režim mohol po zhromaždení materiálov z vypočúvania autorov pokúsiť zrealizovať politický proces, preto na kampani proti autorom mala spolupracovať aj generálna prokuratúra.⁵³ Na proces už ale režim nemal dostatok síl – a v konečnom dôsledku ani odborného zázemia na vypracovanie posudkov proti publikácii. V atmosfére, kedy sami komunisti museli priznať zlý stav životného prostredia, bolo asi ťažko mysliteľné, že by súdili aktivistov poukazujúcich na tento neduh. Ten v konečnom dôsledku zasahoval všetkých ľudí bez ohľadu na členstvo v komunistickej strane či postavenie v disente. Alebo, ako to trefne komentovali autori samizdatového článku o Bratislave/nahlas: „Zhoršujúca sa ekologická situácia štátu doliehala

48 ABS Praha, f. X. správa SNB, inv. č. 1 183. Denná situačná správa z 13. 11. 1987.

49 HUBA, M., PODOBA, J., eds. Bratislava/nahlas po desiatich rokoch, s. 69.

50 ABS Praha, f. X. správa SNB, inv. č. 1 183. Denná situačná správa z 20. 11. 1987.

51 ABS Praha, f. X. správa SNB, inv. č. 1 188. Denná situačná správa Správy ŠtB Bratislava z 20. 11. 1987.

52 OA P. Jaška. Rozhovor s Gabrielou Kaliskou z júna 2017 v Bratislave.

53 OA P. Jaška. Rozhovor s Jánom Budajom z mája 2014 v Bratislave.

aj na občana, ktorý sa ohradil okolo seba známostami a korupciou, čo však nepomáha pred kyslým dažďom, alergiou, astmou a rakovinou.⁵⁴ Reakciu režimu s desaťročným odstupom zhrnul zostavovateľ publikácie Ján Budaj: „Na jednej strane režim na ochranárov ceril zuby, na druhej strane už nemal v čelustiach dost sily, aby zahryzol.“⁵⁵ Napokon zostalo pri administratívnych opatreniach, ktoré postihli niektorých členov autorského kolektívu na ich pracoviskách.

Najväčšou obavou zo strany režimu bola možnosť pokračovať v písaní podobných publikácií a prehľbovať v nich kritiku aktuálnej situácie. Hoci druhý pokračovanie *Bratislavy/nahlas* nevyšlo, ŠtB v nasledujúcom období evidovala napriek zastrašovaniu zvýšenú aktivitu v prostredí bratislavských ochranárov. Najmä Ján Budaj aj napriek prijatým opatreniam voči autorskému kolektívu pokračoval vo svojej činnosti. Podľa dostupných informácií ŠtB sa mala tematika ďalšej Budajovej kritickéj publikácie zamerať na ochranu spotrebiteľa, historických pamiatok, pôdneho fondu a ďalších 25 problematik. Budaj zároveň analyzoval kampaň režimu zameranú na protagonistov *Bratislavy/nahlas*, pričom sformuloval protesty prvému tajomníkovi ÚV Komunistickej strany Slovenska (KSS) a ďalším straníckym a štátnym funkcionárom, v ktorých obhajoval činnosť ochranárskeho hnutia. ŠtB dostupné materiály vyhodnotila tak, že Budaj plánuje vyvolať verejnú diskusiu a chce do nej zapojiť občanov, aby verejne vyslovili svoje názory na tému ochrany životného prostredia.⁵⁶

Symbolom propagandistickej kampane sa stali články uverejnené v bratislavskej *Pravde*, pod ktorými nájdeme podpísaný pseudonym Dana Piskorová (až do pádu režimu populárny terč vtipov Bratislavčanov) a ktoré

Reakcia bratislavských ochranárov na ohováračskú kampaň v slovenských médiách (Zdroj: Archív J. Budaja)

v skutočnosti písal zástupca šéfredaktora *Pravdy* Arnošt Bak. Už názov tohto článku – *Nič nové pod slnkom*, naznačil trend textu, a osobitne prvý odstavec s vetou „nič ma na tejto publikácii nijako zvlášť nezaujalo“. Autor(ka) si položila suggestívnu otázku, prečo vlastne ochranári vydali túto publikáciu a prečo vybrali najnegatívnejšie veci a píšou o nich „hororovo“. Po tom, ako sa autorka „rozležala text

v hlave“, skonštatovala: „Fakty uvedené v takmer apokalyptickom, zelenom elaboráte nie sú serióznymi argumentmi, ale na efekt vyrátanými fragmentmi zámerne povytváraných a tendenčne spracovaných údajov z fundovaných, širokokoncipovaných výskumných a odborných prieskumov robených predsa len – nech zostavovatelia, zelenom elaborátu sebekvalifikovanejšie kamuflujú – na spoločenskú objednávku riadiacich štátnych orgánov v záujme riešenia

54 -j-. Od dreveníc k Nahlas/Bratislava, s. 6.

55 HUBA, M., PODOBA, J., eds. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, s. 69.

56 ABS Praha, f. X. správa SNB, inv. č. 1 184. Poznamok do situačnej správy z 18. 2. 1988.

potrieb spoločnosti.⁵⁷ Podľa tohto článku boli publikáciou mená mnohých renomovaných vedcov zneužití. Zároveň vyhodnotila činnosť ochranárov ako mierne opozičnú, ktorej cieľom by malo byť „politicky destabilizovať úsilie o hospodársku a politickú obnovu dynamického rozvoja našej socialistickej spoločnosti, o ktorú usiluje nielen KSC, ale vedno s ňou aj všetky organizácie spolupracujúce na politickej platforme Národného frontu a som presvedčená, že i väčšina organizácií SZOPK, v mene ktorých, ale bez ich súhlasu, vystupujú ‚zostavovateľia‘ výzvy do akcie“.⁵⁸ Propagandistický článok v *Pravde* jednoducho Bratislavu/nahlas odmietol ako tendenčne čierny dokument sledujúci úmyselnú dezinformáciu verejnosti s cieľom destabilizovať úsilie o rozvoj spoločnosti! Reklia ochranárov bola v tomto prípade viac ako smelá: na oficiálny denník ÚV KSS podali súdnu žalobu, ktorá však bola z formálnych dôvodov zamietnutá.⁵⁹

V ďalšom propagandistickom článku s názvom *Nech prehovorí fakty* jeho autori, schovávajúci sa za kolektívny názor, dobovým propagandistickým slovníkom napádali zahraničné rozhlasové stanice a ohováraním jedného z členov autorského kolektívu sa snažili dosiahnuť, aby sa od neho dištancovali zvyšní autori a tak by kolektív fakticky rozložili. Členovia autorského kolektívu Bratislavu/nahlas spracovali svoju odpoveď na tento článok, v rámci ktorej uvedenú kritiku odmietli a žiadali

redakciu *Pravdy* o uverejnenie ich stanoviska,⁶⁰ avšak márne.

Z ďalších opatrení režimu spomeneme, že Štátna bezpečnosť pri rozpracovaní J. Budaja realizovala preventívno-výchovné opatrenie, v rámci ktorého rozposlala do prostredia SZOPK anonymné listy poukazujúce na „opozičné zmyšľanie“ J. Budaja a jeho „reakčnú činnosť“ s cieľom kompromitovať ho v tomto prostredí.⁶¹ Aby režim do budúcnosti predišiel podobným kritikám ako bola Bratislavu/nahlas, chceli novinári prijať „Súbor konkrétnych opatrení k širšej a aktuálnej informovanosti občanov prostriedkami masovej informácie a propagandy“, súčasťou ktorých mali byť tlačové besedy na témy, ktoré diskutovala publikácia. Aby odvrátili pozornosť od negatív, propagandisticky pripomínali občanom, že v rámci Bratislavu/nahlas sa dosahujú najvyššiu úroveň na Slovensku.⁶² Vyššie uvedené podujatia a diskusie o životnom prostredí v Bratislave sa neskôr skutočne rozbehli, pod hlavičkou Slovenského zväzu novinárov sa konali najmä v júni 1988.⁶³

Niektorí členovia autorského kolektívu odpovedali na tieto propagandistické články vecnou argumentáciou, napokon však najlepšie zhrnula propagandistickú kampaň režimu, ktorá vyznela do prázdna, analýza pracovníkov Rádia Slobodná Európa. Konštatovali, že *Pravda* vo svojich článkoch nepredložila ani jeden argument pre tvrdenie, že autori Bratislavu/nahlas manipulujú

verejnosť polopravdami. Tak dali nepriamo autorom publikácie za pravdu. Na záver analýzy jej autor trefne skonštatoval: „Glasnosť v Československu zreteľne zostáva skôr tichá než otvorená, a rovnako pretrvávajú starý štýl ‚diskusie‘ o veciach verejného záujmu.“⁶⁴

Štátna bezpečnosť sa až do pádu komunistického režimu v roku 1989 neprestala o ochranárov zaujímať a intenzívne zbierala signály o ďalších krokoch ich hnutia, obávajúc sa pokračovania aktivít a prehlbovania kritického postoja voči režimu. Po reforme ŠtB na jeseň roku 1988 vznikol pri XII. správe ZNB (správa kontrarozvedky v Bratislave) I. kontrarozvedný odbor, ktorý mal na starosti problematiku tzv. vnútorného nepriateľa. V rámci tohto odboru sa vytvorilo niekoľko oddelení, ktoré rozpracovávali konkrétne problematiky. Ochrannárske hnutie bolo zaradené do 6. oddelenia s ďalšími záujmovými osobami ako Alexander Dubček (bývalý prvý tajomník ÚV KSC), skupina jeho spolupracovníkov H. Kočtúch, J. Uher a V. Pavlenda, či predstavitelia občianskeho disentu ako J. Langoš, M. Kusý, H. Ponická, J. Jablonický, O. Pastier či I. Hoffman.⁶⁵

Koncom 80. rokov ŠtB rozpracovávala v súvislosti s ochrannárskym hnutím tri akcie: „JOHN“ (Ján Budaj), „EKOLÓG“ (Mikuláš Huba)⁶⁶ a „SIGNATÁR“ (Pavel Šremer). Všetky tri prípady boli rozpracovávané vzájomne. Po vydaní Bratislavu/nahlas sa

57 ŽATKULIAK, Jozef a kol. *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985 – 1990)*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku; VEDA, 1999, dokument č. 23, s. 210; Tiež PISKOROVÁ, Dana. Nič nového pod slnkom. Úvaha nad „zelenou“ brožúrkou Bratislava nahlas. *Pravda*, 4. 2. 1988, s. 3 – 4.

58 ŽATKULIAK, J. a kol. *November 1989 a Slovensko*, s. 211.

59 HUBA, M. *Ideál – skutočnosť – mýtus. Príbeh bratislavského ochránarstva*, s. 103.

60 Informácia Správy ŠtB Bratislava o štátnobezpečnostnej situácii po línii vnútorného protivníka za 2. štvrťrok 1988. In: BALUN, Peter, ed. 1988. *Rok pred zmenou. Zborník a dokumenty*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009, dokument č. 7, s. 218.

61 Informácia XII. správy ZNB Bratislava o štátnobezpečnostnej situácii po línii vnútorného protivníka za III. štvrťrok 1988. In: BALUN, P., ed. 1988. *Rok pred zmenou*, dokument č. 4, s. 195.

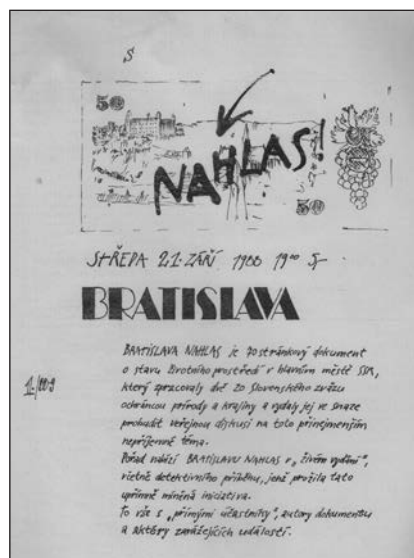
62 Pozri *Nech prehovorí fakty*. Verejne a nahlas o Bratislave/nahlas. *Pravda*, 10. 3. 1988, s. 3.

63 Archívy Otvorenej spoločnosti (ďalej AOS) Budapešť, f. 300-30-7, škatuľa číslo (šk. č.) 628.

64 AOS Budapešť, f. 300-30-7, šk. č. 628.

65 SIVOŠ, Jeruš. Rok 1989 na oddelení boja proti pravicovému oportunizmu. Správy kontrarozvedky ZNB v Bratislave. *Securitas Imperii*, 2015, č. 26/1, s. 114 – 115.

66 SIVOŠ, J. Rok 1989 na oddelení boja proti pravicovému oportunizmu, s. 122.

Pozvánka na diskusiu k *Bratislave/nahlas* v českom disidentskom prostredí

(Zdroj: Archív J. Budaja)

stalo v rámci Budajovho rozpracovania kľúčovým cieľom „zabraňovať a narušovať snahy objektu využiť ekologické problémy k negatívnemu ovplyvňovaniu občanov a k organizovaniu skupín nepriateľsky orientovaných proti štátnym a straníckym orgánom“.⁶⁷ Najdôležitejším cieľom bolo „odizolovať“ J. Budaja od „oficiálnych štruktúr“ a zabránenie jeho vplyvu na masovú základňu ochranárskeho hnutia. Svoju kampaň medzi členmi ochranárskeho hnutia hodnotila ŠtB ako úspešnú s tým, že sa jej podarilo medzi členov autorského kolektívu zasiať „vzájomnú nedôveru a obviňovania z neserióznosti“.⁶⁸

Rozpracovávanie Mikuláša Hubu súviselo s jeho aktivitami okolo *Bratislavy/nahlas*, nakoľko ŠtB usúdila, že

„sympatizuje s jeho [Budajovými – pozn. P. J.] snahami vyvíjať nedovolenými prostriedkami nátlak na štátne a stranícke orgány“.⁶⁹ Krátko po vydaní publikácie ŠtB plánovala vykonať dôslednú previerku jeho osoby a „zistiť jeho negatívne pôsobenie na členov SZOPK“.⁷⁰ Po jeho zvolení za predsedu mestského výboru SZOPK v Bratislave ŠtB usúdila, že to je predpokladom na „zaktivizovanie činnosti pravice v tejto oficiálnej štruktúre“, a preto sledovala aktivity ochranárov so zvýšenou pozornosťou a snažila sa ich dostať pod agentúrno-operatívnu kontrolu.⁷¹ ŠtB považovala prípad za seriózný, o čom svedčí, že plánovala v priebehu leta 1989 inštalovať v byte M. Hubu odpočúvanie telefónu a jeho korešpondenciu podrobovať kontrole. Zároveň na M. Hubu chceli pôsobiť „oficiálnou cestou“ ako na predstaviteľa organizácie Národného frontu, aby ho odradili od jeho aktivít. Prostredníctvom preventívno-rozkladných opatrení zároveň chcela ŠtB do tohto prostredia zaniest nedôveru a podozrievanie s cieľom oslabovania jeho akcieschopnosti.⁷²

Ďalším z autorov publikácie, ktorí boli po dlhšiu dobu v pozornosti ŠtB, bol Pavel Šremer. Ten patril medzi prvých signatárov Charty 77, ktorej prehlásenie podpísal k 1. januáru 1977.⁷³ Kvôli „pozornosti“, ktorú mu následne režim venoval, sa presťahoval na Slovensko, kde sa zapojil do aktivít ochranárskeho hnutia. To neuniklo pozornosti ŠtB. Tá naňho zaevidovala signálny zväzok s krycím menom „SIGNATÁR“ už 12. decembra 1977,

ktorý bol v novembri 1987 prevedený na zväzok nepriateľskej osoby.⁷⁴ Po vydaní *Bratislavy/nahlas* venovala ŠtB Šremerovi zvýšenú pozornosť a monitorovala jeho články, v ktorých sa venoval ekologickým problémom. Treba však tiež povedať, že v prípade vydania publikácie *Bratislava/nahlas* rozkladné opatrenia vykonávala nielen ŠtB, ale v oveľa väčšej miere príslušné štátne a spoločenské orgány, čo potvrdzuje skutočnosť, že režim sa snažil toto hnutie, resp. jeho politické presahy, paralyzovať všetkými prostriedkami.

Zároveň s kritikou režimu prichádzala aj čoraz silnejšia podpora obyvateľov smerom k ochranárskemu hnutiu. Tá mala viacero zdrojov. Ochránari boli prostredníctvom svojich rozsiahlych aktivít na záchranu kultúrnych pamiatok a ľudovej architektúry známi doslova po celom Slovensku, a ľudia im ich pomoc teraz oplácali prejavom podpory a sympatií. Silnú podporu našlo ochranárske hnutie v bratislavských nezávislých a protirežimných kruhoch, v rámci ktorých sa stretávali zakázaní umelci a občianski aktivisti. Významná bola aj podpora, ktorú mali ochranári v niektorých perestrojkovo orientovaných členoch komunistickej strany. Nemožno podceňovať ani podporu v prostredí pronárodne orientovaných predstaviteľov Matice slovenskej: a to tak na úrovni jej celoslovenského vedenia, ako aj na regionálnej úrovni, kde miestne odbory neraz spolupracovali pri ochrane kultúrnych pamiatok a ľudovej architektúry. Celkovo sa podpisom pod

67 Rozpracovanie hlavných úloh ročného plánu v problematikách vnútorného protivníka XII. správa ZNB na rok 1988. In: BALUN, P., ed. 1988. *Rok pred zmenou*, dokument č. 1, s. 138.

68 Informácia Správy ŠtB Bratislava o štátnobezpečnostnej situácii po línii vnútorného protivníka za 2. štvrtrok 1988. In: BALUN, P., ed. 1988. *Rok pred zmenou*, dokument č. 7, s. 218.

69 SIVOŠ, J. Rok 1989 na oddelení boja proti pravicovému oportunitizmu, s. 123.

70 Rozpracovanie hlavných úloh ročného plánu v problematikách vnútorného protivníka XII. správa ZNB na rok 1988. In: BALUN, P., ed. 1988. *Rok pred zmenou*, dokument č. 1, s. 138.

71 Informácia Správy ŠtB Bratislava o štátnobezpečnostnej situácii po línii vnútorného protivníka za 1. štvrtrok 1988. In: BALUN, P., ed. 1988. *Rok pred zmenou*, dokument č. 6, s. 210.

72 SIVOŠ, J. Rok 1989 na oddelení boja proti pravicovému oportunitizmu, s. 123.

73 ČÍSAŘOVSKÁ, Blanka, PREČAN, Vilém, eds. *Charta 77. Dokumenty 1977–1989. Svazek 1*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, dokument č. 1, s. 5.

74 Dostupné na: <https://www.upn.gov.sk/projekty/regpro/zobraz/?typ=centrala&kniha=125&strana=102&zaznam=47867> [cit. 2017-10-07].

verejnú petíciu na podporu diskusie o kvalite života podpísalo približne 00 ľudí.⁷⁵ Medzi ľuďmi, ktorí aj verejne vyjadrili podporu ochranárom, patrila podstatná časť umeleckej elite súdobej Bratislavy, ako boli napr. J. Satinský, M. Lasica, I. Zeljenka, V. Kompánek, P. Zajac či E. Feldek.

ZÁVER

Publikácia *Bratislava/nahlas* sa stala v istom zmysle mílnikom odporu proti komunistickému režimu na Slovensku. Do slovenského prostredia priniesla predtým nevídaný moment, kedy sa ľudia začali občiansky angažovať za prostredie, v ktorom žili. Kľúčové bolo, že ukončila občiansku pasivitu, ktorá bola dovtedy základom nepísanej dohody režimu s obyvateľstvom. Navyše publikácia v sebe mala akýsi ekumenický rozmer, zahŕňajúci potenciál spájať odporcov normalizačného režimu z rôznych prúdov slovenského disentu. Ján Budaj označil *Bratislavu/nahlas* nie ako politickú alternatívu, ale ako alternatívu hodnôt: „Ochranári boli tí, ktorí priniesli hodnotovú ponuku, ktorej rozumeli aj ľudia z kultúry, aj ľudia spomedzi disidentov, aj ľudia spomedzi cirkevných kruhov a tajnej cirkvi. Bola to hodnota života, hodnota kultúrneho dedičstva, ktoré sme vnímali ako dedičstvo európske a bola to hodnota občianskej hrdosti brániť sa pred ponižovaním zdravého rozumu a ponižovaním svedomia jednotlivca.“⁷⁶ Jeden zo spoluautorov publikácie, Juraj Flamik, dokonca neskôr konštatoval, že „prijatím spoluúčasti na tomto a podobných dielach si mnohí z nás vyhrávali malé demokratické revolúcie vo svojom vnútri. Tá nežná v osemdesiatom deviatom bola z tohto pohľadu len formálna.“⁷⁷ Nemenej zaujímavou skutočnosťou na publikácii je fakt, že išlo skutočne o kolektívne dielo, ktorého jednotlivé kapitoly pripravili

NÁRODNÁ RADA SLOVENSKEJ REPUBLIKY VI. volebné obdobie

Číslo: CRD-1998/2012

333

UZNESENIE NÁRODNEJ RADY SLOVENSKEJ REPUBLIKY

zo 7. novembra 2012

k návrhu na prijatie uznesenia Národnej rady Slovenskej republiky k 25. výročiu vzniku iniciatívy Bratislava/nahlas (tlač 294)

Národná rada Slovenskej republiky

A. berie na vedomie, že

v októbri 1987 vznikol fenomén s názvom Bratislava/nahlas. Išlo o iniciatívu 23-členného autorského kolektívu, ktorý v rovnomennej publikácii priniesol komplexný a nezávislý pohľad na stav a vývoj životného prostredia v Bratislave i celom bývalom Československu, ktorý v závere obsahoval viac ako 300 odporúčaní, ako situáciu zlepšiť. Autori vyzývali kompetentných, aby umožnili verejnú diskusiu o nastolených problémoch.

Vtedajší komunistický režim pochopil túto kritickú iniciatívu ako útok voči nemu samému a podľa toho sa aj zachoval. Vystavil autorov, redaktorov i recenzentov publikácie represáliám. Ku cti členov autorského kolektívu Bratislava/nahlas slúži skutočnosť, že nikto svoju účasť a názory vyjadrené v publikácii ani pod tlakom represívnych orgánov neodvolal.

Iniciatíva Bratislava/nahlas prispela významnou mierou k tomu, ako kultivovane prebehla Nežná revolúcia na Slovensku, že dnes dýchame čistejší vzduch a žijeme v demokratickom štáte, ktorý garantuje základné slobody vrátane slobody slova.

B. vyjadruje

pri príležitosti 25. výročia vzniku iniciatívy Bratislava/nahlas ocenenie občianskej angažovanosti, odbornej erudície i ľudskej statočnosti autorov tejto iniciatívy.

Pavol Paška v. r.
predseda
Národnej rady Slovenskej republiky

Overovatelia:
Jozef Ježík v. r.
Pavol Zajac v. r.

Vyjadrenie ocenenia publikácii *Bratislava/nahlas* Národnou radou Slovenskej republiky

(Zdroj: www.nrsr.sk)

rôzni autori, pričom práca mala aj veľké množstvo oponentov. V tejto súvislosti upozornil Martin Bútor na skutočnosť, že v prípade publikácie išlo o „príklad občianskej samoorganizácie a spájania vedcov z rôznych akademických,

vedecko-výskumných a vzdelávacích inštitúcií a pripomenul aj dôležitý moment presieťovania odborníkov s aktivistami a vytvorenia mostu medzi širšou občianskou verejnosťou a expertno-aktivisticko-umeleckou avantgardou“.⁷⁸

75 ŽATKULIAK, J. a kol. *November 1989 a Slovensko*, dokument č. 18, s. 179.

76 HUBA, M., PODOBA, J., eds. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, s. 72.

77 HUBA, M., PODOBA, J., eds. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, s. 62.

78 BÚTORA, Martin. Bratislava/nahlas: odkaz i výzva (sedem neučesaných poznámok). In: HUBA, M., IRA, V., ŠUŠKA, P. *Bratislava/nahlas – ako výzva*, s. 41.

Prínos a reakciu moci na vydanie publikácie *Bratislava/nahlas* po rokoch trefne zhrnula novinárka Oľga Štefucová: „Jednotlivé kapitoly z oblasti životného prostredia v plnej nahote odkryli stav, v akom sa Bratislava nachádza. Autorom a prispievateľom publikácie sa podarilo nielen zosumarizovať konkrétne, overiteľné a zrozumiteľné fakty, ale otvoreným, nahlas vysloveným názorom vyvolať nebývalý záujem o publikáciu medzi obyvateľmi celého Slovenska, pochopiteľne, Bratislavčanov na prvom mieste, ale tiež akéhosi vyburcovania pozornosti o spoločenské dianie, o kvalitu života, ktorý žijú a v prostredí, v akom ho žijú.“⁷⁹ Vladimír Krivý na desiate výročie vydania publikácie zhodnotil jej význam nasledujúcimi slovami: „Spolu so sviečkovou

demonštráciou a azda s kauzou bratislavskej päťky predstavovala najzjavnejšie nezávislé a kritické, občiansky emancipované a tým nevyhnutne proti-režimové prejavy.“⁸⁰

Bratislava/nahlas a aktivity ochránárskeho hnutia sa po jej vydaní stali politickou otázkou a súčasťou aktivít slovenského disentu. Veď po vydaní publikácie *Bratislava/nahlas* sa stali aktivity ochránárskeho hnutia pravidelnou súčasťou informácií o štátno-bezpečnostnej situácii po línii vnútorného protivníka. Navyše sa stala odrazovým mostíkom k ďalším aktivitám ochránárskeho hnutia, ktoré by mala slovenská historiografia podrobne zmapovať. Veď vydanie publikácie *Bratislava/nahlas* malo z hľadiska slovenských dejín druhej polovice

20. storočia ešte jeden dôležitý presah, smerom k Novembru 1989. Nemožno prehliadnúť personálne prepojenie medzi autorským kolektívom *Bratislava/nahlas* a rodiacimi sa štruktúrami Verejnosti proti násiliu v novembri 1989, reprezentovanú najmä menami ako Ján Budaj, Fedor Gál či Juraj Flamik. Popri personálnej stránke však treba pripomenúť, že rodiaca sa VPN dostala prostredníctvom štruktúr ochránárskeho hnutia aj neocenenú organizačnú a materiálno-technologickú pomoc.⁸¹ Ochranárske hnutie, vrcholiace vydaním publikácie *Bratislava/nahlas*, tak predstavovalo svojím občianskym aktivizmom a hodnotovým postojom jeden z dôležitých zdrojov spoločenskej zmeny v roku 1989.

Peter Jašek • Bratislava/Aloud and its place in the resistance against the normalization regime in Slovakia

This text aims to present the publication of one of the most important anti-regime documents of the second half of the 1980s, the publication *Bratislava/Aloud* published in 1987. This is not a very reflected topic in the Slovak historical literature – most of the texts published so far are mainly based on the recollections of the eyewitness participants in the historical events or are directly written by them. It makes sense as not all relevant documents are available for research. The materials from the provenance of the Slovak Union of Nature and Landscape Protectors, the Communist Party, and other official institutions, and last but not least, materials from the State Security Service should be taken into account. Documents from foreign radio stations or the exile press, which reported on the publication's release, are also offered for research. The present study places the publication in the context of the period of time of not only the protection movement itself but also of the resistance against the regime in the second half of the 1980s. It is based not only on the testimonies of the eyewitness participants in the historical events but also on archival material from the provenance of the former State Security.

Mgr. Peter Jašek, PhD. (1983)

Históriu vyštudoval na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity, kde v roku 2009 úspešne obhájil dizertačnú prácu a získal titul PhD. V roku 2009 začal pracovať ako historik v Ústave pamäti národa. V rokoch 2018 – 2020 bol riaditeľom Sekcie vedeckého výskumu ÚPN, od roku 2020 je poverený riadením Centra výskumu obdobia neslobody ÚPN. Vo svojej vedeckej tvorbe sa venuje slovenským dejinám 20. storočia, najmä obdobiu druhej polovice 60. rokov, tzv. normalizácii, pádu komunistického režimu na Slovensku a aktivitám slovenského politického exilu. Je autorom odbornej monografie *Vasil Biľak. Zradca alebo kolaborant?* (2017) a spoluautorom odborných monografií *V stopách železného Felixa. Štátna bezpečnosť na Slovensku v rokoch 1945 – 1989* (2012), *Slovenskí generáli 1939 – 1945* (2013) a vlastivednej monografie *Smolenice* (2011). Zároveň je zostavovateľom viacerých zborníkov a autorom niekoľkých desiatok vedeckých štúdií a odborných článkov publikovaných na Slovensku aj v zahraničí. Autorsky sa spolupodieľal na príprave viacerých výstav zameraných na moderné dejiny Slovenska.

Kontakt: peter.jasek@upn.gov.sk

79 HUBA, M., PODOBA, J., eds. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, s. 66 – 67.

80 HUBA, M., PODOBA, J., eds. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, s. 8.

81 HUBA, M. *Bratislavské ochránárstvo a jeho historický kontext*, s. 24.

ŠTUDENTI FILOZOFICKEJ FAKULTY UNIVERZITY KOMENSKÉHO V BRATISLAVE POČAS NOVEMBRA 1989 – ODVÁŽNE, VESELO I VÁŽNE

PATRIK DUBOVSKÝ

Venované najmä aktérom študentského Novembra, ktorí už nie sú medzi nami...

Novembrové udalosti v roku 1989 a následné zmeny v Československu, ako sa už vžilo v kolektívnej pamäti na Slovensku, sa primárne a väčšinou spájajú s hnutím Verejnosť proti násiliu, respektíve na východnom Slovensku sčasti s Občianskym fórom. Popritom však, ako sa vyjadril jeden z tribúnov a lídrov nežnej demokratickej revolúcie Ján Budaj, „revolúciu začali študenti“.¹ Veď už 16. novembra 1989 podvečer sa uskutočnilo v Bratislave pred vtedajším Domom pionierov a mládeže, dnešným prezidentským palácom, zhromaždenie študentov, prevažne bratislavských vysokých škôl, ku Dňu študentstva (pripomína sa 17. novembra), ktoré sa podľa plánov zvolávateľov prelialo do manifestačného pochodu. A ako sa v nasledujúcich dňoch ukázalo, študenti rôznych fakúlt slovenských i českých vysokých škôl, medzi nimi aj bratislavskej Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, zohrali významnú úlohu v procese deštrukcie komunistického režimu.

Spomenuté zhromaždenie v počte vyše dvesto študentov 16. novembra 1989 sledovala vtedajšia polícia – Verejná bezpečnosť (VB), na kamery ho „pre potreby Štátnej bezpečnosti“ snímala Československá televízia. Študenti po úvodných spontánnych verbálnych prejavoch a zvolaniach zišli do prilahlého podchodu a odtiaľ, držiac sa za ruky a vytvoriac kráčajúcu ľudskú reťaz, sa vydali na pochod postupne k pamätnej tabuli obetí invázie augusta 1968 na budove hlavnej pošty, k pamätníku vzniku Československej republiky (ČSR) pred budovou Slovenského národného mú-

zea, k budove Filozofickej fakulty Univerzity Komenského (FF UK) k ďalšej pamätnej tabuli obetí invázie augusta 1968 a napokon k Ministerstvu školstva Slovenskej socialistickej republiky (SSR). Počas pochodu študenti skandovali heslá *Podte s nami!, Slobodu!, Dialóg!, Chceme školské reformy!, Chceme slobodu!, Nechceme monopol SZM!*²

Pred budovou ministerstva školstva na Dobrovičovej ulici prebehol improvizovaný rozhovor medzi niekoľkými odvážnymi študentmi, ako napríklad Henrietou Hrinkovou, a predstaviteľmi komunistickej strany

a ministerstva, sprevádzaný spontánnymi hlasnými vyjadreniami ďalších študentov, v ktorom študenti v hektickom rozpoležení vyjadrili niektoré svoje kritické vyjadrenia a požiadavky. Dohodlo sa, že 21. novembra 1989 sa stretnú predstavitelia ministerstva a študentov a budú rokovať o študentských požiadavkách. VB proti študentom nezasiahla.³

Na pamiatku tohto neplánovaného pochodu, ktorý sa tak ocitol časovo na začiatku novembrových i decembrových revolučných zmien v Československu, bola v roku 2009 inštalovaná na budove Univerzity

1 *November + 20*. Dokumentárny film. Réžia Tomáš Vittek. Ústav pamäti národa, 2009, 26 min.

2 HOCHÉL, Dionýz. Spomienka na November. In: MIKOVÁ, Mária, HOMZA, Martin, NOVOTNÝ, Milan, eds. *Študentský prológ k Nežnej revolúcii. Bratislava 16. November 1989*. Bratislava: Slovenské dejiny, o. z., 2019, s. 43; HOCHÉL, Dionýz. *Spomienka na November* [online]. [cit. 2022-02-21]. Dostupné na: <https://www.tyzden.sk/casopis/16594/spomienka-na-november/>

3 Autor bol účastníkom tohto zhromaždenia a pochodu.

Pamätná tabuľa pochodu študentov 16. novembra 1989 na budove Univerzity Komenského v Bratislave
(Zdroj: Archív redakcie)

Komenského v Bratislave pamätaná tabuľa a spomínaný podchod na dnešnom Hodžovom námestí v Bratislave bol pomenovaný na Podchod študentov 16. novembra 1989. Ako sa neskôr ukázalo, práve lídri a účastníci tohto pochodu sa prejavili ako najlepšie pripravení iniciátori a organizátori vznikajúceho študentského hnutia.⁴

Podobne aj z pochodu študentov 17. novembra 1989 v Prahe na Deň študentstva zaznievali podobné otvorené požiadavky na demokratizáciu školstva a spoločnosti v Československej socialistickej republike (ČSSR). Brutálne potlačenie tohto pochodu študentov v Prahe však vyvolalo prirodzené kritické reakcie medzi občanmi a študentmi najmä na fakultách vysokých škôl. Zdvihla sa vlna solidarity s pražskými študentmi a prvotné otázky a požiadavky smerovali k vyšetrovaniu tohto brutálneho zásahu, prečo k zásahu prišlo a kto je zaň zodpovedný.

Dňa 19. novembra 1989 vzniká na Slovensku hnutie Verejnôst

proti násiliu (VPN), ktoré už zo samého svojho názvu odmietlo brutálne násilie voči študentom a ostatným demonštrantom na Národnej triede v Prahe 17. novembra 1989, žiadalo vyšetrovanie tohto zásahu, no postupne prerástlo do celospoločenského protestného a kritického hnutia voči komunistickému režimu ako takému.

V takomto smere sa popri VPN vyvíjalo aj Študentské hnutie, ktoré podniklo svoje prvé kroky v nedeľu 19. novembra 1989 na vysokoškolskom internáte Ludovíta Štúra v Bratislave a následne v pondelok 20. novembra na pôde FF UK. Tá bola prvou z fakúlt, ktorá začala svoje kritické aktivity na pôde univerzity. Vzápätí sa podobný pohyb začal aj na Vysokej škole múzických umení a iných fakultách vysokých škôl na Slovensku.

NEZAČAL TO „LEN“ NOVEMBER 1989

Na FF UK i ostatných fakultách to nebol takpovediac ojedinelý izolovaný jav alebo štart tohto kritického procesu. V prostredí prenikania myšlienok „glasnosti“ z mekky komunizmu Moskvy v druhej polovici 80. rokov sa aj v Československu objavovali a stupňovali nonkonformné aktivity, do ktorých sa zapájala mládež, a teda i študenti. Na školách v tom čase bolo napríklad možné čítať sovietsky mládežnícky časopis *Ogoňok* (Ohník), ktorý často prekračoval predstavy o „glasnosti“ a „perestrojke“, ktorú akceptovalo československé gerontokratické vedenie komunistickej strany v čele s Gustávom Husákom, Milošom Jakešom a Vasilom Biľakom.

Kritické aktivity sa v radoch mládeže a študentstva systematickejšie objavovali od polovice 80. rokov minulého storočia. Na FF UK sa stretali študenti, angažujúci sa napríklad v tajnej cirkvi, občianskych a umeleckých nonkonformných skupinách alebo

v Slovenskom zväze ochrancov prírody a krajiny (SZOPK), najmä jeho pobočke, vedenej Mikulášom „Maňom“ Hubom. Takto sa na fakulte vytvorila akási neformálna koalícia či aktívna súdržnosť študentov, ktorým nebol ľahostajný stav krajiny a spoločnosti už pred novembrom 1989. Títo sa zúčastňovali dobrovoľných prác na záchrane napríklad ľudovej architektúry, kláštora v Marianke alebo rodného domu Janka Kráľa. Veriaci študenti sa stretali v krúžkoch s lídrami kresťanského disentu, najmä Silvestrom „Silvom“ Krčmérym, Vladimírom Juklom a Františkom Mikloškom, na ktorých sa okrem debát o kresťanských otázkach otvorene a kriticky diskutovalo i o politickej situácii, podpísavali sa rôzne petície a šírili sa kresťanské samizdaty. Iná časť študentov sa stretala s disidentmi, kde sa diskutovalo, vymieňala sa necenzurovaná alebo tajne dovážaná literatúra a občianske samizdaty.⁵

Kresťanská mládež a študenti sa zúčastňovali púti, svedčia o tom historické zábery z Levoče, Nitra, Šaštína či Velehradu, kde je vidieť stovky mladých ľudí. Na púti na moravskom Velehrade v lete 1985 sa do verejného piskotu a skandovania proti režimu zapojili stovky mladých a študentov. Na púti v Šaštíne pri policajnej kontrole občianskych preukazov sa niekoľko mladých ľudí solidarne a paradoxne dožadovalo, aby Verejná bezpečnosť (VB) skontrolovala aj ich občianske preukazy. Na tajných nočných púťach do Marianky sa zúčastňovali mladí z viacerých okresov vtedajšieho Západoslovenského kraja a medzi nimi boli i študenti bratislavských fakúlt vysokých škôl, ktorí sa vystavovali kontrole, filmovaniu a zastrašovaniu Štátnou bezpečnosťou (ŠtB).⁶ Dvaja z troch prenášačov náboženskej literatúry z Poľska v roku 1983, Branislav Borovský a Tomáš Konc (tretí bol Alojz Gabaj),

4 MIKULA, Valér. Impulz, ktorý trvá. In: MIKOVÁ, M., HOMZA, M., NOVOTNÝ, M., eds. *Študentský prológ k Nežnej revolúcii*, s. 9.

5 HOCHTEL, D. Spomienka na November, s. 38.

6 BROCKA, Július, BROCKOVÁ, Renáta. *Kým prišiel November...* Trnava: Dobrá kniha, 2009, s. 19 – 33.

Tajní prenášači náboženskej literatúry, zľava Alojz Gabaj, Tomáš Konc a Branislav Borovský (Zdroj: A ÚPN)

boli v tom čase študentmi Slovenskej vysokej školy technickej (SVŠT) v Bratislave (v súčasnosti Slovenská technická univerzita) a po tvrdej vyšetrovacej väzbe boli odsúdení na nepodmienečné tresty a vylúčení zo štúdia.

Niektorí študenti techniky pomáhali s tlačou samizdatov, napríklad František Petráš ml. doma v Šenkviaciach. Niektorí študenti, napríklad z FF UK, sa zúčastnili Sviečkovej manifestácie v marci 1988 v Bratislave, za čo im hrozilo vyhodenie zo štúdia, čím sa zaoberali orgány komunistickej strany na fakulte. A našla sa aj odvaha vystúpiť z režimového Socialistického zväzu mládeže (SZM) ako protest proti zásahu na Sviečkovej manifestácii.

Podobne sa študenti FF UK angažovali na pôde svojej *alma mater*. Od roku 1988 z iniciatívy študentov žurnalistiky, najmä Alexeja Fulmeka, vychádzal časopis *Strix* (latinsky sova), ktorý uverejňoval prakticky nezávislé články študentov. Neskôr mladší študenti FF UK iniciovali v roku 1989 vydávanie časopisu *Proglas*, prvé číslo vyšlo začiatkom roku 1990. Z aktérov *Proglasu* vzišiel i návrh na stretnutie študentov 16. novembra 1989.⁷

Na pôde Študentského domova Ludovíta Štúra (tzv. Šturáku) fungovalo Internátne rozhlasové štúdio („JeReško“), do vysielanie ktorého sa študentom – redaktorom darilo vpašovať rôzne slobodne znejúce a tvorivé texty a hudbu. Napríklad na katedre československých

dejín a archívnicva si študenti zriadili svoju „nezávislú“ nástenku, na ktorej zverejňovali svoje často kritické state a články, ako aj rôzne prieskumy, napríklad spokojnosti s úrovňou štúdia, študijnou literatúrou a pod. Bolo známe, že i medzi študentmi boli spolupracovníci ŠtB, ktorí podávali správy o takýchto aktivitách. Spomenutú nástenku napokon v tichosti zrušili stranické orgány na katedre.

Pôdou pre nezávislé prejavy boli aj rôzne študentské zábavy, ako napríklad beanie. Na jednej takejto v roku 1987 študenti FF UK hrali adaptáciu diela Kena Keseyho *Prelet nad kukučím hniezdom*, ktorú spracoval a režiroval študent archívnicva Patrik Dubovský. Tá v slovenskom preklade

7 HOCHEL, D. Spomienka na November, s. 42.

Transparent na lokalite Kláštorisko v Slovenskom raji informujúci o začiatku aktivít Stromu života od roku 1986 (Zdroj: Archív P. Dubovského)

vyšla pod názvom *Bol som dlho preč*.⁸ Keďže spracovanie hry v predvedení študentov FF UK bolo skryté i otvorene kritické voči vtedajšiemu režimu, zožalo úspech u prítomných študentov, no dvaja asistenti fakulty, ktorí na beánii mali „pedagogický dozor“, sa údajne počas predstavenia natrvalo vzdialili.

Študenti Lekárskej fakulty UK, FF UK a iných v rámci hnutia Strom života, napríklad v archeologickej lokalite Kláštorisko v Slovenskom raji, sa po pri dobrovoľníckej práci pri vykopávkach a opravách stredovekého kláštora venovali nezávislým diskusiám pri večernej vatre, napríklad o fašizme,

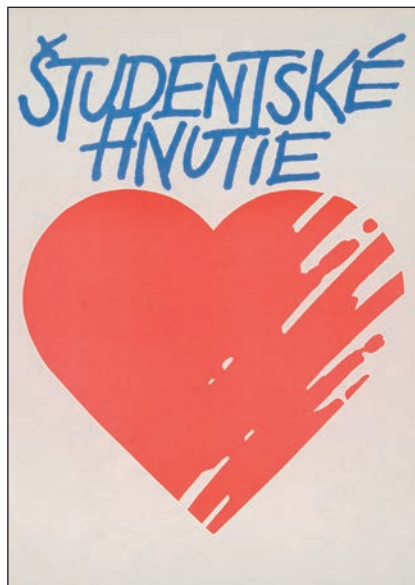
kresťanstve a dejinách. Tieto skromné, dobrovoľné, no i odvážne a jedinečné aktivity zachytávajú kroniky a fotoalbumy zo „stromáckych“ sezón na Kláštorisku od roku 1986 až do roku 1989, i z rokov nasledujúcich.

V rámci Stromu života založili študenti Dionýz „Dino“ Hochel, Peter Maťovčík, Róbert Letz a Boris Strečanský tzv. Eko sekciu Stromu života. Na improvizovanej nástenke sa im podarilo „zavesiť“ kritické články k demolácii bratislavského podhradia, likvidácii dunajských ramien v súvis s výstavbou Vodného diela Gabčíkovo či portréty zo slovenských dejín a príklady ochrany pamiatok.

Počas návštevy francúzskeho prezidenta Françoise Mitteranda na FF UK v Bratislave v roku 1988 mu niektorí študenti priamo adresovali kritické vyjadrenia, a to za prítomnosti prezidenta Gustáva Husáka. V máji 1989 sa študenti FF UK zúčastnili pamätného stretnutia pri Štefánikovej mohyle na Bradle alebo následne pod vedením študenta Milana Novotného zorganizovali pochod k mohyle gen. Milana R. Štefánika v Ivanke pri Dunaji. Na jeseň 1989 sa mnohí študenti zúčastňovali protestných zhromaždení pred justičným palácom za prepustenie Jána Čarnogurského, súdeného v procese s tzv. bratislavskou pätkou.⁹

8 Kniha vyšla vo vydavateľstve Tatran Bratislava v roku 1981. Na základe jej amerického originálu s názvom *Prelet nad kukučím hniezdom* natočil česko-americký režisér Miloš Forman v roku 1975 rovnomenný film.

9 HOCHEL, D. Spomienka na November, s. 40.

Znak Študentského hnutia z roku 1989

(Zdroj: Filozofi v Novembri)

NOVEMBER 1989 NA FF UK A PARALELNE S KROKMI VPN

Pri úrovni vtedajších komunikačných prostriedkov a cenzúre sa prvé informácie o brutálnom zásahu v Prahe 17. novembra 1989 začali ľudia na Slovensku vo väčšej miere dozvedieť z telefonátov 18. novembra a z vysielania zahraničných slobodných vysieláčov Slobodná Európa a Hlas Ameriky. Na druhý deň v nedeľu 19. novembra sa na internáte Ľudovíta Štúra zišlo niekoľko študentov FF UK a štyria z nich – Henrieta Hrinková, Milan Novotný, Rastislav Rigo a Radoslav Števíček – skoncipovali protestné vyhlásenie proti zásahu zo 17. novembra 1989.¹⁰ Zároveň v ten deň v byte Jána Langoša vznikajúce hnutie, tiež spočiatku kritizujúce brutalitu zásahu v Prahe, prijalo názov Verejnosť proti násiliu. Okrem Jána Langoša boli prítomní Fedor Gál, Milan Šimečka, Ján Budaj, Oleg Pastier a Miloš Žiak.¹¹

Poburení násilnými zakrokmí proti nedavnej pokojnej študentskej manifestácii v Prahe, sa stretli zástupcovia kultúrnej a vedeckej verejnosti a rozhodli sa utvoriť združenie

VEREJNOSŤ PROTI NASILIU.

Nasim cieľom je prispieť k ukončeniu násilnosti a k nevyhnutným spoločenským zmenám.

Hlboko nás znepokojuje súčasný stav československej spoločnosti. Už prídiho sme svedkami deformácii v spoločenskom a politickom živote, chronických chorôb ekonomiky, klesania úrovne sociálnej a zdravotníckej starostlivosti, školstva a kultúry, rôznych prejavov sociálnej nespravodlivosti, nedodržania platných zákonov, devastácie životného prostredia, narastajúcich napätí medzi národmi a národnosťami CSSR a prehlbujúcej sa mravnej krízy. Nespravodlivo sa odmenuje práca, existuje množstvo neodôvodnených privilégií, chýba pravdivé informovanie verejnosti.

Doterajšie spôsoby riešenia problémov zlyhávajú. Rastie nespokojnosť ľudí a súčasne i ľahostajnosť a pocit sklamaní.

Chybne hodnotenie vzniknutej situácie vedie napokon k násiliu na uliciach. Sme presvedčení, že z tohto stavu sa nedostaneme bez aktivity nás všetkých.

Zasádzajte sa spolu s nami za otvorenie spoločenského dialogu, za skutocnú, nie iba predstieranú demokraciu. Vstupujme so svojou iniciatívou za zlepšenie pomerov, každý na svojom mieste, na pracovisku, v škole, na verejnosti. Apelujeme v tomto duchu na spoločenské a politické organizácie, ktorých sme členmi. Ziadajme všetci, aby nás a naše záujmy na všetkých úrovniach zastupovali cestní ľudia, ktorí majú našu dôveru.

Dnes, na prahu posledného desiatročia tohto tisícročia sa aj pre nás krajinu otvára reálny priestor pre demokraciu a cestu za dôstojným životom, ktorú už nastúpili okolité krajiny.

Je pre nás neprijateľné, aby naša krajina so svojimi demokratickými tradíciami a miliónmi tvorivých ľudí ostala ostrovom stagnácie a upadku.

Zoberme ako občania svoje záležitosti do vlastných rúk !

VEREJNOSŤ PROTI NASILIU Bratislava 20.11.1989

Dokument o založení hnutia Verejnosť proti násiliu z 20. novembra 1989

(Zdroj: Archív O. Tománkovej)

O deň neskôr sa „VPN-ka“ etablovala na stretnutí v Umeleckej besede.

V pondelok 20. novembra 1989 študenti dopracovali svoje vyhlásenie z minulého dňa, ktorým odsúdili

násilie proti študentom v Prahe, pridali sa k štrajkujúcim pražským študentom a v to ráno o 9.00 hod. ho prečítali vo vestibule FF UK. Podporil ich pedagóg FF UK Valér Mikula.¹²

10 MIKULA, Valér, zost. *Filozofi v Novembri. Svedectvá, spomienky a dokumenty o priebehu nežnej revolúcie na FF UK v Bratislave*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2017, s. 9.

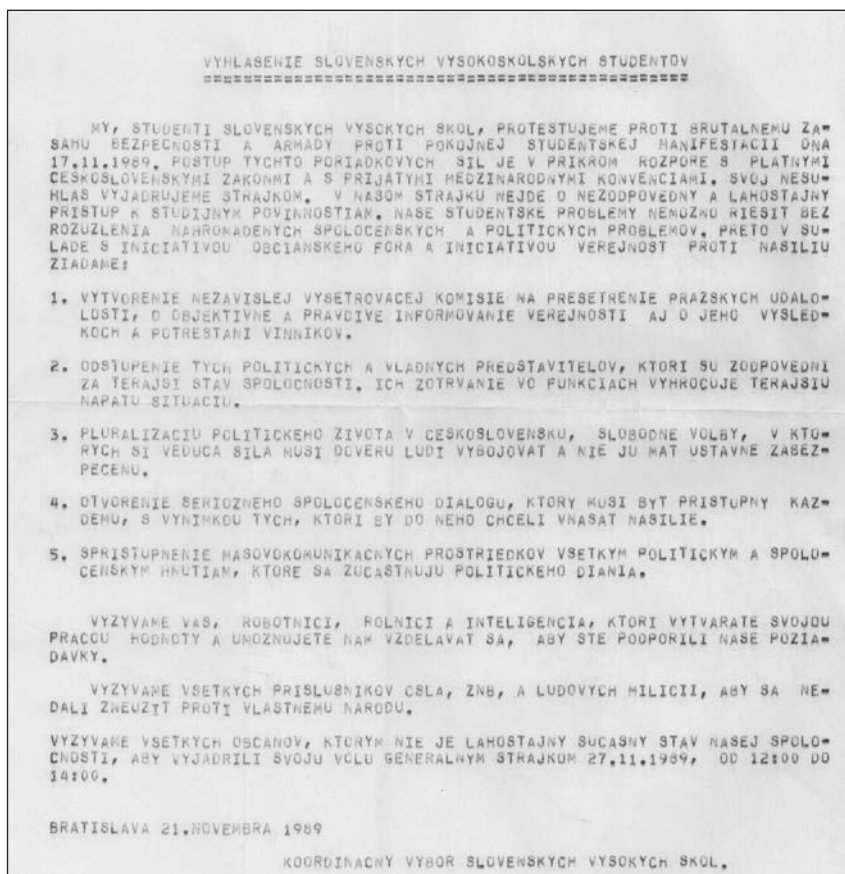
11 GÁL, Fedor. *Z prvej ruky*. Bratislava: Edition Ryba, 2009, s. 22.

12 Prof. Valér Mikula (1949), literárny vedec, vysokoškolský učiteľ a spisovateľ. V druhej polovici 60. rokov minulého storočia začal študovať vedecký komunizmus a sociológiu. Následne na FF UK vyštudoval kombináciu slovenský jazyk a francúzština. Pracoval na Pedagogickej fakulte v Nitre, v Československom rozhlasu, bol externým redaktorom literárneho časopisu *Slovenské pohľady*. Od roku 1985 pracuje na Katedre slovenského jazyka a literatúry FF UK. V roku 2017 bol spoluautorom a zostavovateľom publikácie *Filozofi v Novembri. Svedectvá, spomienky a dokumenty o priebehu nežnej revolúcie na FF UK v Bratislave*. V roku 2019 bol ocenený Zlatou medailou Univerzity Komenského. Je autorom viacerých literárnovedeckých prác.

Následne otvorili univerzitnú aulu, ktorá sa celkom naplnila, a uskutočnilo sa v nej protestné zhromaždenie študentov. Študenti na ňom vytvorili štrajkový výbor, ktorý vyhlásil štrajk študentov FF UK. Členmi štrajkového výboru sa stali Svetoslav „Sveťo“ Bombík, Daniel Bútor, Andrea Červená, Magda Hlaváčová, Dionýz „Dino“ Hochel, Adriana Hosťovecká, Henrieta Hrinková, Milan Novotný, Rastislav Rigo, Stanislav Šimko a Radoslav Števík. Popoludní sa niektorí členovia tohto štrajkového výboru stretli so študentmi čerstvo vytvoreného štrajkového výboru Vysokej školy múzických umení (VŠMU). Spolu vydali vyhlásenie, v ktorom ohlásili konanie štrajku a vyzvali študentov slovenských vysokých škôl na pripojenie sa k štrajku a tak k solidarite s pražskými kolegami. Neskôr popoludní v spolupráci s ďalším pedagógom FF UK Vladimírom Krivým pripravili vyhlásenie, ktoré v ten večer prečítali na spomenutom stretnutí v Umeleckej besede. Tam sa tak okrem tohto, ústami Martina Bútoru, čítalo i iniciačné vyhlásenie novo sa rodiaceho hnutia VPN, začínajúce slovami „*Pobúrení násilnými zámkami proti nedávnej pokojnej študentskej demonštrácii v Prahe...*“ z 20. novembra 1989, ktorým sa hnutie Verejnosť proti násiliu de facto konstitovalo. Tým sa obe tieto hnutia – Študentské hnutie (ďalej ŠH) a VPN prirodzene prepojili.

Paralelné a neskôr koordinované aktivity Verejnosti proti násiliu a Študentského hnutia pokračovali. Ešte v ten istý deň 20. novembra študenti adresovali list premiérovi federálnej vlády Ladislavovi Adamcovi, v ktorom žiadali vyšetrovanie násilia v Prahe a informovanie verejnosti o jeho výsledku. Jeden z tribúnov rodiacej sa VPN Milan Kňazko v tom čase na Hviezdoslavovom námestí prečítal vyhlásenie VPN z Umeleckej besedy, kde boli prítomní aj študenti.

Ráno 21. novembra 1989 sa rady študentov rozrástli na stretnutí v aule UK, o krátky čas na „Hviezdoslaváku“, kde po svedectve študentky z Prahy bolo prečítané vyhlásenie Občianskeho fóra (OF) z 19. novembra. Na poludnie na pôde VŠMU prijali

Vyhlasenie slovenských vysokoškolských študentov z 21. novembra 1989

(Zdroj: Archív O. Tománkovej)

zástupcovia štrajkových výborov dokument s názvom Vyhlásenie slovenských vysokoškolských študentov, základom ktorého bolo predošlé vyhlásenie poslucháčov FF UK, podpísané už po novom Koordinačným výborom slovenských vysokých škôl (KV SVŠ) – pozri Dokument č. 1.

V tento deň taktiež začala zasadať aj permanentná plenárna schôdza celoštátnej organizácie Komunistickej strany Slovenska (KSS) na fakulte, z rokovania ktorej vzišiel nedatovaný dokument s názvom *Vyhlasenie Celozávodnej organizácie KSS na FFUK v Bratislave* k súčasnej politickej situácii, ktorý je zaujímavou zmesou „perestrojkových“ aklamácií a snahy o myšlienkový a akčný posun. Napriek tomu sa autori výzvy vyjadrili proti generálnemu štrajku, no odsúdili zásah proti študentom 17. novembra a vyjadrili sa za dialóg a reformy školstva.

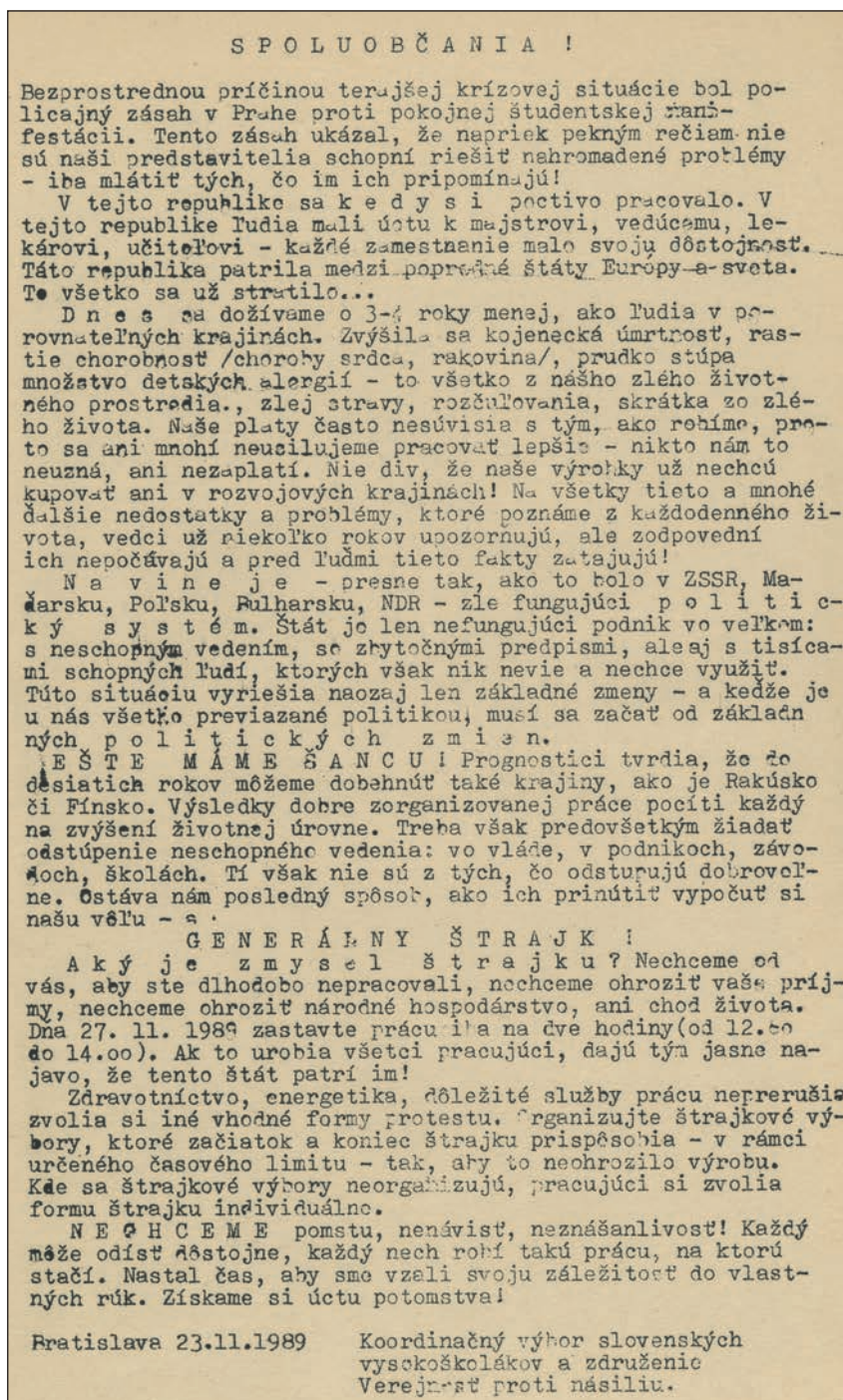
Neskôr večer sa dav z vtedajšieho Gottwaldovho námestia (dnes Námestie slobody) spojil s davom študentov znova na Hviezdoslavovom námestí, kde sa konal spontánny občiansky míting. Symbióza občianskeho a študentského prejavu tak prirodzene mocnela. V ten deň, 21. novembra, vyšla v pražských Lidových novinách *Výzva robotníkom a roľníkom* od pražských vysokoškolákov, ktorú si vzápätí osvojili slovenskí vysokoškolační a vydali svoju vlastnú *Študentskú výzvu robotníkom a roľníkom* (pozri Dokument č. 2).

Dňa 22. novembra 1989, sa po začiatku ďalšieho stretnutia študentov v aule UK uskutočnilo rokovanie s predsedom vlády SSR a ministrom školstva, na ktorom bola i zástupkyňa štrajkujúcich študentov. V tento deň pred justičným palácom na demonštrácii za prepustenie väzneného Jána Čarnogurského, člena bratislavskej päťky, prečítali vyhlásenie VPN, ako i vyhlásenie

štrajkových výborov bratislavských študentov. Popoludní sa na Námestí SNP konal prvý oficiálne zvolaný míting VPN, na ktorom prečítali Vyhlásenie študentov slovenských vysokých škôl.¹³

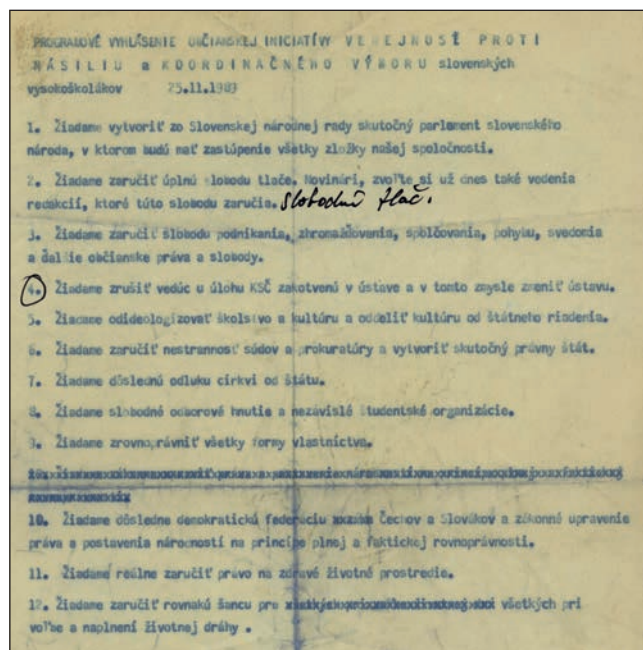
Na druhý deň, 23. novembra, bol na stretnutí študentov a pedagógov FF UK v kine Metropol riadne zvolený koordinačný výbor študentov v zložení: H. Hrinková, D. Bútora, S. Bombík, M. Novotný, M. Štrpka, R. Števík, B. Strečanský, R. Martinko, T. Hrivnák. Dvaja z členov tohto výboru sa následne zúčastnili zhromaždenia pedagógov FF UK, kde svojich učiteľovoznámili s vyhlásením slovenských vysokoškolských študentov. V tom čase sa formoval aj štrajkový výbor učiteľov FF UK. V tento deň vyšiel spod rúk ŠH a VPN spoločný dokument s názvom *Spoluobčania*, ako kritika politického systému a stavu spoločnosti v ČSSR a apel na nenásilné správanie, poctivú prácu a účasť na generálnom štrajku 27. novembra 1989.¹⁴

Dňa 24. novembra 1989 sa študenti stretli v kine Hviezda, kde vystúpili pedagógovia Herta Tkadlečková a Imrich Vašečka.¹⁵ Na druhý deň, 25. novembra, VPN spolu s koordinačným výborom slovenských vysokoškolákov, resp. vysokoškolských študentov (KVSVS) vydali 12-bodové *Programové vyhlásenie občianskej iniciatívy VPN a koordinačného výboru slovenských vysokoškolákov*.¹⁶ V ten istý deň KVSVS sformuloval svoj základný sedembodový *Politický program Koordinačného výboru slovenských vysokých škôl*, v ktorom napríklad žiadali zrušenie dokumentu *Poučenie z krízového vývoja... 1968*, zrušenie vedúcej úlohy KSČ, žiadali zaradiť predstaviteľov vysokých škôl do rokovania s vládou SSR, žiadali slobodné voľby, zriadenie ústavného súdu

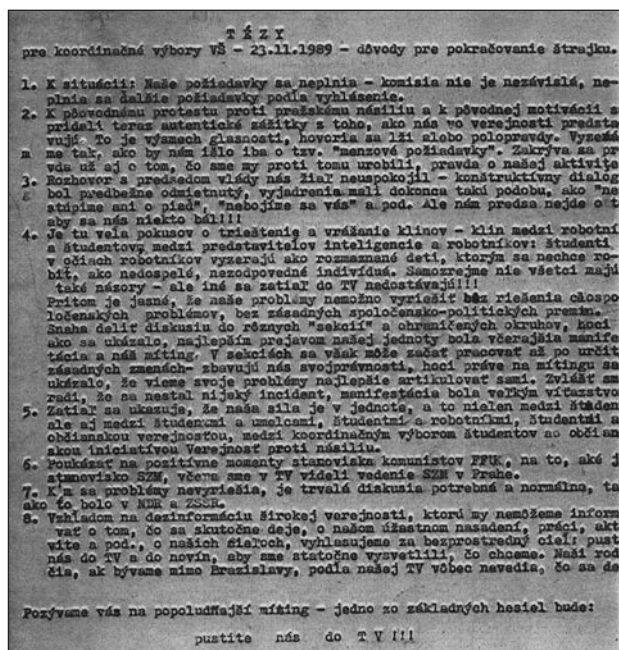

Dokument *Spoluobčania!* Koordinačného výboru slovenských vysokoškolákov a VPN z 23. novembra 1989 (Zdroj: Archív O. Tománkovej)

- 13 MIKULA, V., zost. *Filozofi v Novembri. Svedectvá, spomienky a dokumenty o priebehu nežnej revolúcie na FF UK v Bratislave*, s. 12.
- 14 Archív Ústavu pamäti národa (ďalej A ÚPN) Bratislava, fond (ďalej f.) Digitalizovaná zbierka dokumentov Oľgy Tománkovej. Menovaná ako študentka FF UK v Bratislave bola jednou z tých, ktoré v novembri a decembri 1989 prepisovali dokumenty nežnej revolúcie na písacom stroji.
- 15 Imrich Vašečka, v roku 1989 pedagóg Katedry sociológie FF UK, a Herta Tkadlečková, v roku 1989 pedagogička Katedry všeobecných dejín FF UK. Obaja ako členovia KSČ patrili v novembri 1989 medzi niekoľko pedagógov, ktorí sa pridali k štrajkujúcim študentom FF UK.
- 16 Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, f. Verejnosť proti násilliu. Dostupné na: <https://www.17november1989.sk/sk/stanoviska-vpn-november-1989/>

Programové vyhlásenie občianskej iniciatívy VPN a Koordinačného výboru slovenských vysokoškolákov z 25. novembra 1989 (Zdroj: SNA)

Tézy pre koordinačné výbory vysokých škôl z 23. novembra 1989 (Zdroj: Archív O. Tománkovej)

a žiadali dialóg a vymanenie sa z krízy. Tento stručný program do veľkej miery korešpondoval s cieľmi VPN, čo dokazovalo prirodzenú previazanosť a obojstrannú dôležitosť oboch hnutí.

Dňa 27. novembra, v deň konania Generálneho štrajku, sa na poľudnie pred budovou FF UK zhromaždili študenti, ku ktorým sa pridali aj viacerí pedagógovia a zamestnanci fakulty a zotrvali v štrajku do 14.00 hod., pričom vytvorili živú reťaz cez Hviezdoslavovo až po Námestie SNP. Na druhý deň sa z učiteľov a zamestnancov fakulty vytvorila pobočka VPN na FF UK, v čele s 13-člennou koordinačnou radou, ktorá na 29. novembra 1989 zvolala do koncertnej siene Reduta zhromaždenie „fakultnej verejnosti“ s účelom odstrániť vedúcu úlohu komunistickej strany na fakulte. Zhromaždenie prijalo dokument s názvom *Návrh na riešenie aktuálnej situácie na FF UK*. Na druhý deň rezignovali prodekan fakulty, 1. decembra odstúpilo celé jej vedenie a populudní bol prijatý štatút voľby

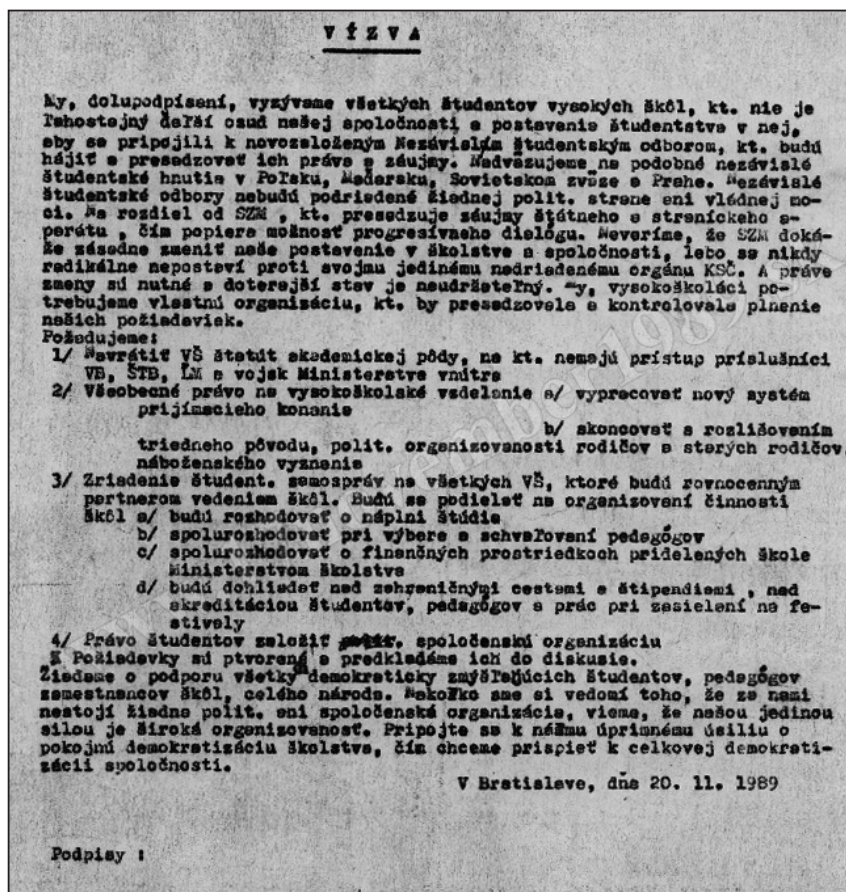
dekana FF UK. Už 3. decembra študenti podporili *Návrh na riešenie aktuálnej situácie na FF UK* a na druhý deň kriticky zareagovali na vymenovanie novej federálnej vlády, v ktorej boli 3/4 členov KSČ a vyhlásili pokračovanie v štrajku. Zároveň sa pripojili k návrhu na kandidáta na nového dekana. Ten bol zvolený 6. decembra 1989 a stal sa ním Ivan Slimák.

Je zrejmé, že dianie medzi študentmi a vysoko pravdepodobne i medzi pedagógmi FF UK sledovali tajní spolupracovníci ŠtB. Podľa všetkého 2 až 3 dni po začiatku študentského štrajku vzišiel z ich „pera“ neautorizovaný a nedatovaný dokument s názvom *Informácia o vývine politickej situácie na FFUK v Bratislave*, ktorý stručne popisoval hlavné črty diania medzi študentmi, učiteľmi a straníkmi. Je zaujímavou krátkou sondou do motívácií jednotlivých aktérov vtedajších zmien na FF UK, no zároveň vyjadruje obavy a istý stupeň rezignácie dovtedajších oficiálnych štruktúr z pohľadu „spolupracovníka“ režimu.¹⁷

RUKY NOVEMBRA

Novembrové revolučné zmeny si vyžadovali veľké množstvo organizačnej práce a „produkcie“ písomných materiálov, textov, záznamov, zápisníc, výziev, letákov, transparentov a podobne. Pri ich príprave, zhotovovaní, písaní na písacích strojoch alebo rozmnožovaní skĺbila sa organizačná a intelektuálna práca lídrov novembrových zmien, anonymných aktivistov v regiónoch a študentov bratislavských aj mimobratislavských fakúlt. Takto sa organicky prepájali aktivisti VPN a Študentského hnutia a vzájomne si pomáhali. Najmä študentky FF UK, znalé strojopisu, takto prepísali stovky exemplárov rôznych dokumentov VPN a Študentského hnutia, ktoré sa následne širili v komunite študentov na internátoch, fakultách po Slovensku, v koordinačnom centre VPN, na námestiach počas mítingov, v závodoch a na pracoviskách, ako aj v tlači. Možno povedať, že tieto „ruky“ na písacích strojoch, v primitívnych rozmnožovniach, často do nočných hodín alebo cez víkendy, niekedy za

17 A ÚPN Bratislava, f. Zbierka dokumentov k Novembru 1989, neinventarizované.

Výzva Študentského hnutia za demokratizáciu školstva z 20. novembra 1989 (Zdroj: SNA)

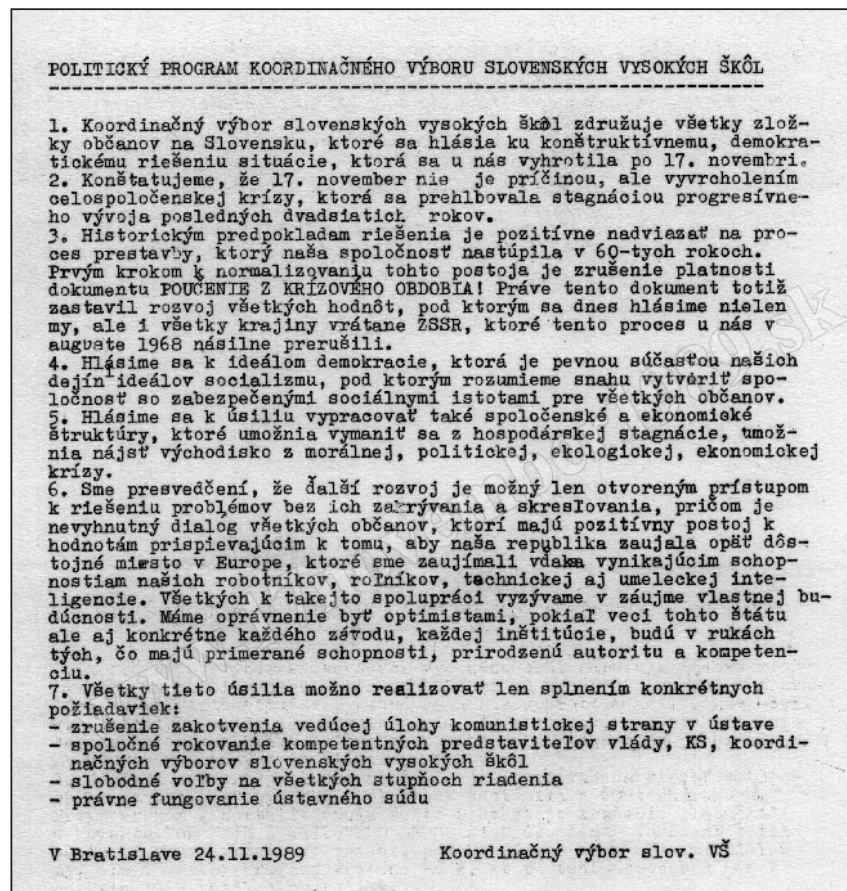
nebezpečných výparov prvých „xeroxov“, ako aj v bývalých tajných tlačiarňach disentu a skrytej cirkvi veľkou mierou prispeli k pružnému a akcieschopnému šíreniu informácií, výziev, základných dokumentov VPN, Študentského hnutia a ostatných revolučných zoskupení a hnutí po celom Slovensku, a tak i na úspešnom priebehu zmien.

Od 20. novembra 1989 sa intenzívne činili študenti na všetkých fakultách na Slovensku, čoho dôkazom je množstvo vyjadrení, výziev a pracovných programov doby pádu komunistického režimu na Slovensku i v ČSSR. Mnohé z nich sa zachovali aj v súkromných zbierkach týchto obetavých a odvážnych pisateľov týchto dokumentov. Text bol rôznym spôsobom vytlačený alebo prepisovaný na vtedajších kancelárskych písacích strojoch a tlačiarňach.

Okrem vyššie uvedených dokumentov sa v spomenutých zbierkach

vtedajších „prepisovateľov“ – študentiek a študentov, resp. dnešných archívnych fondoch zachovali ďalšie dokumenty, ktoré charakterizujú eufóriu doby pádu komunizmu a entuziazmus aktérov revolúcie nielen na tej najvyššej úrovni, ale i v improvizovaných študentských „centrách“ alebo na internátnych izbách. Uvádzame niektoré z nich: Už 20. novembra vyšla Výzva vysokoškolských študentov za demokratizáciu školstva a o deň neskôr, 21. novembra 1989, spod rúk neúnavných prepisovačov vyšiel dokument s názvom *Vyhlásenie poslucháčov Filozofickej fakulty UK*. V tom čase politické hnutie na Slovensku žijúcich maďarských aktivistov a vzdelancov s názvom Maďarská nezávislá iniciatíva, konštituované 18. novembra 1989, vyjadrilo svoju podporu Študentskému hnutiu i Verejnosti proti násiliu. Dňa 22. novembra vyšla *Študentská*

výzva robotníkom a roľníkom, ktorá apelovala na rodičov vysokoškolskej mládeže, aby sa zapojili do generálneho štrajku a vyjadrili tak súhlas s politickými zmenami v krajine. Z 23. novembra 1989 sa zachoval pracovný materiál s názvom *Tézy pre koordinačné výbory VŠ (vysokých škôl)... dôvody pre pokračovanie (študentského) štrajku*, v ktorom jeho autori apelovali na jednotu jednotlivých študentských štrajkových výborov a zároveň na jednotu s hnutím VPN a žiadali, aby mohli svoje stanoviská vysvetliť v médiách. Tézy končia výzvou pripravovaného večerného mítingu: „*Pustite nás do TV!* [televízie – pozn. P. D.]“. V týchto dňoch, so vzrastajúcimi obavami študentov i občanov pred blížiacim sa termínom generálneho štrajku (27. november 1989), vyšla z písacích strojov študentov *Výzva príslušníkom ozbrojených zložiek* (pozri Dokument č. 4), v ktorej apelovali na vtedajšie bezpečnostné zložky režimu, ako Verejnú bezpečnosť či Ludové milície a iné útvary, aby sa nedali zneužiť na násilné zásahy proti študentom a demonštrantom. Od 21. novembra 1989 postupne vychádzali na verejnosti stanoviská viacerých fakúlt a vysokých škôl na Slovensku a ich oznámenia, že vstupujú do štrajku, ako boli Strojnícka fakulta SVŠT, Lekárska fakulta UK, Pravoslávna bohoslovecká fakulta, Rímskokatolícka Cyrilometodská bohoslovecká fakulta, Slovenská evanjelická bohoslovecká fakulta, Vysoká škola poľnohospodárska, Pedagogická fakulta Nitra, Vysoká škola lesnícka a drevárska, ale aj ďalšie. Napriek odstúpeniu generálneho tajomníka Ústredného výboru KSČ Miloša Jakeša, KVSVŠ vydal 25. novembra 1989 päťbodové stanovisko, v ktorom nekompromisne žiadal, aby boli naplnené všetky požiadavky študentského hnutia, čo v texte podporili opakovanou výzvou na účasť na generálnom štrajku (pozri Dokument č. 5). Študenti v celom Československu sa tak 27. novembra 1989 v rámci svojho pokračujúceho

Politický program Koordinačného výboru slovenských vysokoškolákov z 24. novembra 1989
(Zdroj: SNA)

štrajku na vysokých školách pridali ku generálnemu štrajku. V štrajku pokračovali aj v decembri 1989, vydali niekoľko vyhlásení v súvisi s neprijateľným návrhom a menovaním novej federálnej a slovenskej vlády, prepustením politických väzňov a zvolením nového prezidenta. Celý tento vývoj bol výsledkom cieľavedomej snahy študentov i koordinácie ich aktivít so spomenutými pedagógmi FF UK a predstaviteľmi VPN. Dňa 29. decembra 1989, v deň zvolenia Václava Havla za nového

prezidenta Československa, študenti štrajk ukončili.¹⁸

Spoločných vyhlásení a dokumentov VPN, respektíve spolu s predstaviteľmi Študentského hnutia, neskôr spolu s OF, pribúdalo a dnes sú uložené vo verejných archívoch alebo niektoré publikované napríklad na internetovej stránke Ústavu pamäti národa (ÚPN). Uvedené dokumenty ukazujú, ako sa hneď po 17. novembri 1989 prejavovalo Študentské hnutie v organickej spolupráci s hnutím VPN, s ktorým po naplnení

prvotných hlavných politických cieľov logicky splynulo. Inými slovami študenti a mládež svojím štrajkom, aktivitami na pôde fakúlt, v uliciach miest a na mítingoch VPN jasne podporovali novembrové zmeny až po generálny štrajk 27. novembra 1989 i v nasledujúcich týždňoch a mesiacoch. Niet pritom divu, že niektorí študentskí lídri ako Svetoslav „Sveťo“ Bombík, Daniel Bútor, Dionýz Hochel, Zuzana Mistríková, Anton Popovič či Milan Novotný a iní sa stali členmi rôznych novo sa formujúcich verejných a štátnych, či medzinárodných štruktúr.

ŠTUDENSKÝ NOVEMBER A DECEMBER 1989 – VESELO AJ INVENCNE

Vážnu i odvážnu prácu študentov počas prvých dní a týždňov revolúcie dopĺňali mládežnícky invenčné a vtipné, no zároveň aj organizačne náročné vytváranie rôznych obrazcov na budove Študentského domova Ludovíta Štúra v Mlynskej doline v Bratislave. V tej dobe, kedy neexistovali mobilné telefóny, internet, na študentských izbách boli telefonické prístroje iba ako tzv. klapky, teda muselo sa volať cez ústredňu a na komunikáciu mohla slúžiť len nejaká nástenka alebo ústne podanie v tom-ktorom študentskom krúžku, bolo ozaj obdivuhodné zorganizovať v určený čas, ktorý mohol trvať len niekoľko minút, zažatie svetla v príslušných študentských izbách v podstate v polovici budovy internátu s počtom 288 balkónov (trojoknách), aby sa príslušný obrazec podarilo vytvoriť. Navyše, ako ukazujú príslušné fotografie, študentom sa podarilo vytvoriť presné a úplné obrazce, ktoré bolo

18 Václav Havel (1936 – 2011), spisovateľ, dramatik, spoluzakladateľ a hovorca Charty 77, disident a líder politických zmien v novembri 1989 v Prahe a ponovembrový prezident Československa a Českej republiky. Od mladosti sa orientoval na divadelnú a dramatickú tvorbu a literárnu činnosť a prispieval do samizdatov. V roku 1975 napísal kritický list prezidentovi Husákovi. Okrem spoluautorstva Charty 77 Havel pôsobil vo Výbore na obranu nespravodlivo stíhaných (VONS) a v Hnutí za občiansku slobodu (HOS). V roku 1989 bol spoluiniciátorom petície s názvom *Několik vět*. Havel ako politický väzeň strávil päť rokov vo väzení. V novembri 1989 bol jedným z hlavných lídrov nežnej revolúcie a Občianskeho fóra v Prahe. V decembri 1989 bol vo Federálnom zhromaždení zvolený za prezidenta Československa, po rozdelení Českej a Slovenskej federatívnej republiky v januári 1993 za prezidenta Českej republiky. Havel je autorom viacerých esejí, dramatických diel a kníh a držiteľom viacerých štátnych a literárnych cien.

treba vopred navrhnuť, zorganizovať príslušných ubytovaných študentov z rôznych odborov, krúžkov, ktorí ani nemuseli úplne súhlasiť s daným nápadom, aby v daný presný časový termín a krátky interval mali zažaté alebo zhasnuté svetlo v ubytovacích bunkách. Ale ako vidno, skoro „na 100 percent“ sa pokusy o vytvorenie obrazcov vydarili a veľmi invenčne demonštrovali zmysel pre fantáziu, oduševnenie pre dané zmeny, ako aj napokon isté spoločenské a politické predstavy študentov, ktoré dané obrazce vyjadrovali.

DOKUMENT Č. 1

1989, 21. novembra, Bratislava. Vyhlásenie slovenských vysokoškolských študentov, rovnopis.

A ÚPN Bratislava, f. Digitalizovaná zbierka dokumentov Oľgy Tománkovej, neinventarizované.

Vyhlásenie slovenských vysokoškolských študentov

My, študenti slovenských vysokých škôl, protestujeme proti brutálnemu zásahu bezpečnosti a armády proti pokojnej študentskej manifestácii dňa 17. 11. 1989. Postup týchto poriadkových síl je v príkrom rozpore s platnými československými zákonmi a s prijatými medzinárodnými konvenciami. Svoj nesúhlas vyjadrujeme štrajkom. V našom štrajku nejde o nezodpovedný a ľahostajný prístup k študijným povinnostiam. Naše študijné problémy nemožno riešiť bez rozuzlenia nahromadených spoločenských a politických problémov. Preto v súlade s iniciatívou Občianskeho fóra a iniciatívou Verejnosť proti násiliu žiadame:

1. Vytvorenie nezávislej vyšetrovacej komisie na prešetrenie pražských udalostí, o objektivne a pravdivé informovanie verejnosti aj o jeho výsledkoch a potrestaní vinníkov.
2. Odstúpenie tých politických a vládnych predstaviteľov, ktorí sú zodpovední za terajší stav spoločnosti. Ich zotrvanie vo funkciách vyhrocuje terajšiu napätú situáciu.
3. Pluralizáciu politického života v Československu, slobodné voľby, v ktorých si vedúca sila musí dôveru ľudí vybojovať a nie ju mať ústavne zabezpečenú.
4. Otvorenie seriózneho spoločenského dialógu, ktorý musí byť prístupný každému, s výnimkou tých, ktorí by do neho chceli vnáša násilie.
5. Sprístupnenie masovokomunikačných prostriedkov všetkým spoločenským a politickým hnutiam, ktoré sa zúčastňujú politického diania.

Vyzývame vás robotníci, roľníci a inteligencia, ktorí vytvárate svojou prácou hodnoty a umožňujete nám vzdelávať sa, aby ste podporili naše požiadavky.

Vyzývame všetkých príslušníkov ČSĽA [Československej ľudovej armády – pozn. P. D.], ZNB [Zboru národnej bezpečnosti – pozn. P. D.] a Ľudových milícií, aby sa nedali zneužiť proti vlastnému národu.

Vyzývame všetkých občanov, ktorým nie je ľahostajný súčasný stav našej spoločnosti, aby vyjadrili svoju vôľu generálnym štrajkom 27. 11. 1989, od 12:00 do 14:00.

Bratislava, 21. novembra 1989

Koordináčny výbor slovenských vysokých škôl.

DOKUMENT Č. 2

1989, 21. (alebo 22.) novembra, Bratislava. Študentská výzva robotníkom a roľníkom, kópia.

A ÚPN Bratislava, f. Digitalizovaná zbierka dokumentov Oľgy Tománkovej, neinventarizované.

Študentská výzva robotníkom a roľníkom

Predstavitelia štrajkových výborov z vysokých škôl v Prahe včera schválili „Provolání vysokoškolských studentů k dělníkům a rolníkům v ČSSR“. Okrem iného sa v ňom píše:

„Uvedomte si, prosím, že to, čo sme zažili v piatok 17. 11. 1989 nebol len zásah proti študentom, ale aj zároveň aj proti Vaším deťom, deťom z robotníckych a roľníckych rodín... Váš robotníkov a roľníkov, ktorí vytvárate svojou každodennou prácou hodnoty materiálne, vyzývame, aby ste sa zamysleli nad vážnymi morálnymi, ekologickými, ekonomickými a politickými problémami našej spoločnosti. Pokiaľ nedôjde k radikálnej reforme nášho ekonomického a politického života, tieto problémy prerastú do hlbkej krízy, ktorá sa priamo dotkne nielen nás, ale aj vašej životnej úrovne a vašich životných perspektív.“

Obraciame sa preto na Vás, pretože myslíme nielen na naše problémy, ale aj na mnohé iné, pred ktorými sa oficiálne privierajú alebo úplne zatvárajú oči. Myslíme na robotníkov, pracujúcich v podnikoch, ktoré urážajú ľudskú dôstojnosť, robotníkov v textilkách, konzervárňach, zlievárňach a baniach. Myslíme na mladé rodiny bez bytov, na dôchodcov a všetkých sociálne slabých, na špinu korupcie a tieňovej ekonomiky, ktorej sa dnes už nedokáže vyhnúť nikto, ani žiadna oblasť národného života. Preto ďalej myslíme na nezaslúžené privilégia mocných, na zanedbaný stav nášho školstva, zdravotníckej starostlivosti a životného prostredia. Rovnako máme na myslí nedostatočnú možnosť cestovania a styku so svetom.

Obraciame sa preto na Vás, aby ste podporili Generálny štrajk 27. 11. 1989 od 12.00 – 14.00 hod. a naše spoločné požiadavky. Poznáte svoje problémy, a preto nedopustíte, aby vo Vašom mene hovorili tí, s ktorými nesúhlasíte...

Študenti pražských vysokých škôl a k nim sa pridávajú študenti slovenských vysokých a stredných škôl. Táto správa bola zverejnená 21. 11. 1989 v novinách „Lidová demokracie“.

Svetelný obrazec odkazujúci na November 1989 a Nežnú revolúciu vytvorený z rozsvietených okien na jednej zo strán budovy internátu Ľ. Štúra v Bratislave (Zdroj: Archív O. Tománkovej)

Svetelný obrazec „Sľúbili sme si lásku“ (Zdroj: Archív O. Tománkovej)

DOKUMENT Č. 3

1989, pravdepodobne 22. novembra, Bratislava. Vyhlásenie Celozávodnej organizácie KSS na FFUK v Bratislave k súčasnej politickej situácii, kópia.

A ÚPN Bratislava, f. Zbierka dokumentov k Novembru 1989, neinventarizované.

Vyhlásenie Celozávodnej organizácie KSS na FFUK v Bratislave k súčasnej politickej situácii

Politický vývin v našej spoločnosti, ako aj v ostatných socialistických krajinách, stavia komunistov do novej situácie, pred nové úlohy a veľkú zodpovednosť. Stáva sa zrejším, že z prestavby nepramení iba zmena ekonomického mechanizmu, ale dotýka sa všetkých sfér spoločenského života. Dotýka sa výrazne aj sféry politiky a riadenia spoločnosti, vrátane postavenia strany. Dozrela potreba urýchlene vypracovať konkrétny a komplexný program realizácie prestavby. /v sociálno-ekonomickej oblasti, politického systému a morálnej očisty/, ktorý bude vychádzať z našich vlastných špecifik a skúseností.

Členovia KSS [Komunistickej strany Slovenska – pozn. P. D.] na FF UK podporujú proces prestavby v našej spoločnosti, pričom za základnú formu riešenia problémov pokladajú dialóg medzi jednotlivými zložkami spoločnosti. Ďalší rozvoj prestavby a demokratizácie musí byť na úrovni súčasných požiadaviek a potrieb perspektívneho rozvoja. Nemožno prijať názor, že dialóg povedieme iba s tými, čo s nami apriori súhlasia. Sme presvedčení, že je dostatok spoločenských síl v rámci Národného frontu – aj mimo neho – s ktorými dialóg možno viesť, ba už dávnejšie ho bolo treba začať. Preto aj v oblasti školstva treba uskutočniť hlbokú reformu obsahu a organizácie vysokoškolského štúdia, ktoré by zohľadňovalo požiadavky súčasnej doby a konštruktívne návrhy študentov a učiteľov.

Ak by prestavba a demokratizácia boli postupovali v súlade s očakávaním väčšiny občanov, nebolo by k zásahu poriadkových síl došlo. Nesúhlasíme so zásahom bezpečnostných zložiek pri manifestácii 17. novembra 1989. Podporujeme ustanovenie komisie, ktorá by objektívne vyšetrila priebeh udalosti a vyvodila z neho dôsledky.

Nevyjadrujeme podporu generálnemu štrajku. Zastávame však názor, že doterajšie hodnotenie našej politickej situácie ako stabilizovanej nezodpovedá skutočnosti. Žiadame okamžite zvolat' ÚV KSČ [Ústredný výbor Komunistickej strany Československa – pozn. P. D.], ktorý by prehodnotil celkovú politickú situáciu v ČSSR, a aby z toho vyvodil politické a kádrové opatrenia. Tým by sa mohlo generálnemu štrajku predísť.

Sme proti ceste kapitalizácie, návratu k buržoáznej demokracii. Sme proti ceste re-stalinizácie, potláčania socialistickej demokracie. Sme za revolučnú obnovu socializmu, za plný rozvoj socialistickej demokracie.

DOKUMENT Č. 4

1989, medzi 23. a 26. novembrom, Bratislava. Výzva príslušníkom ozbrojených zložiek, kópia.

A ÚPN Bratislava, f. Digitalizovaná zbierka dokumentov Oľgy Tománkovej, neinventarizované.

Výzva príslušníkom ozbrojených zložiek

SPOLUOBČANIA!!!

Obracajú sa na vás študenti pražských a slovenských vysokých škôl v súvislosti s udalosťami, ktoré v súčasnej dobe otriasli našou krajinou a ktoré bezprostredne vyvolal masaker z piatku 17. 11. 1989.

Vyzývame vás, príslušníkov bezpečnosti, Ľudových milícií a najmä armády, k solidarite s prebiehajúcimi stávkami. Ďalej spoliehame na vašu prostú ľudskú česť, aby v prípade, že budete opäť vyzvaní k nejakému protiľudovému násilnému zásahu, odmietli účasť [na] podobnej akcii. Takáto akcia, ktorá by mohla skutočne zvrátiť priebeh skutočných demokratizačných procesov, by totiž musela byť už celoštátneho rozsahu a teda oveľa brutálnejšia ako všetky predchádzajúce. Spoliehame v budúcnosti na vašu zodpovednosť veríme, že prípadnej celoštátnej tragédii pomôžete zabrániť.

Na záver pripomíname úvod našej výzvy – sme spoluobčania!

Študenti pražských a slovenských VŠ

DOKUMENT Č. 5

1989, 25. november, Bratislava. Stanovisko KV SVŠ k vyhláseniu ÚV KSČ z 25. 11. 1989, koncept.

Zdroj: SNA Bratislava, f. Verejnosť proti násiliu.

Stanovisko koordinačného výboru slovenských vysokoškolských študentov k vyhláseniu ÚV KSČ zo dňa 25. 11. 1989

Čiastočné splnenie druhej požiadavky vyhlásenia Slovenských študentov chápeme ako prvý krok dialógu. Tento prejav dobrej vôle strany však nie je zárukou, že náš život sa nevráti do starých koľají. Nejde nám však predsa len o výmenu kresiel, ale o celkovú obrodu spoločnosti. Naše spoločenské úsilie je preto viazané na splnenie všetkých piatich podmienok.

Za vytvorenie vyšetrovacej komisie na prešetrenie pražských udalostí. Objektívne a pravdivé informovanie verejnosti o jeho výsledkoch a potrestaní vinníkov.

1. Odstúpenie tých politických a vládnych predstaviteľov, ktorí sú zodpovední za terajší stav spoločnosti. Ich zotrvanie vo funkciách vyhrocuje terajšiu napätú situáciu.
2. Pluralizácia politického života v ČSSR. Slobodné voľby, v ktorých si vedúca sila musí dôveru ľudí vybojovať a nie ju mať ústavne zabezpečenú.
3. Otvorenie seriózneho spoločenského dialógu, ktorý musí byť prístupný každému, s výnimkou tých, ktorí by do neho chceli vnáša násilie.
4. Sprístupnenie masovokomunikačných prostriedkov všetkým spoločenským a politickým hnutiam, ktoré sa zúčastňujú politického života.

Prosíme občanov o ďalšiu účasť a aktivitu, ktorej prejavom má byť generálny štrajk dňa 27. 11. 1989 od 12.00 do 14.00 hod. Pretože to, čo sme zatiaľ dosiahli sa podarilo preto, že sa k študentom pripojili široké vrstvy pracujúcich.

Koordinačný výbor slovenských vysokoškolských študentov.

Bratislava, 25. 11. 1989.

Svetelný obrazec s menom študentského kandidáta na nového prezidenta republiky (Zdroj: Archív O. Tománkovej)

Svetelný obrazec historického symbolu Slovenska (Zdroj: Archív O. Tománkovej)

DOKUMENT Č. 6

1989, pravdepodobne 23. november, Bratislava. Informácia o vývine politickej situácie na FFUK v Bratislave, rovnopis.

A ÚPN Bratislava, f. Zbierka dokumentov k Novembru 1989, neinventarizované.

I n f o r m á c i a o vývine politickej situácie na FFUK v Bratislave

1. Poslucháči:

Od pondelka [20. novembra 1989 – pozn. P. D.], kedy sa začalo hovoriť o študentských požiadavkách vplyvom vystúpení pražského študenta a študenta VŠMU prešlo sa výlučne k politickým požiadavkám. V diskusii vystupujú vo väčšine prípadov opakovane tí istí poslucháči.

V utorok v čase od 12,30 – do 14,30 sa zdalo akoby boli už unavení a niekedy aj bezradní. Prejavilo sa to v rozporoch či ísť alebo neísť do závodov. Tiež v tom či ísť všetci alebo 3 – členné delegácie. Členovia sa pýtali, čo vlastne majú povedať robotníkom, s akým programom majú pred nich vystúpiť.

V utorok vystúpili aj dvaja robotníci. Išlo o s. Dugoviča /pracovník ČSAD/ a 76-ročného stolára, ktorý ich vyzývali neštrajkovať. Označili ich za provokatérov a nedali im dohovoriť.

Na dvíhanie nálady pomerne často sa opakujú zo strany štrajkového výboru informácie o tom, že v závodoch to vrie, že niektorí sú na strane študentov a že značná časť robotníkov nevie o čo študentom ide. Podľa informácii štrajkového výboru do závodov sa chystajú umelci a herci.

Štrajkový výbor oznámil, že bol založený Zväz maďarských študentov, ktorý ponúka slovenským študentom svoje sily a informuje, že má bohaté skúsenosti zo zahraničia.

Bolo oznámené založenie Zväzu slovenských študentov, ktorý vydal vyhlásenie v súlade s výzvou občianskeho fóra [hnutia Občianske fórum – pozn. P. D.] a výboru boja proti násiliu [hnutia Verejnosť proti násiliu – pozn. P. D.], odlišné len tým, že nemenuje konkrétnych ľudí ktorých treba odvolať, ale žiada odstúpenie tých, ktorí sú zodpovední za terajšiu situáciu.

Štrajkový výbor poučil študentov ako sa správať pri zadržaní príslušníkmi ZNB. Informoval, pražskí aktivisti im odovzdali z radov študentov im odovzdali svoje skúsenosti, pričom im povedali, že každý z nich už bol zadržaný. Odznelo aj pozitívne vystúpenie študentky, ktorá povedala, že „nám nejde o deštrukciu socializmu ale o jeho obnovu“.

V diskusii vystúpil žiak ZŠ [základnej školy – pozn. P. D.], ktorý informoval, že v triedach dávajú dolu obrazy prezidenta republiky.

2. Učítelia

Časť učiteľov stojí akoby bokom súčasného diania.

Prvé dva dni odzneli vysoko negatívne vystúpenia niektorých učiteľov aj členov strany. Ide najmä o [Valéra – pozn. P. D.] Mikulu, členov strany Vašečku, Szomolányiová, Chrobáková, ktoré veľmi ovplyvnili negatívne postoje študentov.

3. Stranícke organizácie

Možno konštatovať, že aktívnejšie vystupuje vedenie fakulty než stranícka organizácia.

Prvý deň rokovania výročnej všepľenárnej schôdze vystupovali v diskusii členovia, ktorých možno označiť za opozíciu v strane. /Vašečka, Krivý, Chrobáková,¹⁹ Szomolányiová²⁰/. Mlčali najmä profesori.

Druhý deň rokovania priebeh diskusie pozitívne ovplyvnili najmä vystúpenia s. Kvasničku a Černíka. Stranícka organizácia by ma aktívnejšie pôsobiť v radoch učiteľov.

4. Iné názory.

Objavujú sa požiadavky, aby stranícka tlač nielen popisovala priebeh udalostí, ale zaujal k nim aj stanovisko. Nestačia už televízne prejavy, ale poslať do závod[ov] široký stranický aktív, ktorý by pravdivo informoval, že ide o politický boj.

Patrik Dubovský • Students of the Faculty of Arts of Comenius University in Bratislava during November 1989 – courageously, cheerfully, and seriously

The role and significance of the activities of university students in Slovakia and Czechoslovakia during the collapse of the communist regime have not yet been sufficiently professionally processed and appreciated in society. A similarly important challenge is to map the nonconforming expressions and activities of students before November 1989. At the same time, the courage, invention, and culture of these activities on universities grounds in November 1989, and subsequently “in the squares” as well, can be highly appreciated. Similarly, several documents – challenges, programs, statements, or proposals for solutions, the leaders of the student movement were able to formulate, publish and disseminate during the Gentle Revolution can be appreciated. Probably the most important role in this process, which was initially equivalent to the activities of VPN, was played by students of the Faculty of Arts of the Comenius University in Bratislava. Their attitudes and actions influenced the course of social and political changes and some of the teachers of the Faculty of Arts of Comenius University in Bratislava as well. In this way, not only the students of the Faculty of Arts of Comenius University but gradually of all universities and faculties contributed to the relatively quick and bloodless collapse of the regime. In addition, the student “hands and heads of November” managed to enrich this struggle with the aforementioned handwritten documents from which several texts and photographs are presented in this paper and several youthfully fresh and politically engaged visual expressions of the student imagination.

Patrik Dubovský, PhD. (1965)

Archivár a historik, pôsobí v Ústave pamäti národa. Vyštudoval FF UK Bratislava, odbor archívniectvo. Graduoval na Katedre slovenských dejín FF UK Bratislava na tému perzekúcií cirkvi a ŠtB. Absolvoval študijný pobyt na Škole slovanských a východoeurópskych štúdií Londýnskej univerzity. Venuje sa perzekúciám cirkvi na Slovensku po roku 1948 a nezávislým občianskym iniciatívam najmä za tzv. normalizácie v Československu. Je autorom publikácií *Ján Langoš. Od samizdatov a VPN k dokumentom ŠtB a ÚPN* (2021) a *Salezian, misionár, väzeň Viliam Vagač* (2015), spoluautorom knihy *Spišské exody v 20. storočí* (2015). Je autorom niekoľkých štúdií o činnosti ŠtB, perzekúciách cirkvi a protirežimných aktivitách pred novembrom 1989. Spolupracoval na niekoľkých filmových dokumentoch ÚPN, ako *Tiene barskej noci*, *Sviečková demonštrácia*, *Brainwashing*, *Na Metodovom stolci*, *Preosvieščenij biskup Vasil Hopko*, *Pilátova amnestia* a iné.

Kontakt: dubovsky@upn.gov.sk

- 19 Imrich Vašečka a Vladimír Krivý boli v roku 1989 pedagógmi na katedre sociológie FF UK. Stanislava Chrobáková pracovala na FF UK v odbore filozofia a estetika, neskôr literatúra.
- 20 Prof. Soňa Szomolányi (1946), sociologička, politologička, vysokoškolská učiteľka a výskumníčka. Začiatkom 70. rokov začala pracovať na Katedre sociológie FF UK. Vstúpila do KSS, čo považovala za nutný kompromis. V roku 1977 nepodporila odsúdenie Charty 77. Mala zastavený profesný postup. Napísala niekoľko kritických textov o stave sociológie na Slovensku a v ČSSR. V lete 1989 bola v skupine 14 sociológov, ktorí zaslali kritický list prezidentovi republiky Gustávovi Husákovi proti procesu s bratislavskou päťkou. Od novembra 1989 bola členkou VPN. Viedla Inštitút stredoeurópskych štúdií UK. Neskôr prešla pracovať do Centra sociálnych analýz pri UK, po jeho zrušení pracovala na Sociologickom ústav SAV. Následne sa stala vedúcou Katedry politológie FF UK. Je autorkou viacerých odborných štúdií, výskumov a publikácií, napríklad knihy *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii* (1999).

REHABILITÁCIA FRANTIŠKA ŠUBÍKA

ADAM PUŠKÁR

Cieľom tohto príspevku je stručná analýza čiastočnej rehabilitácie Františka Šubíka, odsúdeného rozsudkom Ľudového súdu v Bratislave zo dňa 27. novembra 1948 a čiastočne oslobodeného spod obžaloby rozsudkom Okresného súdu Bratislava I zo dňa 17. mája 1999.

František Šubík bol na jednej strane prominentom ľudáckeho režimu a hlavným predstaviteľom zdravotníctva Slovenského štátu (Slovenskej republiky)¹, ako aj člen Štátnej rady v rokoch 1940 až 1943, ktorej členovia bez zásadných námietok napríklad brali na vedomie prijaté protižidovské normy štátu,² no na druhej strane bol taktiež významným patológom, univerzitným profesorom,³ ale aj človekom, ktorý opakovane pomáhal prenasledovaným,⁴

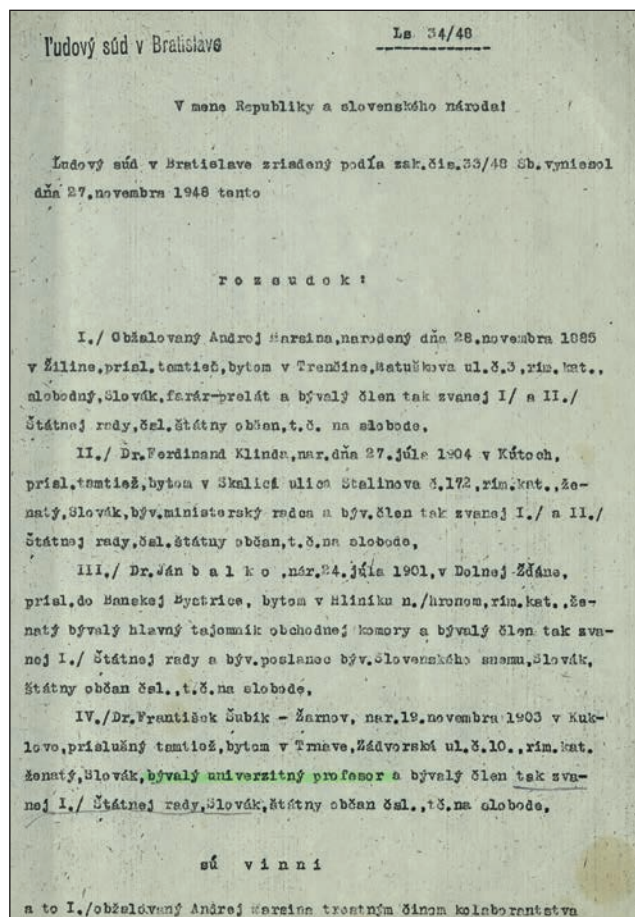
zároveň bol prekladateľom a talentovaným básnikom katolíckej modernej, publikujúcim pod pseudonymom Andrej Žarnov.

Charakteristicky jeho emancipačné pronárodné snahy, povahu (i postavu) vystihol Andrej Hlinka, ktorý nazval Františka Šubíka „slovenským Gándhím“.⁵ František Šubík je zároveň aj známym svojím retribučným procesom a následným odsúdením, kedy nespravodlivo pykal za svoje pravdivé zistenia a tvrdenia o sovietskej zodpovednosti

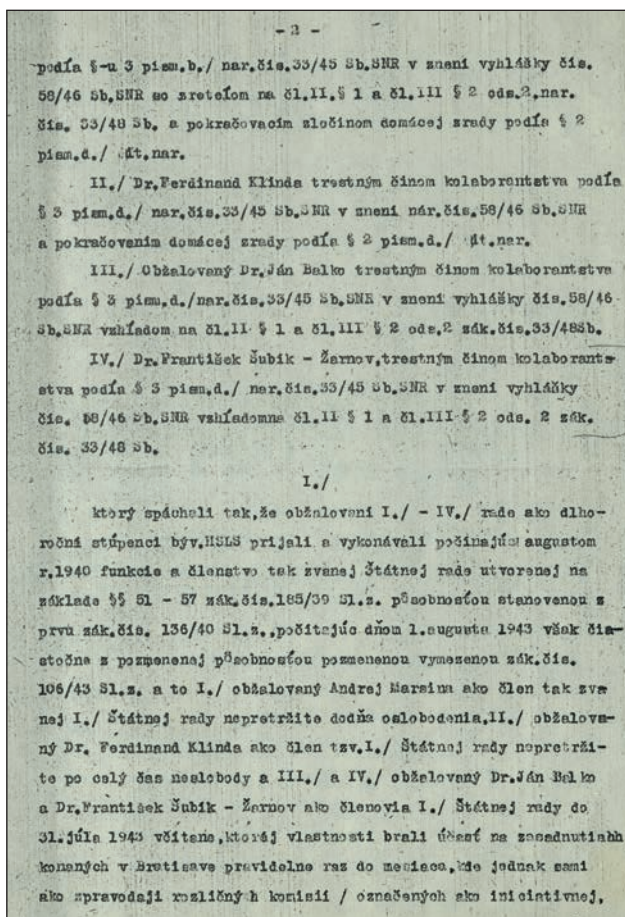
za masakru poľských vojenských zajatcov v Katyni v roku 1940.

František Šubík bol odsúdený v trestnom procese rozsudkom Ľudového súdu v Bratislave sp. zn. Ls 34/48 zo dňa 27. novembra 1948 pre trestný čin kolaborantstva podľa § 3 písm. d) nar. číslo 33/45 Sb. SNR v znení vyhlášky číslo 58/46 Sb. SNR vzhľadom na čl. II § 1 a čl. III § 2 ods. 2 zák. číslo 33/48 sb. a to jednak za jeho členstvo a činnosť v Štátnej rade Slovenskej republiky, ako aj za hanobenie

- Podľa § 1 vládneho nariadenia 4/1939 Sl. z. o zriadení a pôsobnosti ministerstiev Slovenského štátu nebolo zriadené ministerstvo zdravotníctva. Zdravotníctvo kompetenčne spadalo pod ministerstvo vnútra, pričom František Šubík pôsobil ako prednosta zdravotného odboru ministerstva vnútra v rokoch 1942 až 1944. V rozsudku Ľudového súdu v Bratislave je Šubík označovaný aj ako „šéf zdravotnej služby na Slovensku“. Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, fond (ďalej f.) Národný súd, škatuľa číslo (ďalej šk. č.) 50, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 70, signatúra (ďalej sign.) Tnľud 5/46.
- Sú známe výpady Šubíka proti židovskej menšine, napríklad jeho vyjadrenie na rokovaní Štátnej rady dňa 26. 3. 1942: „Stali sa pokrstení Židia Slovácki? Nie!“ O niečom inom však svedčí Šubíkovo pôsobenie vo funkcii prednostu zdravotného odboru ministerstva vnútra. Pred jeho nastúpením do funkcie zdravotníctvo zamestnávalo 180 lekárov, 65 lekárnikov, 75 zubných technikov židovského vierovyznania, no Šubíkovým pričinením od mája 1942 až do vypuknutia SNP štátna zdravotná správa zamestnávala už 430 lekárov, 110 lekárnikov, 120 zubných technikov židovského vierovyznania, ktorí boli takto chránení, a to aj so svojimi rodinami. Po potlačení SNP František Šubík chránil slovenských lekárov pred prenasledovaním, pomáhal im a niektorých sa mu dokonca podarilo vyslobodiť aj z nemeckého zajatia. Na územie SNP, kde bol nedostatok zdravotného personálu, nechal oddisponovať medikov. SNA Bratislava, f. Národný súd, šk. č. 50, inv. č. 70, sign. Tnľud 5/46. Potvrdenie Lekárskej komory z 11. 11. 1948.
- František Šubík bol rozhodnutím vlády Slovenského štátu zo dňa 17. 5. 1939 menovaný riadnym plateným profesorom patologickej anatómie a prednostom ústavu pre patologickú anatómiu pri lekárskej fakulte Slovenskej univerzity. Upovedomenie Predsedníctva slovenskej vlády č. 3 885/39, zo dňa 23. 5. 1939.
- František Šubík, podľa vykonaných dôkazov v konaní pred Ľudovým súdom v Bratislave sp. zn. Ls 34/48, viedol ako člen HSĽS od roku 1942 Sociálny ústav strany, pri ktorom sa pričínil najmä o výstavbu vzorových studní, vzorových žúmp, univerzitného kolégia v Bratislave. Bol činný v mnohých kultúrnych, humánnych a zdravotných spolkoch, napríklad bol podpredseda Spolku slovenských spisovateľov, predseda Spolku pre starostlivosť o hluchonemých na Slovensku, podpredseda Spolku pre starostlivosť o zmrzačených, hlavný redaktor a prispievateľ odborného lekárskeho časopisu *Slovenský lekár*. V období Slovenskej republiky napríklad nariadil tajomníkovi lekárskej fakulty, aby z dekanstva fakulty odstránil Hitlerovu plaketu, pomáhal a chránil rasovo a politicky prenasledované osoby, napríklad všetkých židovských lekárov, zubných technikov a pod., zabránil, aby bolo mnoho židovských osôb odtransportovaných, zachránil židovskú nemocnicu v Bratislave, po potlačení SNP ponechal v službe lekárov, ktorí sa ho zúčastnili. Ako podpredseda Spolku slovenských spisovateľov sa pričínil o to, aby aj spisovatelia socialistického zmýšľania mohli zostať jeho členmi.
- BARANOVIČ, Štefan. Hlinka a Žarnov. In: RYDLO, Jozef M., ed. *Andrej Žarnov (1903 – 1982). Zborník o živote a diele univerzitného profesora MUDr. Františka Šubíka*. Bratislava: Libri Historiae, 2008, s. 61.

Prvé dve strany rozsudku Ľudového súdu v Bratislave z 27. novembra 1948 (Zdroj: ŠA Bratislava)

Sovietskeho zväzu tým, že ho označil za strojcu Katynského masakru, čiže ako sa v rozsudku uvádza: „*Dr. František Šubík ako významný činiteľ verejného a kultúrneho života dával svoje služby k dispozícii fašistickému režimu, aby tým pomáhal tento režim budovať a udržiavať a ako exponovaný politický činiteľ verejne hanobil SSSR a jeho štátne zriadenie*“.⁶

ODSUDZUJÚCI ROZSUDOK ĽUDOVÉHO SÚDU V BRATISLAVE Z 27. NOVEMBRA 1948

František Šubík bol obžalovaný obžalobcom pri Národnom súde v Bratislave dňa 18. apríla 1947, pričom obžaloba ho vinila zo spáchania dvoch

skutkov:⁷ V skutku č. 1 bol obžalovaný za jeho členstvo a činnosť v Štátnej rade, teda že ako významný činiteľ verejného, politického, hospodárskeho alebo kultúrneho života dával svoje služby k dispozícii okupantom alebo fašistickému režimu, aby tým pomáhal tento režim budovať, udržiavať. V skutku č. 4 bol obžalovaný za svoju účasť na vyšetrovaní masakru v Katynskom lese a jeho následné verejné vystúpenie k nemu, teda že ako exponovaný politický činiteľ verejne hanobil Sovietsky zväz a jeho štátne zriadenie. Podľa žalobcu tým Šubík spáchal v bode 1 obžaloby trestný čin kolaborantstva podľa § 3 písm. d) nar. číslo 33/45 Sb. SNR v znení vyhlášky číslo 58/46 Sb. SNR a v bode 4

obžaloby zločin domácej zrady podľa § 2 písm. d) cit. nar.

Legálne znenie skutkov, „spáchaných“ Františkom Šubíkom: § 2 písmeno d) nar. číslo 33/1945 Sb. SNR v znení vyhlášky čís. 58/46 Sb. SNR „*Domáci zradcovia*“ – „*Československý štátny občan, ktorý svojou činnosťou, menovite však ako člen slovenskej vlády, snemu, alebo ako exponovaný politický alebo hospodársky činiteľ, predstaviteľ a exponovaný príslušník nemeckých, maďarských alebo slovenských fašistických organizácií; kto činnosť a ideje fašistických okupantov a domácich zradcov verejne propagoval, obhajoval alebo schvaľoval, verejne hanobil Sväz sovietskych socialistických republík, spojencov alebo ich štátne zriadenie*

6 Štátny archív (ďalej ŠA) Bratislava, f. Ľudový súd Bratislava, sign. Tnľud 34/48. Rozsudok Ľudového súdu v Bratislave z 27. 11. 1948.

7 ŠA Bratislava, f. Ľudový súd Bratislava, sign. Tnľud 34/48. Obžaloba Onľud 34/45.

a armády, potresce sa za zločin smrtou.“ § 3 písm. d) nar. číslo 33/45 Sb. SNR v znení vyhlášky číslo 58/46 Sb. SNR „Kolaboranti“ – „Kto ako významný činiteľ verejného, politického, hospodárskeho alebo kultúrneho života dával svoje služby k dispozícii okupantom alebo fašistickému režimu, aby tým pomáhal tento režim budovať, udržiavať a utrpenia slovenského národa predlžovať potresce sa trestom na slobode do 30 rokov, za pritažujúcich okolností trestom smrti.“

Ludový súd v Bratislave rozsudkom z 27. novembra 1948 uznal obžalovaného Františka Šubíka vinným za oba skutky, no uložil mu len symbolický trest verejného pokarhania, v porovnaní s trestom smrti, ktorý mal byť *ex lege* uložený.⁸ Aj ostatní obžalovaní boli odsúdení na veľmi mierne a symbolické tresty – stratu občianskych práv v rozsahu § 4 ods. 1 písm. c) nariadenia SNR č. 88/1947 Sb. SNR, t. j. v rozsahu straty práva voliť, byť volený alebo byť povolaným na verejnú funkciu, alebo hlasovať vo verejných veciach – a to jednak pre ich podporu prenasledovaným

nepriateľom režimu, ako aj fakt, že nešlo o nacistických fanatikov, ale naopak, členovia Štátnej rady boli prívržencami umiernennej frakcie prezidenta Tisa.⁹ Dôležitou je aj tá skutočnosť, že rozsudok bol vynesený v novembri 1948, teda už po komunistickom prevrate vo februári 1948, po ktorom už retribučné procesy plnili funkciu politických čistiek.¹⁰

Štruktúra trestného rozsudku pozostáva z výroku, odôvodnenia a poučenia o opravnom prostriedku. Výroková časť obsahuje uznanie viny alebo oslobodenie spod obžaloby, zákonné pomenovanie trestného činu s jeho paragrafovým označením a skutkovú a právnu vetu. Skutková veta popisuje miesto, čas, spôsob, atď. spáchania skutku, pričom právna veta je zákonná dikcia spáchaného trestného činu, popísaného vo vete skutkovej, ďalej nasleduje označenie spáchaného trestného činu jeho názvom a príslušným paragrafom v právnej norme. Je samozrejmé, že zákonné pomenovanie trestného činu, skutková i právna veta musia byť v prísnom súlade, aby bol skutok presne identifikovaný

a nezameniteľný. V prípade odsúdenia Františka Šubíka tak tomu ale nie je.

PRÁVNE A SKUTKOVÉ VADY ODSUDZUJÚCEHO ROZSUDKU

Rozsudok Ludového súdu v Bratislave z 27. novembra 1948 obsahuje rozsiahlu skutkovú vetu, ktorá Františka Šubíka vinila za jeho členstvo a činnosť v Štátnej rade a zároveň za jeho účasť na vyšetrovaní masakry v Katynskom lese a jeho následné verejné vystúpenie k nemu, v ktorom „nepravdivo“¹¹ osočoval bezpečnostné orgány spriateľného Sovietskeho zväzu z tohto zločinu a zároveň v rozsudku dochádza k doslovnej citácii oboch skutkových podstat trestných činov domácich zradcov aj kolaborantov. Je príznačné, že Ludový súd nevykonal dokazovanie vo veci zistenia skutočného stroju tohto masakru a ako notorieta uviedol, že poľských dôstojníkov povraždili Nemci.¹²

V rozsudku však nasleduje jeho právna veta, podľa ktorej je František Šubík vinným len trestným činom kolaborantstva podľa § 3 písm. d) nar. číslo 33/45 Sb. SNR v znení vyhlášky číslo 58/46 Sb. SNR vzhľadom na čl. II

- 8 Za zločin domácej zrady podľa § 2 nar. číslo 33/1945 Sb. SNR v znení vyhlášky číslo 58/1946 Sb. SNR sa stanovoval jedine trest smrti, ktorý mohol byť zmierňovacím ustanovením v § 6 premenený na trest na slobode do 30 rokov, alebo v mimoriadnych prípadoch bolo možné uložiť tresty vedľajšie ako tresty hlavné, prípadne páchatela aj oslobodiť. Podľa tohto ustanovenia bol napokon Šubíkovi uložený len trest verejného pokarhania, keďže Ludový súd v Bratislave v odsudzujúcom rozsudku pri aplikácii uvedeného § 6 doslova uviedol, že Šubíkovi „nič nepritažovalo“.
- 9 „*Pokiaľ ide o reálne postavenie a právomoc Štátnej rady, obžaloba a neskôr i súd v rozsudkoch sa väčšinou obmedzili len na citáciu jej vymedzenia v ústave z roku 1939. Z hľadiska celej skupiny osôb, spadajúcich ako „významní činitelia verejného, politického, hospodárskeho alebo kultúrneho života“ pod trestnoprávny postih slovenskej retribúcie, predstavovali členovia Štátnej rady (snáď len s výnimkou predsedu vlády Vojtecha Tuku, ktorý v nej zasadal z titulu funkcie a zástupcov nemeckej menšiny) vzorku skôr umiernených politikov. Súviselo to predovšetkým so spôsobom kreovania orgánu, kde kľúčovú rolu zohrával Jozef Tiso, ktorý časť členov menoval ako prezident republiky a časť ako predseda štátnej strany. Na pozadí latentného politického zápasu konzervatívneho a pronacistického krídla vo vládnucej štátnej strane samozrejme uprednostňoval nominácie svojich prívržencov.*“ PODOLEC, Ondrej. Retribučné procesy s členmi Štátnej rady. *Pamäť národa*, roč. 11, 2015, č. 4, s. 10.
- 10 „*V skutočnosti sa obnovené retribučné súdy predovšetkým stali nástrojom KSČ pri nastolovaní totalitného režimu na likvidáciu skutočných, domnelých i potenciálnych odporcov. „Pofebruárová“ retribúcia bola akýmsi hybridom medzi retribúciou a súdnou represiou komunistického totalitného režimu. Bola už plne v réžii komunistickej strany a oproti predošlým etapám obsahovala viac kontroverzných prvkov.*“ PODOLEC, O. Retribučné procesy s členmi Štátnej rady, s. 21.
- 11 K absencii podmienky uvádzania nepravdy v prípade hanobiacich trestných činov pozri napríklad rozhodnutie Najvyššieho súdu ČR, sp. zn. Zm II 491/24, podľa ktorého sa pre naplnenie skutkovej podstaty rušenia všeobecného mieru § 14 ods. 5 zák. č. 50/1923 Sb. nevyžadovalo uvádzanie nepravdivých tvrdení ale len úmysel hanobiť republiku: „*Hanobenie republiky predpokladá úmyselné zníženie vážnosti*“.
- 12 Odsudzujúci rozsudok bol len prirodzeným následkom vyšetrovania, ktoré prebehlo v rovnakej atmosfére a vinník Katynského masakru sa nezisťoval a bol vopred určený politickou situáciou. „*Všetci vyšetrovatelia i svedkovia vychádzali samozrejme zo sovietskej verzie a jeho podpis na záverečnom protokole medzinárodnej vyšetrovacej komisie i neskoršiu prednášku automaticky pripisovali nemeckému nátlaku. Žarnov sa dokonca ani nemusel priamo vyjadriť k otázke, čo si vlastne o Katyni skutočne myslí.*“ PODOLEC, Ondrej. Slovenská ozvena Katyne (Prípady Andrej Žarnov). *Pamäť národa*, roč. 12, 2016, č. 1, s. 40.

Ustanovujúce zasadanie prvej Štátnej rady 6. augusta 1940 v prezidentskom paláci za prítomnosti prezidenta Slovenskej republiky Jozefa Tisa. František Šubík sedí v druhom rade prvý zľava (Zdroj: SNA, fond STK)

§ 1 a čl. III § 2 ods. 2 zák. č. 33/48 Sb. to za oba skutky, za ktoré bol obžalovaný, čiže jednak za jeho členstvo a činnosť v Štátnej rade, ako aj za jeho účasť na vyšetrovaní masakry v Katynskom lese. Za uvedené skutky bol odsúdený podľa § 3, 2 nar. číslo 33/45 Sb. SNR v znení vyhlášky číslo 58/46 Sb. SNR vzhľadom na čl. 2 § 1 zák. číslo 33/48 Sb. s použitím § 6 nar. číslo 33/45 Sb. SNR v znení vyhlášky číslo 58/46 Sb. SNR symbolicky na verejné pokarhanie.

Je zrejmé, že v právnej kvalifikácii skutku Františka Šubíka absentuje odsúdenie za zločin domácej zrady, a to hanobením Sovietskeho zväzu podľa § 2 písm. d) nar. číslo 33/45 Sb. SNR

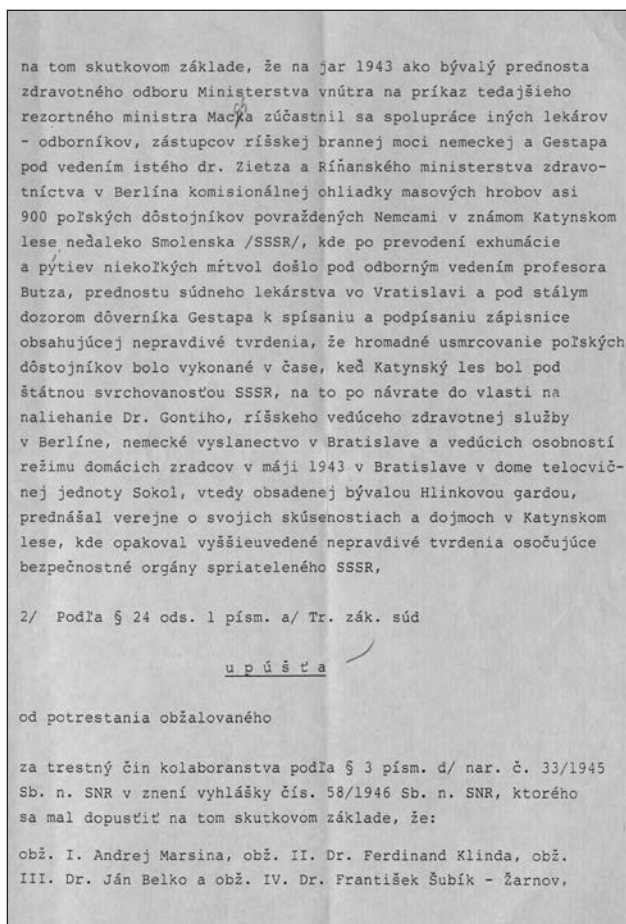
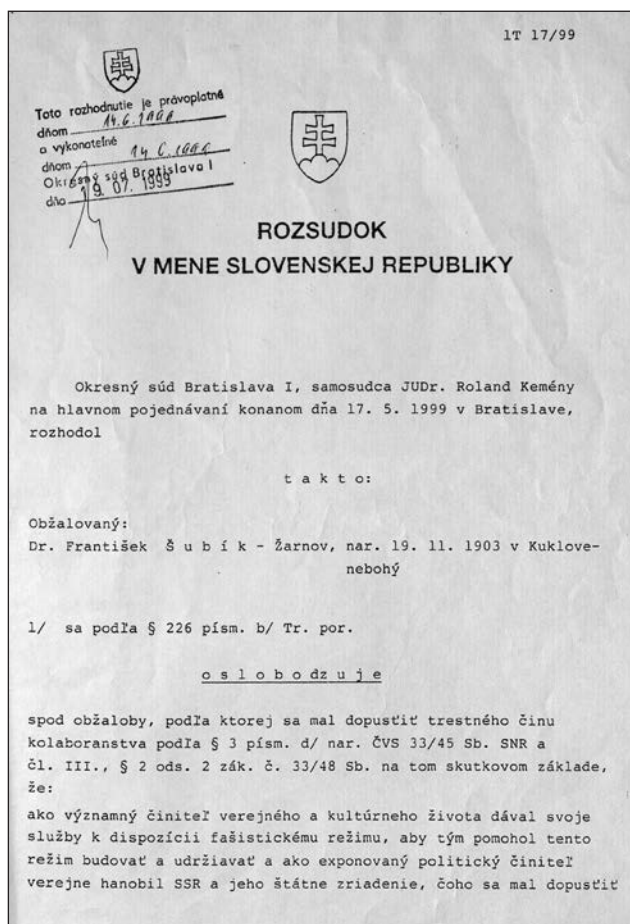
v znení vyhlášky číslo 58/46 Sb. SNR, hoci bol zaň obžalovaný a v skutkovej vete odsudzujúceho rozsudku sa tento skutok identifikuje.

ČO SA STALO S ODSÚDENÍM ZA ZLOČIN DOMÁCEJ ZRADY?

Ľudový súd za tento skutok zrejším omylom uznal vinným spoluobžalovaného Ferdinanda Klindu. Tento bol obžalovaný len za trestný čin kolaborantstva podľa § 3 písm. d) nar. číslo 33/45 Sb. SNR v znení vyhlášky číslo 58/46 Sb. SNR, no bez podkladu v obžalobe bol rozsudkom uznaný vinným jednak za trestný čin kolaborantstva podľa § 3 písm. d) ale aj za trestný čin domácej zrady podľa § 2 písm. d) uvedeného

nariadenia. Napriek nemožnosti odvolania proti rozsudku ľudového súdu sa odsúdený Klinda snažil domôcť ochrany svojich práv a obratom dňa 16. februára 1949 zaslal súdu žiadosť o opravu rozsudku. Tejto žiadosti Okresný súd v Pezinku vyhovel a dňa 23. mája 1949 opravným uznesením, sp. zn. Nt X 22/49 rozsudok opravil a vynechal vo výroku o vine aj skutok označený ako pokračovací zločin domácej zrady podľa § 2 písm. d) uvedeného nariadenia.

Chronologicky sa zločin domácej zrady v rôznych častiach rozsudku presúval medzi obžalovanými nasledovne. Skutková veta rozsudku za zločin domácej zrady podľa § 2 písm. d) uvedeného nariadenia: Andrej Marsina – Dr. Ján

Prvé dve strany rozsudku Okresného súdu Bratislava I zo 17. mája 1999 (Zdroj: Archív A. Puškára)

Balko – Dr. František Šubík. Právna veta rozsudku (zákonné pomenovanie skutku) za zločin domácej zrady podľa § 2 písm. d) uvedeného nariadenia: Andrej Marsina – Dr. Ferdinand Klinda (ktorý z tohto skutku nebol obžalovaný). Uložený trest aj za zločin domácej zrady podľa § 2 písm. d) uvedeného nariadenia: Andrej Marsina – Dr. Ján Balko – Dr. František Šubík.

Františkovi Šubíkovi bol uložený trest aj za zločin domácej zrady, hoci zaň nebol uznaný vinným. Všeobecne je rozsudok nepresvedčivý a nízkej skutkovej i právnej kvality. Okrem materiálnych nedostatkov – nekritické

prevzatie tézy o páchatelstve Nemca,¹³ resp. sovietskej neviny v prípade Katynského masakru, sa preukázali aj formálne nedostatky, a to v nesprávnej právnej kvalifikácii skutkov, resp. zámene osôb obžalovaných, ktorým bol v rôznych častiach obžaloby i rozsudku pričítaný zločin domácej zrady, aby napokon zaň bol uznaný vinným Dr. Klinda, ktorý z neho nebol vôbec obžalovaný. Pre odsúdenie páchatela je pritom kľúčová právna veta výroku rozsudku, nakoľko len ona identifikuje spáchaný trestný čin odkazom na jeho paragrafové znenie v Trestnom zákone, resp. v tomto

prípade v nariadení SNR. V uvedenom rozsudku však František Šubík bol uznaný vinným za zločin domácej zrady len v skutkovej vete a pri ukladaní trestu, no v právnej vete rozsudku zločin domácej zrady úplne absentuje, v dôsledku čoho je zrejmé, že zaň odsúdený nebol, pretože skutok možno kvalifikovať rôzne, a práve právna kvalifikácia skutku, nie jeho skutkový popis, je pre odsúdenie páchatela určujúca. Možno teda uzavrieť, že František Šubík nikdy za trestný čin domácej zrady odsúdený nebol a oba jeho spáchané skutky boli kvalifikované ako trestný čin kolaborantstva.

13 Zo strany povojnovej ČSR má nekritická akceptácia nemeckej viny v Katynskom prípade nepochybne základ vo vlastnom vyšetovaní ZSSR z roku 1944, ktoré realizovala komisia pod vedením N. N. Burdenka a jeho výsledok, ktorý z tohto zločinu neprekvapujúco označil Nemcov. Zistenia komisie ani nemohli byť iné, keďže výsledok vyšetovania bol určený už na jeho počiatku, a to napríklad aj samotným názvom tejto komisie, ktorý znel *Osobitná komisia pre odhalenie a vyšetrenie zastrelenia poľských dôstojníkov v Katynskom lese nemecko-fašistickými okupantmi*.

REHABILITÁCIA FRANTIŠKA ŠUBÍKA

Po revolúcii v roku 1989 začali naberať snahy o rehabilitáciu Františka Šubíka reálnejšie kontúry. Po enormnej snahe pozostalej rodiny a Matice slovenskej napokon Okresný súd Bratislava I v trestnej veci Františka Šubíka povolil dňa 14. januára 1999 obnovu konania, pod sp. zn. 2 Nt 199/94, i keď len v skutku Katynskom, no súčasne však zrušil celý výrok o treste pôvodného rozsudku. Následne v obnovenom konaní vydal súd dňa 17. mája 1999, pod spisovou značkou IT 17/99 rozsudok, ktorým Františka Šubíka čiastočne rehabilitoval, a to tým, že v bode 1) uvedeného rozsudku podľa § 226 písm. b) Tr. por. obžalovaného pre trestný čin kolaborantstva podľa § 3 písm. d) nariadenie č. 33/45 Sb. SNR a čl. III., § 2 ods. 2 zák. č. 33/48 Sb.,¹⁴ teda v prípade Katynskom spod obžaloby Františka Šubíka v plnom rozsahu oslobodil. Zo strany súdu pritom nešlo len o nejaké formálne rozhodnutie, ale prebehlo zákonné trestné konanie a bolo potrebné zrealizovať riadne dokazovanie, čo sa aj stalo. Súd vykonal dokazovanie listinnými dôkazmi, ako napríklad listu národného komisára vnútorných záležitostí ZSSR L. Beriju adresovanému J. V. Stalinovi zo dňa 5. marca 1940, listu predsedu komisie štátnej bezpečnosti pri Sovietske ministrov ZSSR A. Šelepina adresovaného Nikitovi S. Chruščovovi zo dňa 3. marca 1959, z ktorých vyplýva, že v čase prípadu

sa Katynský les naozaj nachádzal pod správou ZSSR, likvidácia zajatcov bola vykonaná na základe nariadenia ÚV KSSZ zo dňa 5. marca 1940 atď. Súd preto následne konštatoval, že bolo nesporne dokázané, že František Šubík svojím konaním – podpísaním zápisnice a verejnými prednáškami nenaplnil zákonné znaky skutkovej podstaty žalovaného trestného činu, nakoľko uvádzal iba pravdivé údaje.

Naproti tomu v bode 2) rozsudku opäť pre trestný čin kolaborantstva podľa § 3 písm. d) nar. č. 33/45 Sb. SNR v znení vyhlášky č. 58/1946 Sb. SNR v prípade skutkov jeho členstva a činnosti v Štátnej rade však Okresný súd Bratislava I výrok o vine ponechal nedotknutý, resp. o ňom ani nerozhodoval a súd „len“ podľa § 24 ods. 1 písm. a) Tr. zák. č. 140/1961 Zb. upustil od potrestania. Toto upustenie od potrestania bolo následkom okolností, za ktorých bol Šubík pôvodne odsúdený a bol mu uložený trest (vzhľadom na menšiu spoločenskú nebezpečnosť trestného činu, dobu jeho spáchania i osobu obžalovaného) – verejného pokarhania, ale aj dôsledkom skutočnosti, že pôvodný trest nemohol podľa § 16 ods. 2 Tr. zákona č. 140/1961 Zb. súd opätovne uložiť, nakoľko taký trest v čase rozhodovania súdu v tomto konaní už legálne neexistoval. Z uvedeného je zrejme, že František Šubík bol čiastočne rehabilitovaný – oslobodený spod obžaloby, i keď len za skutok Katynský, pričom odsúdenie za jeho druhý skutok

zostalo právoplatné, aj keď súd upustil od uloženia trestu.

Doposiaľ sa však možno stretnúť s argumentáciou¹⁵, z ktorej vyplýva, že František Šubík bol rehabilitovaný úplne, čo je však v rozpore s rozsudkom Okresného súdu Bratislava I a Šubík je stále právoplatne odsúdený ako kolaborant, a to za skutok svojho členstva a činnosti v Štátnej rade podľa § 3 písm. d) nar. číslo 33/45 Sb. SNR v znení vyhlášky číslo 58/46 Sb. Avšak treba dodať, že Šubíkovo odsúdenie je v súčasnej dobe len čisto formálne a nemožno naň prihliadať, pretože podľa § 24 ods. 2 Tr. zákona č. 140/1961 Zb. „ak súd upustil od potrestania, hľadá sa na páchatela, ako by nebol odsúdený“, z čoho plynie zaujímavý záver a to, že František Šubík bol za prípad Katynský spod obžaloby oslobodený, kým v prípade jeho skutku členstva a činnosti v Štátnej rade ostal výrok retribučného súdu o jeho vine nedotknutý, avšak výrok Ludového súdu v Bratislave o uložení trestu bol zmenený tak, že pôvodne uložený trest verejného pokarhania bol Okresným súdom Bratislava I zrušený a súd následne upustil od uloženia trestu, čím došlo ex lege k následku v podobe fikcie neodsúdenia obžalovaného za tento skutok.

Aj táto neúplná rehabilitácia má však zásadný zmysel už len preto, že sa na Františka Šubíka hľadá ako na neodsúdeného. Rozsudky majú kľúčový význam, pretože práve oni často určujú realitu a pravdu či objektivizujú históriu.¹⁶ Každé rozhodnutie súdu tak

14 Aj tento „rehabilitačný“ rozsudok, pri citovaní právnych predpisov vo výrokovej časti, obsahuje zrejme písárske chyby, keďže v pôvodom rozsudku bolo napr. uvedené „trestným činom kolaborantstva podľa § 3 písm. d./ nar. čís. 33/45 Sb. SNR v znení vyhlášky čís. 58/46 Sb. SNR vzhľadom na čl. II § 1 a čl. III § 2 ods. 2 zák. č. 33/48 Sb.“ a taktiež je nar. č. 33/45 Sb. SNR v rozsudku chybné označené ako „nar. ČVS 33/45 Sb. SNR.“

15 „Aj verejný pokarhanie však Šubík považoval za osobnú potupu a očiernenie svojho mena. Po jeho smrti a páde komunistického režimu sa nakoniec jeho rodine podarilo dosiahnuť rehabilitáciu v podobe obnovy konania a vynesenia oslobodzujúceho rozsudku, čo je v prípade retribučného súdnictva ojedinelé. Najpádnejším dôvodom bolo definitívne vyvrátenie sovietskej lži o Katyni, súd konštatoval, že katynská kauza bola hlavným dôvodom jeho vtedajšieho odsúdenia. Konanie bolo preto obnovené a 17. mája 1999 Okresný súd Bratislava I oslobodil F. Šubíka spod obžaloby. Rozsudok odôvodnil tým, že z dôkazov bolo nesporne dokázané, že obžalovaný svojím konaním, t. j. podpísaním zápisnice a verejnými prednáškami nenaplnil zákonné znaky skutkovej podstaty trestného činu, nakoľko uvádzal iba pravdivé informácie.“ PODOLEC, O. Retribučné procesy s členmi Štátnej rady, s. 22, 23. Uvedené nepresnosti vznikli na základe publikovania len prvej (oslobodzujúcej) časti rozsudku Okresného súdu Bratislava I, napríklad tu: KÁNIKOVÁ, Margita. Súdna rehabilitácia Andreja Žarnova. In: RYDLO, J. M., ed. *Andrej Žarnov (1903 – 1982)*, s. 151, s. 11 obrazovej prílohy.

16 Rozhodnutia súdov môžu určovať realitu súčasnosti ale aj dejín: „Andrej Žarnov nie je zločinec vo veci označenia skutočných páchatel'ov Katynského masakra.“ (Okresný súd Bratislava I, sp. zn. 1T 17/99); „ČSR a Nemecko viedli od 17. 9. 1938 vojnu.“ (Ústavný súd Českej republiky, sp. zn. II.ÚS 307/97).

môže mať ďalekosiahlejšie všeobecné následky, než sa pôvodne mohlo zdať, tak ako v tomto prípade, kedy slovenský Okresný súd Bratislava I konštatoval, že skutočným vinníkom prípadu Katyn bol Sovietsky zväz.

FRANTIŠEK ŠUBÍK BOL ODSÚDENÝ NESPRAVODLIVO

Odsúdenie Františka Šubíka za verejné hanobenie Sovietskeho zväzu

v súvislosti s jeho účasťou na vyšetrovaní Katynského masakra bolo nelegitímne a nelegálne a odsudzujúci rozsudok obsahoval zásadné materiálne aj formálne vady. František Šubík však svoj podpis na správe o Katynskom masakri nikdy neodvolal,¹⁷ i keď pred súdom uviedol, že sa cíti byť z tohto činu vinný, čo bolo pochopiteľné, keďže hanobenie Sovietskeho zväzu a jeho štátneho zriadenia bolo

v retribučnom trestnom práve zločin, u ktorého nebol možný dôkaz pravdy, ergo Sovietsky zväz bol pod hrozbou trestu smrti nekriticovateľný.¹⁸ Osloboodenie Františka Šubíka za tento skutok tak bolo nevyhnutné, zákonné a správne. V dôsledku upustenia od potrestania za jeho skutok členstva a činnosti v Štátnej rade sa na Šubíka v súčasnosti hľadí, akoby nebol odsúdený vôbec.

Adam Puškár • Rehabilitation of František Šubík

The paper deals with the rehabilitation of František Šubík, who is better known to the public by his artistic pseudonym Andrej Žarnov. František Šubík was a professor of pathology and a representative of the Hlinka's Party regime of the Slovak state, as he was a member of the State Council and the main representative of the health care system. It was this regime that in 1943 sent him as a representative to the international commission to investigate the mass graves of Polish prisoners of war in the Katyn Forest, for which the Soviet Union was subsequently identified as the culprit. After the war, he was sentenced to a symbolic public reprimand by the People's Court in Bratislava in 1948 for his participation in the activities of the Slovak State and defamation of the Soviet Union. The fact that he had helped many persecuted people during the regime's existence helped him to receive such a sentence. After the revolution in 1989, suitable conditions arose for the reopening of his case, and in 1999 the Bratislava I District Court acquitted Šubík in the event of his conviction for a report on the Katyn massacre, as the court stated that Šubík provided only truthful information. On the other hand, in the event of Šubík's conviction for serving in the State Council, the Court upheld the conviction, but set aside his sentence and refrained from imposing a different sentence, as a result of which Šubík is legally treated as if he had not been convicted. This is a unique case of the rehabilitation of the Hlinka's Party's prominent convicted by a retributive court.

JUDr. Adam Puškár (1983)

Právo vyštudoval na Právnickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v roku 2007, kde mu bol v roku 2012 udelený titul JUDr. V súčasnosti pôsobí ako advokát a zároveň je študentom doktorandského študijného programu teória a dejiny štátu a práva na uvedenej fakulte. Vo svojej publikačnej tvorbe sa venuje právnym témam, najmä trestnému právu *Bezpečnostná prehliadka a zákonnosť z nej získaných dôkazov* (2017) ako aj ďalším právnym odvetviam *Povinné očkovanie a jeho odmietnutie z pohľadu práva* (2018), *Metodika pre prácu s oddižovaním klientov v oblasti osobného bankrotu* (2020).

Kontakt: puskar@apadvokat.sk

- 17 Okrem neodvolania svojho podpisu pod protokolom v Katynskom prípade sa Šubíka v exile nepodarilo naverbovať ŠtB, čím sa z neho prirodzene stal nepriateľ režimu: „Šubíkova účasť v lekárskej komisii vyšetrojúcej masaker poľských dôstojníkov v Katynskom lese, jeho správa o tomto zločine, ako aj skutočnosť, že svoje tvrdenia o skutočnom pôvodcovi zločinu nikdy neodvolal, z neho urobili osobnosť pre komunistický režim v Československu neprijateľnú dvojnásobne. Preto možno s istotou tvrdiť, že jeho dni boli nástupom gottwaldovského stalinizmu spočítané, čo si samotný Šubík nepochybne uvedomoval. Preto je do istej miery prekvapujúce že československá rozviedka, konajúca v intenciách najvyššieho vedenia Komunistickej strany Československa, sa pokúsila o jeho získanie k spolupráci aj v emigrácii, pričom celé pozadie tohto pokusu nie je úplne známe. Či už rozviedka mylne vychádzala z toho, že Šubík na základe svojho silného sociálneho cítenia mohol inklinovať ku komunistickej ideológii, alebo išlo len o pokus o naverbovanie ďalšieho možného spolupracovníka, aby sa tak splnil „úkol“, nie je jasné. Neúspech experimentu možno tiež čiastočne vysvetliť skutočnosťou, že dôstojníci rozviedky, ktorá sa systematicky začala budovať až od roku 1953, nemohli mať v období päťdesiatych rokov dostatočné skúsenosti. Na druhej strane je prípad dôkazom toho, že neoblomného antikomunistu Františka Šubíka sa československej rozviedke získať nepodarilo, i keď sa o to pokúšala rafinovanými metódami.“ KATREBOVÁ BLEHOVÁ, Beáta. František Šubík (Andrej Žarnov) v osídľach československej štátnej bezpečnosti. *Pamäť národa*, roč. 17, 2021, č. 1, s. 28.
- 18 Aj v neskorších socialistických trestných zákonoch nachádzame, i keď s oveľa miernejšími trestnými sadzbami, trestné činy, pri ktorých bol dôkaz pravdy vylúčený typu § 102 hanobenie republiky a jej predstaviteľa, § 104 hanobenie štátu svetovej socialistickej sústavy a jeho predstaviteľa a pod. Trestného zákona č. 140/1961 Zb.

PRED A POSTKATYNSKÉ REMINISCENCIE NA ANDREJA ŽARNOVA

EVA ORBANOVÁ

Spoločensky stále nedocenený Andrej Žarnov (1903) patrí z dnešného pohľadu medzi slovenských veľikánov. Ide o osobnosť, ktorá vynikala v rôznych oblastiach spoločensko-politického a odborného života. Žil a pôsobil v historicky neľahkých časoch slovenského národa. V časoch plných tzv. mravných neostrotí, v ktorých kvalita morálneho hodnotenia je priamo úmerná komplexnosti poznania historicko-spoločenskej situácie. Po roku 1989 bolo o Andrejovi Žarnovovi, vlastným menom MUDr. Františkovi Šubíkovi, už veľa povedané a napísané. Napriek tomu trajektórie jeho pohnutého a náročného života nie sú širokej verejnosti doteraz dostatočne známe.

Az tohto dôvodu sa budeme na nasledujúcich stranách zaoberať súvislosťami, či spomienkovými konotáciami zo života Andreja Žarnova, ktoré ešte publikované neboli. Centrálnym fokusom reflexie jeho života budú katynské udalosti z roku 1940. Kľúčové momenty, hraničné situácie života Andreja Žarnova, mapované v príspevku, sa budú odvíjať jednak z oral history, ako aj neodvysielaného materiálu v televíznom dokumente *Andrej Žarnov – Ťaživosť pravdy*. Z kapacitných dôvodov určeného vysielačieho času nemohol byť v dokumente zahrnutý. Príspevok čerpá i z výpovedí poľských a ruských historikov – odborníkov na udalosti v Katyni. Ide o výpovede, ktoré boli audiovizuálne zaznamenané štábom RTVS počas výroby zmieňovaného dokumentu. Nezastupiteľné miesto majú i jedinečné osobné a spoločenské konzekvencie, ktoré lemovali život Andreja Žarnova, ako spoločensky angažovaného činiteľa a uznávaného odborníka v oblasti medicíny. Avšak vždy s neobyčajne ťaživým presahom do jeho osobného a rodinného života. Život Andreja Žarnova v mnohom pripomína poslanie a údel biblického

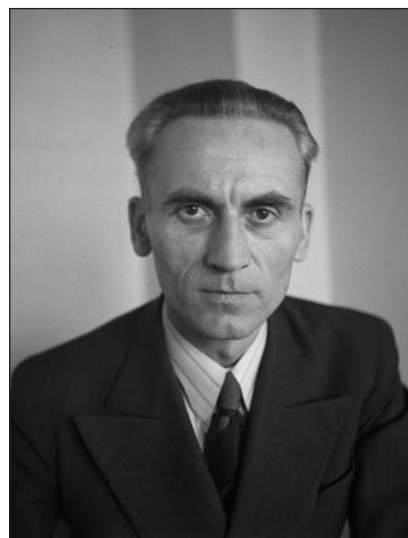
proroka hľadajúceho a hovoriaceho pravdu. Jeho život bol, ako v prípade profeta, pohybom po hrane oscilujúci medzi životom a smrťou.

ÚVOD

Históriou preverené biblické pravidlo hovorí, že nikto nie je doma prorokom, resp. domáce prostredie sa často správa k svojim skvelým synom macošsky. O osobnosti Andreja Žarnova to platí dvojnásobne. Príkladom je nielen jeho rodný Kuklov, ale aj dlhodobá absencia v slovenských historicko-literárnych reáliách. Nedá mi nepovedať, že podobne na webovej stránke rodnej obce, v kapitolke história,¹ sa nenachádza žiadna zmienka o ich veľkom rodákov Františkovi Šubíkovi, ktorý navyše tak nesmierne miloval svoj rodný kraj, rodnú dedinu. Svoju lásku vyjadril v nejednej básni:

„Až raz i padnem, padnem vo viere,
s hodvábnym vašim menom na pere,
o vás mi budú zvonit okovy, okovy sladké po kraj hrobový,
vy, moja krásna v diali, jediná,
milá i mati – rodná dedina.“²

Je zrejme, že v období totality, bola akákoľvek zmienka o svedkovi z katynského lesa perzekučne trestuhodná.

František Šubík (Andrej Žarnov) na začiatku 40. rokov 20. storočia (Zdroj: SNA, fond STK)

Historická a literárna stopa o Andrejovi Žarnovovi zmizla zo slovenských stredoškolských a vysokoškolských učebníc. Jeho životný osud bol pre Slovákov absolútnou neznámou. O vraždení v Katyni sa mohlo v totalite iba šepkať, najistejšie v kruhu vlastnej rodiny. Takouto cestou oral history mojej mamy sa uchovala po dlhé desaťročia i v mojej pamäti. Po rokoch sa táto

1 *Obec Kuklov* [online]. [cit. 2020-04-22]. Dostupné na: <http://www.obeckuklov.sk/-historia>

2 ŽARNOV, Andrej. List. In: ŽARNOV, Andrej. *Štít*. Bratislava: Jan Horáček, 1940.

pamäťová stopa spredmetnila v túžbe po spracovaní v televíznom dokumente.

TRNAVA PAMÄTALA

Avšak dnes, už takmer tridsať rokov, žijeme v relatívnej názorovej slobode, slobode slova a informácii. Z tohto dôvodu si určite postava Andreja Žarnova priam vyžaduje zmienku na svojej rodnej kuklovskej virtuálnej hrudi! Určite najviac v tomto smere pripomienkovania slovenského národovca urobilo mesto Trnava. Mesto, z ktorého pochádzala jeho manželka Alžbeta Veselá, bolo i dôležitým študentským a profesným medzníkom v jeho živote. Trnava si ho po roku 1989 uctila vskutku viacnásobne: pomenovaním ulice Andreja Žarnova, pamätnou tabuľou inštalovanou v areáli trnavskej nemocnice, kde lekár-básnik pôsobil, ako aj exmortem udelením titulu čestného občianstva mesta Trnava (2009). Škoda, že tieto skutočnosti sa do televízneho dokumentu z dôvodu pridelennej časovej dotácie (39 minút) nedostali. Avšak neunikli pozornosti autorom poľského televízneho dokumentu *Posvätiť život pravdou*, ktorý mapoval pohnuté životné osudy svedkov katynskej masakry z roku 1943.

PRÍLIŠ NESKORO

Do televízneho dokumentu *Ťaživosť pravdy* sa nedostali i niektoré osobnosti, ktoré síce ešte v čase podania námetu do Centrálného registra námětov RTVS žili. Avšak z procedurálneho výrobného hľadiska sa do dokumentu nedostali. Spomedzi nich rada spomínam na rehoľnú sestru Notburgu, ktorú sme osobne navštívili dňa 22. novembra 2016 v Kláštore Uršulínok v Suche nad Parnou. Vtedy už mala 97 rokov. Záujmu, resp. snahe

o televízne spracovanie životného príbehu Andreja Žarnova, sa očividne potešila. Životom ale i zdravotným stavom poznačená, avšak pri plnom vedomí, s nami s neskrývaným zápalom viedla asi hodinový rozhovor. Sestra Notburga vlastným menom Helena Cicáková pracovala ako pomocníčka v domácnosti Šubíkovcov. Navždy mi utkveli jej prvé slová: „*Andrej Žarnov bol najlepší človek, akého som v živote stretla.*“ Podotkla, že ako lekár sa ujímal každého bez nároku na odmenu. Bol ochotný kedykoľvek za chorým prísť. S neskrývanou láskou spomínala na celú rodinu, najmä na malého Ivanku, ktorý ako 4-ročný už vedel čítať, bol mimoriadne múdry, ale i zbožný. Dokonca, ako povedala, sám si doma slúžil omše, k čomu ona vlastnoručne ušila rochetku. Nielen preto bolesť za stratou syna Ivanka bola u básnika obrovská. Poézia exmortem venovaná synovi v básnickej zbierke *Mŕtvy* bola básnikovi trpezlivo načúvajúcou spoločníčkou, ktorá mu pomohla uniesť trpkú váhu pravdy.

„*Chce odísť odísť už chce mládenec
dajme mu biele kvety na veniec
chystajme rakvu križ a ruženec.*“³

Helena Cicáková sa, až keď celá rodina emigrovala (1952), rozhodla vstúpiť do kláštora. Zvolila si rehoľné meno Notburga – evokujúce útočisko chudobných. Chudobných v duchovnom slova zmysle, trpiacich pre odchod tých, ktorých milovala a oddane slúžila. Po spoluprežitých peripetiách s rodinou Šubíkovcov, jej rehoľné meno tak korešpondovalo s prežívanou existenciálnou pravdou. V rehoľnom stave ako i vo zvolenom mene našla útočisko. Následne dlhé roky si tajne písala so Šubíkovcami, avšak nie so synom Jánom, ktorý sa od rodiny a hlavne od rodinnej

katynskej stigmy túžil v USA vedome separovať. Mal na to svoje osobné dôvody.

K účasti MUDr. Františka Šubíka v medzinárodnej komisii poznamenala, že určite by ho zabili, keby tu zostal. A vedela, že nikdy by svoj podpis neodvolal, dodala ako „*Hájek, ktorý sa spojil s Rusmi*“.⁴ K jeho charakteristike pridala slová „*bol to rodolub, národovec, nenávidel bolševizmus lebo videl na vlastné oči masaker sovietskej moci*“. Naplánovaný útek bol tak jediným možným východiskom z pazúrov smrti a represálií. Zároveň ona bola priamym svedkom potupného vydania celej rodiny z amerického zajatia cez Prahu na Slovensko v roku 1945. Pripomenula, že o vydanie sa pričínili Benešovi agenti. Videla rodinu v zuboženom stave, kedy malý, iba 5-ročný Karolko si pýtal suchú „*korečku chleba*“. Sestra Notburga, tichý a nenápadný svedok života a charakteru Andreja Žarnova, do roka po našej návšteve zomrela. Podobne televízny dokument nebolo možné obohatiť o výpoveď profesora MUDr. Štefana Kopeckého, ktorý lekára a básnika osobne poznal a profesionálne s ním roky spolupracoval. Pokus o zachytenie životného svedectva sa síce audiovizuálne so štábom zrealizoval, ale vzhľadom na pokročilý vek a hlavne jeho zdravotný stav nebol natočený materiál použiteľný. Rovnako realizované natáčanie s básnikom Júliusom Homolom, ktorý bol spoluväzňom Andreja Žarnova v bratislavskom Justičnom paláci, sa do vysielania nedostalo. Spomienka na Žarnova sa pretavila i do veršov jeho básne *Vianoce za mrežami (s básnikom Andrejom Žarnovom)*:

„*Z plesnivej fazule sa kriví huba,
večeru aj väzeň Andrej Žarnov roznáša.
Len Štedrý večer od básnika rodolúba,
to vzácnejší dar ako kotlík guláša.*“⁵

3 ŽARNOV, Andrej. *Chce odísť*. In: ŽARNOV, Andrej. *Mŕtvy*. Bratislava: Elán, 1941.

4 *Jak Sowietci mścili się na lekarzach katyńskich. Rozhovori M. Puchlowski s prof. Tadeus Wolsza* [Ako sa Sovieti pomstili katynským lekárom – Rozhovor M. Puchlowskeho s prof. T. Wolszom] [online]. [cit. 2020-05-12]. Dostupné na: <https://nowahistoria.interia.pl/aktualnosci/news-jak-sowieci-mscili-sie-na-lekarzach-katynskich,nld,2571755>

5 HOMOLA, Július. *Slnko a mračná nad Slovenskom: Verše z rokov 1945 – 2018*. Bratislava: Ústav dejín kresťanstva, 2018, s. 30.

Exhumácia tel polských dôstojníkov v Katyni v roku 1943 (Zdroj: www.warsawinstitute.org)

Básnik Július Homola prijal svoju mediálnu absenciu s veľkou pokorou, avšak s úprimnou radosťou, že dokument o veľikánovi bude vysielaný na televíznych obrazovkách v apríli 2020.

ŽARNOV A ČERVENÁ MOC

Blížiaci sa červený teror po roku 1945 bol pre Andreja Žarnova doslova hmatateľný. Slučka nad ním aj nad jeho rodinou sa nekompromisne zatahovala. Po prepustení z väzenia a následného vynesenia rozsudku ho čakal osud štvanca. Žarnov bol odsúdený na verejné pokarhanie za kolaborantstvo s nacistickým Nemeckom. V rozsudku sú zaujímavé pasáže, ako aj úsmevné formulácie. Doslova sa v ňom píše: odpovedal vyhýbavo, a teda demokraticky, poľahčujúcou okolnosťou bolo, že obdivoval ruské knihy, bohatosť kultúrneho dedičstva Rusov. Prilepšila mu i uvedená skutočnosť, že z priechlia

budovy dekanátu Lekárskej fakulty UK dal, ako kvázi minister zdravotníctva, odstrániť plaketu Hitlera. Na súde v prospech A. Žarnova svedčili aj osobnosti komunistického zmysľania, konkrétne Ján Poničan či Ladislav Novomeský. Ďalších osemdesiat ľudí svedčilo v prospech A. Žarnova, medzi ktorým boli i ľudia židovského pôvodu. Po vynesení rozsudku pre rodinu Šubíkovcov nasledovalo veľmi ťažké obdobie, rodina sa vrátila do Trnavy, kde MUDr. Šubík pracoval na patológii trnavskej nemocnice. Básnik bol však neustále prenasledovaný ako neobľomný svedok z Katyne. Rodina sa definitívne rozhodla pre útek.

Nasledujúca symbolika času je veľavravná. Čas ako autonómny hráč nám často ponúka podivuhodné existenčné paralely. Ako je všeobecne známe, pobyt medzinárodnej komisie v Katynskom lese sa uskutočnil v dňoch

28. – 30. apríla (1943). Protokol pravdy MUDr. František Šubík spolu s ostatnými členmi tak podpísali posledný aprílový deň. Presne na deň, avšak o deväť rokov neskôr, v priebehu tých istých kalendárnych dní rodina Andreja Žarnova spolu so skupinou osemnástich členov tajne uteká cez hranice do Rakúska. Na územie Rakúska, pomyslenej predsiene slobody, sa dostali 30. apríla 1952! A útek sa začal 28. apríla. Symbolika času a kauzálna súvislosť udalostí je v tomto prípade na deň presná! Útek bol mimoriadne dramatický ale i traumatický, ako sa o tom o desaťročia neskôr textársky vyjadril vo svojej piesni *Žltý mesiac* už spomínaný najmladší syn Ján. Trauma malého Janka ho prenasledovala aj ako dospelého a dramaticky navždy poznačila vzťahy medzi otcom a synom. Názorová priepasť medzi nimi sa rokmi len a len zväčšovala.

Vzťah Andreja Žarnova k sovietskej moci bol celý život nekompromisný. Ako aj z rozsudku vyplýva, Žarnov však striktne rozlišoval medzi Ruskom s jeho veľkým duchovným vkladom do svetového kultúrneho dedičstva a sovietskou mocou – násilnou, represívnou, či dokonca aziatsvom, ktoré bolo pre neho symbolom besnenia a nekontrolovaného až živočíšneho násilného vyčíňania, zbaveného akýchkoľvek zábran a ľudsky hodnotovo-kritických korekcií. Svoje anti-sovietske odkazy naštepil i do svojej básnickej tvorby: „*Červené mraky prehrali sa krajom a nová krivda sadla poza stôl...*“⁶

Žarnov, a to nielen ako exilový básnik, nebol ochotný tolerovať žiadnu zradu na národe, cirkvi, ako i poézii. Tak ako to kriticky vnímal u propagandistického básnika a kňaza Pavla Gašparoviča Hlbinu (1908 – 1977). V roku 1955 Hlbinovi vyšla posledná básnická zbierka *Ruže radosti*. Žarnov v básni *List Miška Katreniaka z Hruštína* prorocky podrobil prokomunistické postoje v jeho tvorbe nekompromisnej kritike: „*Na výsmech obraciate zákon Kristov a staviate sa proti vôli nás, vy, básnik, ktorý z priazne komunistov, honosne nosí kanonický pás.*“⁷ Slová literárneho znalca Júliusa Pašteku ku kauze Hlbinu zároveň poukazujú na vplyv Žarnovovej nekompromisnej kritiky do vlastných radov: „*Tento ostrý Žarnovov útok na Hlbinu mohol spôsobiť, že po Ružiach radosti nevydal do konca života už nijakú básnickú zbierku, hoci išlo naozaj o dlhý časový úsek (1955 – 1977). Bol by jediným prípadom, ktorého umlčala slobodná kritika.*“⁸ Za zmienku stojí, že súťaž *Hlbinové Kršteňany* bolo možné roky realizovať, ale meno Andreja Žarnova len stále akosi musí absentovať.

OSOBNÉ PERIPETIE ANDREJA ŽARNOVA A KATYŇ

Pri produkčných prácach na dokumente mi utkvelo pár osobných vecí z jeho pozostalosti, ktorú Západoslvenskému múzeu v Trnave venovala príbuzná Margita Kániková. Vreckovky, ktoré používal vo väzení, na ktorých zostali stopy po krvi. Nedali sa ani po rokoch vyprať. Rodina, pravdepodobne manželka, uchovala takúto triviálnu vec ako nemé svedectvo väzby svojho manžela. Prežíval počas 31 mesiacov vo väzení duchovné aj fyzické peklo. Druhým svedkom bolo Sväté Písmo, ktoré ich sprevádzalo na úteku cez rieku Moravu. Je evidentné, že Slovo Božie im nebolo iba spoločníkom, ale aj duchovným sprievodcom do slobodnej krajiny.

Popri osobnom výsostne intímnom prežívaní smrteľného nebezpečenstva stoja za zmienku i názorové nezhody so svojimi synmi. Je zrejme, že nemohli pochopiť podstatu sovietskej moci. Nestotožnili sa ani s odchodom do USA. Z tohto dôvodu si hľadali vlastný životný štýl, ktorý však nebol po vôli otcovi. Príkladom celoživotnej traumy najmä u syna Jána je zloženie a zhudobnenie už spomínanej básne *Žltý mesiac*, ktorú nahral ako dospelý. Derie sa z nej smútok za domovom a všetko s ním spojené, traumatizujúca a nebezpečná atmosféra pri úteku, ako aj hlboká rana /facka/ nevdojak uštedrená bezmocným otcom vlastnému synovi, bezradnosť len sedemročného chlapca vlečeného osudom, ktorý bol determinovaný spoločensko-politickou objednávkou, ako aj osobným rozhodnutím otca-svedka katynských udalostí. Pretože „*tým sám si akoby vystavil objednávku na smrť zo strany blížiacej sa sovietskej armády.*“⁹

ŽLTÝ MESIAC

Jeden dávnny príbeh ma osloví vždy na trati.

Kto vtedy vedel, že sa už nevrátim.
Vzdych bol ťažký, plný tieňov a chmár
a nad mojou hlavou mesiac, zlý samotár.

V tom ohnivé slnko vzbĺklo mi do očí,
tak odraz život ti kartu otočí.
Kde je môj domov, hračky a túžob pár,
odpoveď mlčí ten žltý samotár.

Ležím unavený s tvárou na zemi,
iba blato a dážď, more trápení.
Snívam o slnku čo má vlúdnu tvár.
Z oblohy zíza ten čudný samotár.

Dni sú rýchle a nás čas lieči z rán,
väčšinu dávných smútkov vráti k nám.
Ale chlad z nich dýchne a má žltú tvár,
keď nad hlavou mlčí ten hrozný samotár.

Tá bezradná detská tvár
dívá sa spoza chmár,
tú bezradnú detskú tvár
skrýva môj snár.

SPOR O KATYŇ STÁLE ŽIVENÝ

V úvode príspevku sme avizovali využitie poznatkov z natáčania televízneho štábu s historikmi, expertmi na katynské udalosti, v Moskve a vo Varšave. Totiž z natáčania sa v televíznom dokumente *Ťaživosť pravdy – Andrej Žarnov* nevyužil celý materiál. Pravdou však je, že k materiálu som sa v konečnom dôsledku bohužiaľ nedostala. Z tohto dôvodu substituujem absenciu avizovaných informácií tendenčnou popularizačno-kritickou analýzou postkatynských udalostí vydanou v Rusku. Čomu odpovedá formát publikácie ruského publicistu a polonofóba Jurija Muchina, ktorá má

6 ŽARNOV, Andrej. *List Miška Katreniaka z Hruštína*. Exilové básne. In: ŽARNOV, Andrej. *Môj domov jediný*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2007, s. 524

7 ŽARNOV, A. *List Miška Katreniaka z Hruštína*, s. 525.

8 PAŠTEKA, Július. *Tvár a podoba slovenskej katolíckej moderny*. Bratislava: Lúč, 2002. s. 40.

9 ŽARNOV, A. *Môj domov jediný*, s. 601.

názov *Katynský detektív*. V nej zastáva stanovisko, že za vraždou poľských dôstojníkov stojí fašistické Nemecko, a nie sovietska moc. Vo svojom „detektívnom bádani“ sa s dešpektom vyjadruje k tzv. brigáde Goebelsa, kde radí o i. aj historičku N. Lebedevovu, ktorá ako expertka na katynské udalosti v našom dokumente vystupovala a dokazovala vinu vtedajšej sovietskej moci na vraždení Poliakov na jar 1940.

Hoci ide o popularizačno-tendenčnú verziu, vieme, že i takýto žáner má potenciú ovplyvňovať verejnú mienku často viac ako seriózne vedecko-historické štúdie. Tie zostávajú nielen pre svoj odborný jazyk v akademickej sfére a laickej verejnosti sa ponúkajú iné diametrálne odlišné historické závery napísané prístupným jazykom. N. Lebedevovu ako i ďalších historikov (V. Parsadanova, J. Zoria) autor dehonestuje, pretože ich výpovede sú presne v intenciách hlavného pohlavára nacistickej propagandy. Ich práca podľa Muchina výrazne prispela k tomu, že v čase perestrojky Gorbačov verejne priznal vinu Sovietskeho zväzu za smrť Poliakov. Zároveň Muchin si tu kladie rečnícku otázku: „Čo k tomu prispelo? Oni bez svedomia hovoria, že tu nejde o propagandistickú bitku, ale o fanatickú, resp. naliehavú požiadavku pravdy.“¹⁰ Áno, spomínaným historikom išlo o pravdu katynskej masakry, konečne oslobodenej z pazúrov (domácej) ideológie.

Tendenčnosť a neserióznosť diela *Katynský detektív* evokuje i skutočnosť, že v knižke sú opomenuté kľúčové a nespochybniteľné dôkazy katynskej masakry, napríklad dôkaz z inkrustácie mozgu obetí (ukladanie vápenatej vrstvy, neprichádza do úvahy u mŕtvol, ktoré ležia v hrobe menej

František Šubík na prednáške o nálezoch v Katyni, ktorá sa konala 9. mája 1943 v Bratislave (Zdroj: SNA, fond STK)

ako tri roky),¹¹ biologický dôkaz veku presadeného mladého borovicového porastu rovnako od maďarského profesora Orsósa,¹² osobné záznamy, denníky zajatcov,¹³ ktoré vykazujú dôležitú, resp. usvedčujúcu časovú stopu. Úsmevné je i tvrdenie, že ostatní svedkovia – signatári medzinárodného katynského protokolu z roku 1943 nevypovedali, resp. opätovne nepotvrdovali svoje výpovede proti Sovietskemu zväzu po 1945. Keďže napríklad v bývalom Československu sa sovietska moc naplno etablovala až po roku 1948. Je zrejmé, že Muchin ako sovietsky občan nemá informácie o okamžitých represáliách červenej moci po skončení vojny.¹⁴ Táto skutočnosť je však výborne zachytená

v spomínanom poľskom dokumente *Posvätiť život pravdou*.

ZÁVER

Katynské udalosti z marca 1940 sú učebnicovým príkladom interpretácie „pravdy“ podľa získaných, resp. dobytých mocenských pozícií. Kto je víťaz, je vlastníkom (propagandistickej) pravdy. Okrem tejto je však vyššia pravda, pravda metafyzická, neohybná, neotrastiteľná a pevná, s ktorou nie je možné kalkulovať, ale podľa životných peripeitií MUDr. Františka Šubíka – básnika Andreja Žarnova, nie je možné sa s ňou ani slobodne zahrávať. Dá sa iba vstúpiť do jej služby, tak ako biblický prorok, ktorý je pravdou vedený a podriaďuje jej celý svoj život až do krajnosti.

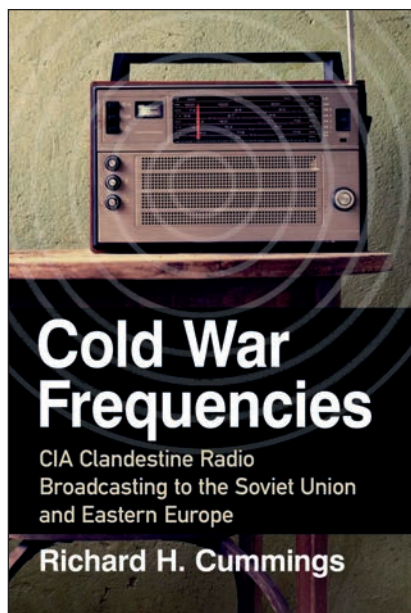
10 MUCHIN, Jurij. *Katynskij detektiv*. Moskva: Algoritm, 2016.

11 LACKO, Martin. Odraz katynskej tragédie v slovenskej tlači na jar 1943 a miesto MUDr. Františka Šubíka v ňom. In: RYDLO, Jozef M., ed. *Andrej Žarnov (1903 – 1982). Zborník o živote a diele univerzitného profesora MUDr. Františka Šubíka*. Bratislava: Libri Historiae, 2008, s. 114.

12 LACKO, M. Odraz katynskej tragédie v slovenskej tlači na jar 1943 a miesto MUDr. Františka Šubíka v ňom, s. 112 – 113.

13 LACKO, M. Odraz katynskej tragédie v slovenskej tlači na jar 1943 a miesto MUDr. Františka Šubíka v ňom, s. 109.

14 *Jak Sowietci mścili się na lekarzach katyńskich. Rozhovori M. Puchlowski s prof. Tadeus Wolsza.*

RICHARD H. CUMMINGS

**COLD WAR FREQUENCIES.
CIA CLANDESTINE RADIO
BROADCASTING TO THE
SOVIET UNION AND EASTERN
EUROPE**

Jefferson (North Carolina): McFarland & Company, 2021, 261 s.

Najnovšia monografia Richarda H. Cummingsa – v rokoch 1980 – 1995 riaditeľa bezpečnostného oddelenia v Rádiu Slobodná Európa – skúma jednu z najzaujímavejších kapitol obdobia studenej vojny, akou bolo zahraničné rozhlasové vysielanie pre štáty sovietskeho bloku. Na prvom mieste treba spomenúť americkú rozhlasovú stanicu Rádio Slobodná Európa (Radio Free Europe, RFE), vysielajúcu od roka 1951 z Mníchova, ktorá v zápase s komunistickými režimami za železnou oponou nepochybne zohrala významnú úlohu. Knižka, vychádzajúca z bohatej literatúry a predovšetkým sprístupneného archívneho materiálu americkej spravodajskej služby CIA (Central Intelligence Agency), však nie je primárne o RFE, i keď jedna kapitola sa mu venuje. Autor

sa skôr zamerával na tie rozhlasové vysielania, ktoré priamo podliehali CIA, boli však časovo ohraničené na obdobie počiatkov studenej vojny a mali potenciál podporovať (aj) ozbrojený protikomunistický odboj.

Prvotným impulzom myšlienky ako čeliť sovietskej komunistickej propagande bola požiadavka amerických vojenských tajných služieb, ktorá sa týkala plánovania tajných psychologických operácií. Toto úsilie vyústilo do smernice Národnej bezpečnostnej rady – významného orgánu pri vláde USA – z decembra 1947, podľa ktorej sa mali zahraničné informačné aktivity americkej vlády doplniť o tajné psychologické operácie. V apríli 1948 George F. Kennan, ako jeden z prvých amerických stratégov, ktorý pochopil skutočnú podstatu bolševizmu a podieľal sa na vytvorení stratégie známej ako *policy of containment* a ktorý v tom období viedol politicko-plánovacie oddelenie na Štátnom departmente USA, vypracoval dokument, v ktorom sa jasne hovorí, že cieľom americkej politiky na potlačenie komunistického vplyvu bola aj tzv. biela propaganda. Išlo predovšetkým o plánovanie utajených koordinovaných psychologických operácií, pričom vedením takýchto operácií bola poverená CIA, ktorá v tých dňoch vznikala. Účinným nástrojom proti komunistickej rozpínavosti sa malo stať aj RFE, resp. Rádio Sloboda (Radio Liberty, RL), vysielajúce do krajín Sovietskeho zväzu. Prepojenie RFE/RL na vládu USA a CIA dokazuje aj financovanie tohto inak finančne mimoriadne náročného projektu, keďže do roku 1971 financie na rozhlasovú činnosť pochádzali aj z rozpočtu CIA. Predsa len, RFE/RL nebola nikdy organickou súčasťou americkej spravodajskej služby, napriek tomu, že ich vedenie konalo v intenciách CIA a existovali aj vzájomné interakcie, ktoré fungovali aj v 80. rokoch. Vysielanie RFE/RL teda plnilo účely psychologického boja v rámci bielej propagandy.

Západné rozhlasové vysielania v rámci protikomunistických

a protisovietskych psychologických operácií bolo iniciované významnými predstaviteľmi amerického ministerstva zahraničných vecí, Georga F. Kennana, a amerických tajných služieb, Franka Wisnera a Allana W. Dullesa. George F. Kennan ako riaditeľ politicko-prípravného štábu (Policy Planning Staff) výrazne ovplyvňoval zahraničnú politiku prezidenta Trumana v prvej fáze studenej vojny. Už začiatkom februára 1948 vypracoval podrobný návrh na použitie utečencov z východného bloku v národnom záujme Spojených štátov a na vyplnenie medzier v spravodajstve, informáciách pre verejnosť a politicko-psychologických operáciách. Frank Gardiner Wisner, ktorý aj na základe vlastných skúseností bytostne nenávidel sovietsky stalinský režim, ako vedúci pracovník Úradu pre politickú koordináciu (Office of Policy Coordination, OPC) pod Štátnym departmentom v novembri 1950 vypracoval memorandum pre vedenie CIA na tému Rádio Slobodná Európa. V memorande sa RFE charakterizuje ako „*nástroj psychologického boja*“ s cieľom „*zabrániť kultúrnej, ekonomickej a politickej integrácii satelitných štátov so Sovietskym zväzom*“. A práve Wisnerov úrad mal na starosti aj tajné vysielanie do Bulharska (Radio Goryanin), Albánska (Voice of Free Albania, VOFA), či Rumunska (România Viitoare – Vocea Rezistenței Naționale, Future of Romania – Voice of National Resistance). Tieto vysielania sa uskutočňovali od roku 1950 zo severného Grécka v blízkosti hranice s Bulharskom pomocou dvoch mobilných vysielaciek. Pre účely tzv. čierneho vysielania (black broadcasting) zriadila CIA v Aténach stále komunikačno-vysielacie centrum (s. 67). V rámci východoeurópskeho vysielania Španielskeho štátneho rozhlasu v Madride (Radio nacional de España, RNdE), ktoré mimochodom už v roku 1949 zriadilo samostatnú slovenskú redakciu s bývalým slovenským diplomatom a popredným predstaviteľom Slovenskej národnej

rady v zahraničí Jozefom Ciekrom na čele, existovalo aj tajné vysielanie pre Baltské štáty. Vysielanie pre Estónsko, Litvu a Lotyšsko zabezpečovali tajné operácie CIA pod rôznymi kryciami menami, ktorým sa autor v šiestej kapitole knihy podrobne venuje (s. 108 – 136). Na Ukrajinu vysielalo v rokoch 1955 – 1959 tajné rádio s názvom *Radio Novaja Ukrajina*, ktoré zabezpečovala strešná organizácia ukrajinského exilu Ukrajinská hlavná oslobodzovacia rada (Ukrainska holovna vyzvolna rada, UHVR), úzko spolupracujúca s Organizáciou ukrajinských nacionalistov (Orhanizatsiya ukrajinskykh natsionalistiv, OUN). CIA bola presvedčená o dôveryhodnosti a schopnosti tejto kontroverznej exilovej organizácie. Hlavné témy vysielania *Radia Novaja Ukrajina* sa v roku 1958 točili okolo problémov, akými boli napríklad: „*pôsobenie ruského imperializmu na Ukrajine*“, sovietsky prvý tajomník Nikita Chruščov ako „*pacifista a humanista*“, rusifikácia Ukrajiny atď. (s. 144 – 145). Tajné vysielania CIA sa uskutočňovali aj na územie Ruska, Bieloruska, či Kuby. V prípade Slovenska autor uvádza vysielac Biela légia, ktorý bolo čiastočne financovaný americkou vojenskou kontrarozvedkou CIC cez projekt WACO, a spomína aj vysielanie Hlas slobodného Slovenska, známejší pod názvom Rádio Barcelona, ktoré v prvej polovici roka 1947 inicioval Ferdinand Ďurčanský v období jeho talianskeho exilu. Obidvom vysielaniam sa ešte budeme venovať podrobnejšie.

Tajné vysielania pod záštitou CIA sú úzko späté s fenoménom, ktorý doposiaľ v historickej vede nenašiel náležitú odozvu.¹ Ide o ozbrojený protikomunistický odpor, ktorý bol najmä na Balkáne, Ukrajine a v Poľsku do polovice päťdesiatych rokov pomerne rozšírený. V Bulharsku

v rokoch 1944 – 1956 pôsobilo ozbrojené hnutie tzv. lesných bratov (goryani), ktoré vzniklo bezprostredne ako reakcia na komunistický puč v septembri 1944 a regrutovalo sa prevažne z roľníkov postihnutých násilnou kolektivizáciou, bývalých armádných dôstojníkov, sociálnych demokratov, členov národne orientovaných strán, monarchistov, atď. Ozbrojenému odporu lesných bratov malo napomáhať tajné vysielanie CIA s krycím názvom QKSTAIR, ktoré priamo podliehalo Wisnerovmu úradu vo Washingtone. Na utajenie spravodajského charakteru slúžila exilová organizácia Bulharský národný výbor v USA (s. 68 – 69). Vysielanie prebiehalo v rokoch 1950 až 1962 a nie je vylúčené, že bulharskej komunistickej tajnej službe sa podarilo infiltrovať vlastných agentov do prostredia vysielacky, čo bol okrem sústavného rušenia jeden zo spôsobov, ako proti zahraničnému vysielaniu komunistické režimy bojovali.

Ozbrojený protikomunistický odpor bol v rokoch 1948 – 1958 rozšírený aj v severozápadnom Rumunsku, kde najmä v hornatej oblasti pôsobilo niekoľko skupín (napr. skupina Teodora Șuşmana či Národná kresťanská liga s programom obrany kresťanskej viery, rodiny a súkromného majetku, ktorú rumunská komunistická tajná služba Securitate titulovala ako Biela Garda, Garda Albă). Tajné, tzv. čierne vysielanie do Rumunska inicioval Frank Wisner, ktorý v januári 1951 vypracoval projekt s krycím názvom QKBROIL. Tajná operácia pod týmto názvom bola schválená začiatkom augusta 1951 vedením CIA. Jej cieľom malo byť upevnenie protikomunistického postoja rumunského obyvateľstva a najmä nádeje na oslobodenie, založiť tajnú protikomunistickú odbojovú organizáciu v intenciách

protisovietskej politiky USA, pomocou tajných operácií vrátane psychologickéj vojny oslabovať pozície rumunského komunistického režimu. V konkrétnom návrhu tajnej operácie QKBROIL na rok 1952 sa okrem toho písalo: „*Podporiť nádeje na oslobodenie a vôľu klásť odpor rumunského národa aj v zmysle založenia podzemných odbojových štruktúr, ktoré by znemožňovali sovietsko/rumunské vojenské akcie a boli by pripravené na otvorené ozbrojené vystúpenie*“ (s. 81 – 82). Na základe uvedeného je teda možné konštatovať, že CIA podporou protikomunistického odporu nešlo primárne len o tajné vysielanie, ale aj predovšetkým o skutočné ozbrojené vystúpenia, či už boli reálne alebo nie. Tiež si treba uvedomiť, že jedným z hlavných motívov pre protikomunistický odboj v počiatkoch studenej vojny bolo presvedčenie, že medzi USA a Sovietskym zväzom čoskoro vypukne vojna. V septembri 1951 CIA zostavila redakčný tím tajného vysielania, ktoré sa malo uskutočňovať z Atén. Vedením redakcie bol poverený bývalý rumunský diplomat a po roku 1948 politický exulant Brutus Coste, ktorý bol v rokoch 1954 – 1965 generálnym tajomníkom Zhromaždenia podmanených európskych národov (Assembly of Captive European Nations, ACEN), ktoré združovalo politické exily deviatich štátov pod sovietskou nadvládou vrátane Československa s centrálnym úradom v New Yorku – Československo zastupoval bývalý predseda Národno-socialistickej strany Petr Zenkl – a bolo financované z rozpočtu vlády USA. Podklady pre vysielanie dodávala americká ambasáda v Bukurešti. Vo vysielaní rádia sa objavovali otvorené útoky na rumunských komunistických predákov a podľa spomienok neskoršieho vedúceho vysielania bol jazyk mimoriadne násilný, heslovitý

1 Všeobecne k ozbrojenému odporu pozri GEHLER, Michael, SCHRIFFL, David, eds. *Violent Resistance. From the Baltics to Central, Eastern and South Eastern Europe 1944 – 1956*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2020.

a miestami až propagandistický. Napríklad 1. marca 1957 zaznel z tajného rádia nasledovný text v rumunčine: „*Bratia! Nech červené beštie zmiznú! Chceme slobodu a istotu! [...] Chceme ukončiť ruskú okupáciu! Preč so Securitate! Chceme potrestať tieto beštie! Komunisti si už vykopali svoj hrob! Bojkotujte nariadenia a príkazy! Odtrhnite sa od Moskvy! Nech má Rumunsko skutočnú socialistickú vládu!*“ (s. 87) Prevažne pätnásťminútové relácie americké úrady necenzurovali. Rumunskí redaktori mali teda voľnú ruku pri zostavovaní textov, ktoré mali očividne podnecovať aj k otvorenému násiliu. Otázkou teda je, aký dosah malo tajné vysielanie na protikomunistický ozbrojený odpor a či bolo v konečnom dôsledku efektívne alebo nie – autor sa však touto problematikou nezaobrá.

V závere knihy autor spomína – ako už bolo naznačené – na Slovensku pomerne známe protikomunistické hnutie Bielej légie pod vedením Jozefa Vicena, ktorý v rokoch 1950 – 1955 z rakúskeho územia organizoval vysielania v slovenčine. Vieme, že Jozef Vicen spolu s Jozefom Mikulom, zakladateľom Slovenského revolučného odboja, ktorý v roku 1950 emigroval do USA, kde spolupracoval so Slovenskou národnou radou v zahraničí, ako aj kongresmanom Charlesom Kerstenom, spolupracovali v rokoch 1948 – 1949 na projekte americkej vojenskej kontrarozvedky v Rakúsku (CIC) pod názvom WACO. Zmyslom projektu bolo zbieranie spravodajských informácií a získavanie budúcich agentov spoza železnej opony (s. 183). CIA vysielanie Bielej légie však nefinancovala, i keď podľa tvrdení autora jej vedenie bolo o ňom informované. Pobočka Wisnerovho Úradu pre politickú koordináciu (OPC) v Karlsruhe poslala do centrály OPC vo Washingtone začiatkom januára 1952 správu, v ktorej sa o vysielateľke Biela légia zmieňuje ako o operácii povolenej na

skúšobnú dobu troch mesiacov, pričom v prípade úspechu sa malo vysielanie podporovať aj naďalej (s. 184 – 185). Personál, ktorý zabezpečoval vysielanie (okrem Vicena to bol aj katolícky kňaz Karol Šumichrast, ktorý po vojne odišiel do exilu v Rakúsku, kde pastoračne aj materiálne pomáhal slovenským utečencom), mal na dobu dvoch mesiacov získať finančné subvencie. OPC sa tiež zaviazala, že zaplatí náklady spojené s prenájmom miestností, v ktorých vysielanie prebiehalo, alebo tieto miestnosti poskytnie (od apríla 1950 do mája 1951 bola vysielateľka Biela légia prevádzkovaná z vily Mayer v hornorakúskom mestečku Ried, v ktorej bývali aj miestni dôstojníci CIC). Ďalej OPC požadoval istú, skôr formálne mienenú kontrolu relácií a na dosiahnutie tohto cieľa vysielanie monitoroval a vyžadoval zasielanie prepisov jednotlivých relácií. Podľa všetkého to bola práve pobočka OPC v Karlsruhe, ktorá iniciovala pokračovanie vysielania Bielej légie od januára 1952, keďže je všeobecne známe, že vysielanie nebolo pravidelné. Uvedenie týchto pre slovenskú odbornú verejnosť čiastočne nových poznatkov je nepochybne zaujímavé. Faktom ale zostáva, že podobne ako hnutie Biela légia aj vysielanie neboli v prvom rade produktom amerických tajných služieb, i keď určitú zásluhu na prevádzkovaní vysielateľky nepochybne mali. Vysielateľ Biela légia bol predovšetkým projektom slovenského povojnového exilu podporovaného (aj finančne) krajskou organizáciou amerických Slovákov Slovenskou ligou v Amerike s programom protikomunistického zápasu a nezávislosti Slovenska.

Autor v súvislosti so slovenským protikomunistickým odporom cituje aj ďalšie správy CIA, ktoré svedčia o tom, že jej vedenie bolo o hnutí Biela légia, ako aj o politických procesoch proti jej domnelým či skutočným členom (najmä proces Ján

Rešetko a spol.) dobre informované. Nedostatkami práce sú ale heslovité údaje bez širšieho kontextu, čo čitateľovi bez bližších znalostí slovenských povojnových reálií pochopenie zložitých súvislostí slovenského protikomunistického odboja, exilu, či perzekúcií komunistického režimu sťažuje. Nedostatkami sú tiež v mnohých prípadoch nesprávne napísané mená, napríklad Karol Šumichrast, nie „Kamil“ Šumichrast, Karol Sidor, nie „Karel“ Sidor, Biela légia, nie „Bela“ légia, Jozef Vicen sa narodil v Hornej Strede, nie „Homa Streda“, „Komenskeho University“ sa v angličtine uvádza ako Comenius University, časopis *Nástup*,² ktorý v roku 1933 založil Ján Ďurčanský, sa neprekladá ako „attack“ (útok), atď. V texte knihy je aj niekoľko vecných chýb, napríklad Ochranná zmluva s Nemeckou ríšou nebola podpísaná v auguste 1939, ale v marci 1939 a podobne 15. január 1946 ako dátum založenia Slovenského akčného výboru je nesprávny. Autor tiež uvádza, že Ďurčanský sa musel vzdať vládnych postov v roku 1940 z „nie celkom známych príčin“, čo nie je pravda, pretože príčiny odchodu Ďurčanského z politiky po Salzburških rokovaníach na prelome júla a augusta 1940 sú dostatočne známe a osvetlené. Podobne Ďurčanský nezomrel 21. marca, ale 15. marca 1974.

Posledným prípadom protikomunistického vysielania v období počiatkov studenej vojny, ktorý vzbudzuje autorovu pozornosť, je prípad vysielateľky Barcelona (s. 189 – 193), ktorú – ako je známe – v mestečku Salisano na severe od Ríma prevádzkoval Rudolf Dilong v spolupráci s Ferdinandom Ďurčanským, Štefanom Polakovičom, Eduardom Moščovičom a Deziderom Murgašom na jar 1947. Hlas slobodného Slovenska – ako sa vysielanie oficiálne nazývalo, po prvýkrát zaznel zrejme 15. alebo 16. apríla 1947, čo súviselo

2 Celým znením: *Nástup mladej slovenskej autonomistickej generácie*. Vychádzal v rokoch 1933 – 1940.

s rozsudkom prezidenta Jozefa Tisu, odsúdeného retribučným Národným súdom na trest smrti. Autor cituje jednu zo správ CIA, ktorá vysielanie Rádia Barcelona 18. mája 1947 zachytila: „*Voláme všetkých Slovákov, aby zostali verní myšlienke štátnej nezávislosti! [...] Tento rok prechádzame do útoku! Všetky stopy druhej Československej republiky budú vymazané!*“ Vo vysielaní sa malo prízvukovať, že sa podnikajú prípravy na otvorenú revoltu proti vtedajšej vláde, kvôli čomu sa mali organizovať povstalecké skupiny (s. 190 – 191). Dôvodom, prečo autor zaradil vysielanie Rádia Barcelona do svojej monografie, je zrejme presvedčenie, že – i keď veľmi krátko pôsobiace rádio – malo tendenciu vyvolať na Slovensku otvorené protikomunistické vystúpenie.

V ďalších odstavcoch kapitoly o pôsobení Ferdinanda Ďurčanského v západonemeckom exile sú opísané jeho pokusy o slovenskú vysielaciu podporovanú spravodajskou skupinou Gehlenovej organizácie, s ktorou Ďurčanský v rokoch 1952 – 1958 očividne spolupracoval pod krycím menom „PROFESSOR“, či memorandum pre vedenie RFE z 18. februára 1953 o nevyhnutnosti samostatnej slovenskej redakcie Rádia Slobodná Európa (s. 192). Ďurčanského pokusy na pôde Gehlenovej organizácie však úspešné neboli.

Knižka Richarda Cummingsa je nepochybne prínosom pre lepšie poznanie tajných operácií CIA v oblasti psychologickéj vojny v prvých rokoch studenej vojny. Poukazuje tiež na skutočnosť, že pri výskume slovenského politického exilu treba skúmať aj pramene z proveniencie CIA, ktoré môžu byť v mnohých aspektoch zaujímavým zdrojom a môžu rozšíriť naše poznatky.

Beáta Katrebová Blehová

FRANTIŠEK HANZLÍK

TAJNÉ SLUŽBY NA CESTĚ KSČ K MOCI 1945–1948. ÚNOR 1948 – VÝSLEDEK NEROVNÉHO ZÁPASU

Praha: Nakladatelství Academia, Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., 2021, 420 s.

Krátke obdobie existencie tretej Československej republiky počas prvých troch rokov po skončení druhej svetovej vojny sa stáva čoraz viac objektom záujmu profesionálnych i amatérskych historikov. Táto epocha českých a slovenských dejín je okrem vysporiadania sa s dobou neslobody spojená aj so zápasom o budúci charakter štátu medzi demokratickými silami a ich komunistickými oponentmi. Časť tohto zápolenia vo sfére tajných služieb tvorí obsah monografie profesora Hanzlíka, ktorý dlhodobo publikuje práve z tematiky povojnovej

histórie ČSR.³ Publikáciu tvorí po úvode osemnásť kapitol venujúcich sa jednotlivým atribútom pôsobenia tajných služieb v rámci rezortov národnej obrany i vnútra počas ľudovo-demokratickej etapy spoločnej československej štátnosti.

V Úvode autor prehľadne uvádza doterajšiu knižnú aj časopiseckú literatúru, ktorá sa zvolenou témou doposiaľ v Českej republike zaoberala. Jedná sa pritom o zdroje z československého exilu po roku 1948, ďalej z obdobia socializmu a napokon z posledných decénií po Nežnej revolúcii (1989). Z archívnych prameňov profesor Hanzlík spomína predovšetkým fondy Archívu bezpečnostných zložiek (ABS) v Prahe, Národného archívu (NA) v Prahe a Vojenského historického archívu (VHA) v Prahe. Dôsledne pritom popisuje všetky štyri vtedajšie tajné služby ČSR teda obranné spravodajstvo (OBZ), vojenskú spravodajskú službu (2. oddelenie Hlavného štábu Ministerstva národnej obrany), krajiniské odbory bezpečnosti II. (ZOB II.) a Štátnu bezpečnosť (ŠtB).

Prvá kapitola *Rozdielne predstavy o povojnovom usporiadaní* oboznamenuje čitateľov s názormi členov druhého československého odboja o tom, ako by po oslobodení mala tajná služba v obnovenom Československu vyzeráť, profesor Hanzlík nevynecháva ani *Dohodu o pomere medzi československou správou a sovietskym vrchným velením po vstupe sovietskych vojsk na československé územie*. Autor však nepresne uvádza, že táto dohoda bola dňa 8. mája 1944 uzatvorená medzi exilovou vládou ČSR a vládou ZSSR, keďže až do roku 1946 v Sovietskom zväze vrcholnú exekutívu nepredstavovala vláda, ale Rada ľudových komisárov ZSSR.

Pre niektorých čitateľov snád môže byť vybočením zo zvolenej

3 K predmetnej problematike už František Hanzlík publikoval viacero prác. Napríklad: HANZLÍK, František. *Armáda v zápase o politickú moc v letech 1945–1948*. Praha: Ministerstvo obrany ČR – Agentura vojenských informací a služeb, 2006; HANZLÍK, František. *Bez milosti a slito-vání*. Praha: Ostrov, 2001; HANZLÍK, František, POSPÍŠIL, Jaroslav, POSPÍŠIL, Jan. *Sluha dvou pánů*. Vizovice: Nakladatelství Lída, 1999.

problematiky v poradí druhá kapitola nazvaná *Zakarpatská Ukrajina*, a to s poukazom na efemérne pôsobenie československých úradov na jej území v mesiacoch október 1944 až január 1945. Praktické pôsobenie úradníkov ČSR sa realizovalo v Úrade vládneho delegáta Františka Němca a Veliteľstva oslobodeného územia na čele s generálom Antonínom Hasalom, pričom spravovaných bolo 5 východných okresov bývalej Podkarpatskoruskej krajiny. Postavenie československých orgánov sa stalo neudržateľným najmä po schválení *Manifestu o zjednotení krajiny so sovietskou Ukrajinou* na prvom zjazde národných výborov Zakarpatskej Ukrajiny v Mukačeve dňa 26. novembra 1944, kedy došlo aj ku kreácii Národnej rady Zakarpatskej Ukrajiny ako najvyššieho štátneho orgánu.

Nasledujúca kapitola *Vývoj situácie v 1. československom armádnom zbore do prijatia vládneho programu* mapuje pomery v tejto jednotke zahraničného vojska od nástupu gen. Ludvíka Svobodu na post jej veliteľa v septembri 1944. Napriek nesúhlasu exilovej vlády v Londýne menoval gen. Svoboda do dôstojníckych hodností a povýšil v nich stovky príslušníkov zboru. Naopak z československých vojenských jednotiek zo Západu do zboru neboli dôstojníci prijímaní, uprednostňovaní boli dokonca aj absolventi sovietskych vojenských škôl.

Skúmanej problematiky sa už bezprostredne týka kapitola *Obranné spravodajstvo – nástroj na uplatňovanie sovietskeho vplyvu*. Oddelenie obranného spravodajstva (OBZ) zboru pritom zriadil jeho veliteľ 7. januára 1945, prednostom OBZ sa stal npor. Bedřich Reicin. Na rozdiel od iných armád i predmníchovskej republiky vykonávalo obranné spravodajstvo nielen spravodajské úlohy, ale i právomoci bezpečnostných orgánov obdobné poľnému žandárstvu. Vykonávali ho bezpečnostné oddiely (BO) obranného spravodajstva patriace pod prednostu oddelenia por. Karla Vaša. Jemu bola podriadená aj trestná rota,

v ktorej boli zaradení vojaci a dôstojníci odsúdení poľným súdom.

Kapitola *Prijatie vládneho programu – dôležitý krok na ceste KSC k moci* sa venuje situácii po oslobodení Československa a prijatí Košického vládneho programu. Na rozdiel od prvej Československej republiky už možno povojnovú demokraciu označiť za obmedzenú. Obdobne sovietom zo ZSSR boli kreované v ČSR národné výbory a pluralita politických strán bolo zúžená ich povinným pôsobením v rámci Národného frontu. Predpokladalo sa aj kreovanie Národného bloku pracujúceho ľudu miest a vidieka zloženého z Československej strany sociálnodemokratickej, Komunistickej strany Československa a Československej strany národnosocialistickej. Podľa komunistického *Projektu štruktúry a zloženia novej vlády* z februára 1945 malo dôjsť aj ku zriadeniu Vojenskej rady pri predsedníctve vlády, ktorú tvorili aj ministri vnútra a národnej obrany, hlavný veliteľ brannej moci, náčelník hlavného štábu i zástupca Slovenskej národnej rady. Odklon od prvorepublikovej právnej úpravy predstavovalo aj odstránenie apolitickosti armády, v ktorej bolo napokon zavedené aj pôsobenie osvetových dôstojníkov teda politrukov podľa sovietskeho vzoru.

Ďalšia kapitola *Kľúčová rola národných výborov* podrobne opisuje právnu úpravu, na základe ktorej v Československu národné výbory pôsobili, a to od „ústavného dekrétu prezidenta republiky č. 18/1944 Úr. vest. zo 4. decembra 1944 o národných výboroch a dočasnom Národnom zhromaždení“. V týchto orgánoch štátnej moci a zároveň štátnej správy získali už čoskoro po oslobodení prevahu zástupcovia ľavicových strán, vo februári 1946 tak zo 6381 predsedov národných výborov bolo až 2975 komunistov a 847 sociálnych demokratov.

V kapitole *Úloha Vojenskej rady pri predsedníctve vlády v roku 1945*, prvá očista je prezentovaný dramatis personae tohto *ex officio* zriadeného orgánu. Na ministerstve národnej obrany sa

zatial pod vedením kpt. Reicina kreovala Hlavná správa obranného spravodajstva (HS OBZ), zároveň bola zriadená Hlavná správa výchovy a osvetu (HSVO) na čele s mjr. JUDr. Jaroslavom Procházkom. Podľa vládou schválených *Zásad pre prevzatie dôstojníkov a rotmajstrov z povolania do čs. brannej moci* prebiehala na základe zákona č. 72/1946 Zb. v rokoch 1946 – 1948 druhá očista v armáde. V júni 1945 pôsobilo v československej brannej moci 136 dôstojníkov, z toho 92 aktívnych a ich stav sa mal radikálne znížiť. Počas druhej svetovej vojny pritom bolo popravených či zomrelo v koncentračných táborech 435 generálov a dôstojníkov. Z 93 generálov, ktorí podali žiadosť o prijatie do armády, nebolo akceptovaných 49 návrhov. Majoritným dôvodom odmietnutia žiadateľa bol vek (36 žiadostí) a vojnová kolaborácia, resp. aktivity v nemeckom vojnovom priemysle (4 žiadosti). Celkovo bolo do armády prijatých asi 70 % dôstojníkov brannej moci predmníchovskej republiky.

Obsahom kapitoly *Ovládnutie bezpečnostných zložiek Ministerstva vnútra komunistickou stranou v roku 1945 a jeho dôsledky* je personálne obsadenie vedúcich funkcií tohto ministerstva členmi Komunistickej strany Československa po prijatí *Hlavných zásad výstavby nového bezpečnostného aparátu* prijatých vládou ČSR. Spravodajskú službu na ministerstve realizoval Odbor pre politické spravodajstvo Z, ktorého prednostom sa stal plk. Josef Bártík a zástupcom prednostu JUDr. Zdeněk Toman. Práve príbeh tohto právnik s pôvodným menom Zoltan Goldberger bol nedávno sfilmovaný v snímke s názvom *Toman*. Počet zamestnancov ministerstva vnútra rapidne stúpal, v roku 1947 mal Zbor národnej bezpečnosti už 300 príslušníkov, zatiaľ čo v bezpečnostných zložkách rezortu vnútra počas prvej ČSR pracovalo v roku 1938 iba 232 osôb. Je zaujímavým faktom, že svoju spravodajskú službu mala od júna 1945 aj KSC, a to evidenčné oddelenie Ústredného sekretariátu strany na čele s Karlom

Švábom, ktorého zástupcom bol Osvald Závodský. Obaja boli začiatkom 50. rokov po odsúdení na trest smrti aj popravení. Aby toho nebolo málo, v rovnaký mesiac došlo ku kreácii Bezpečnostnej komisie ÚV KSČ, za jej predsedu bol ustanovený interbrigadista Josef Pavel. Od augusta 1945 v rámci spravodajských inštitúcií pôsobili v historických krajinách aj krajské odbory bezpečnosti (ZOB) krajských národných výborov. V rámci československej brannej moci vystriedal na poste šéfa spravodajcov, teda prednostu 2. oddelenia Hlavného štábu pplk. JUDr. Antona Rašlu plk. Karel Hanus.

V kapitole *Tajné fondy obranného spravodajstva a nelegálne financie pre KSČ* sa možno oboznámiť s viacerými zaujímavými faktami, ako napríklad s pôsobením 296 platených zamestnancov sekretariátu ÚV KSČ v roku 1946 s mzdovými nákladmi približne 000 Kčs/mes. Neoficiálne získavanie financií pre komunistickú stranu mal na starosti predovšetkým spomenutý vedúci zahraničnej rozviedky Zdeněk Toman, zatknutý iba 2 mesiace po februárovom prevrate v apríli 1948.

Kapitola *Rozšírenie pôsobnosti OBZ a formovanie Štátnej bezpečnosti* približuje povojnové pôsobenie Hlavnej správy Obranného spravodajstva (neskoršieho 5. oddelenia Hlavného štábu armády) a jej kompetenčné súboje s 2. oddelením tohto štábu. Nahradením gen. Josefa Bártíka vo funkcii prednostu Odboru pre politické spravodajstvo Ministerstva vnútra škpt. Bedřichom Pokorným v roku 1946 sa aj posledná spravodajská služba v ČSR dostala pod vedenie komunistov. V tom istom roku rezort vnútra vydal aj *Dočasný organizačný poriadok ŠtB*, čím boli položené základy Štátnej bezpečnosti v Československu. Post jej hlavného veliteľa pritom zastával člen KSČ plk. Oldřich Kryštof, ktorého neskôr nahradil ďalší komunista plk. Jindřich Veselý.

Existencia spravodajských služieb v animozite s právnymi predpismi ČSR je nosnou témou kapitoly *V rozpore s právnym poriadkom*. O nezákonnostiach z rokov 1945 – 1947 je podľa

autora podrobný prehľad v Archíve bezpečnostných zložiek, a to v rámci 3453 textových strán zväzku *Udalosti v dobe porevolučnej*, týkajúceho sa pôsobnosti Zboru národnej bezpečnosti, Obranného spravodajstva i Štátnej bezpečnosti.

O špecifických atribútoch povojnového súdnictva i politiky pojednáva kapitola *Retribúcia – súčasť boja o moc, parlamentné voľby 1946*. Bližšie sú autorom uvádzané prezidentské dekréty, na základe ktorých retribučná justícia existovala i skutočnosť, že všetkým 24 mimoriadnym ľudovým súdom bolo doručených až 132 549 trestných oznámení. Tieto súdy udelili obžalovaným o. i. 713 absolútnych a 741 doživotných trestov.

Druhá očista dôstojníckeho zboru je prezentovaná čistkami po prijatí zákona zo 6. marca 1946 o úprave niektorých právnych pomerov dôstojníkov a rotmajstrov z povolania a o prevzatí niektorých osôb do československej brannej moci. Podľa vyhlášky ministerstva národnej obrany č. 39/1946 Vecného vestníka si všetci dôstojníci a rotmajstri z povolania museli podať prihlášku do armády, pričom o nej rozhodovali prijímacie a odvolacie komisie. Z 12 808 dôstojníkov nebolo prijatých len 9,7 %, čo predstavovalo asi polovicu oproti prvej očiste z roku 1945 (z 9900 prihlášok vtedy nebolo akceptovaných až 19,6 %).

Kapitola *Dôverné osobné informácie – základ pre rozmiestňovanie kádrov* uvádza zriadenie nových odborov na Organizačnom sekretariáte ÚV KSČ v apríli 1947: branného vedeného Aloisom Hložkom a bezpečnostného na čele s Janom Vodičkom, okrem toho pôsobil aj evidenčný s vedúcim Karlom Švábom.

Pokračujúce povojnové pnutia sa premietli do kapitoly *Spory o bezpečnostné zložky*. Pri existencii viacerých spravodajských služieb existoval záujem na zúžení ich počtu, tak sa v roku 1947 krajské odbory bezpečnosti II (ZOB II) z krajských národných výborov pričlenili priamo do štruktúry ministerstva vnútra, a to v rámci Štátnej bezpečnosti.

O sile budúcej štátostrany svedčí kapitola *Informačný monopol komunistickej strany*, svojich zástupcov mala KSČ v 2. (spravodajskom) i 5. (Obranné spravodajstvo) oddelení Hlavného štábu armády, odbore „Z“ ministerstva vnútra a aj na ministerstve informácií. V rámci ÚV KSČ dokonca došlo v súvislosti s politickým bojom ku vzniku Komisie pre evidenciu demokratických síl v ostatných politických stranách.

Predposledná kapitola knihy *Príprava k rozhodujúcemu stretnutiu* čitateľa vnesie do roku 1947, kedy Československo na pokyn Sovietskeho zväzu odmietlo Plán európskej obnovy iniciovaný ministrom zahraničia USA Georgeom Marshallom. Profesor Hanzlík rozoberá aj Plán jesenného nástupu strany z dielne KSČ vypracovaný v auguste 1947, jesennú krízu na Slovensku či penzionovanie 33 generálov brannej moci v uvedenom roku.

Názov finálnej najrozsiahlejšej kapitoly *Rozhodnutie bez ozbrojeného násillia* prednaznačuje priebeh februárového prevratu z roku 1948, predstavujúceho vrcholnú fázu zápasu komunistickej strany s jej politickými oponentmi. Dňa 21. februára 1948 museli všetci príslušníci Zboru národnej bezpečnosti podpísať *Prehlásenie vernosti vláde Klementa Gottwalda*. Z vrcholového aparátu rezortu vnútra sa v texte uvádza, že na čele Ústredne štátnej bezpečnosti v tom čase stál JUDr. Jan Hora a Kriminálnu ústredňu zase viedol JUDr. Josef Görner. Z novokreovaných inštitúcií sú autorom menované akčné výbory Národného frontu, závodné stráže a závodné milície.

Pútavá publikácia je ukončená *Záverom*, po ktorom nasledujú *Použité pramene a literatúra*.

Autorovi sa nepochybne podarilo zozbierať a zverejniť v tejto monografii veľké penzum nových a doposiaľ nepublikovaných faktografických informácií z obdobia „prechodu od národnej a demokratickej revolúcie“ z roku 1945 k „Februárovému víťazstvu pracujúceho ľudu“ v roku 1948. Nepochybne má zásluhu na tom dlhodobý a pocitívny výskum prof. Hanzlíka, ktorý

sa skúmanej problematike venuje už desaťročia. Pri prameňoch knihy je namieste zdôrazniť, že k nim okrem archívnych zdrojov z Českej a Slovenskej republiky patrili interesantné rozhovory s pamätníkmi vtedajšej doby realizované autorom v rokoch 1991 – 2008, a to vrátane 3 generálov. Medzi použitou literatúrou však abscentuje napr. zo slovenskej proveniencie komplexná monografia Mateja Medveckého (*Za červené Slovensko. Štátna bezpečnosť a politické spravodajstvo na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*) z roku 2011, venujúca skúmanej problematike. Ani marginálne nepresnosti (označenie oponentky komunistov na Slovensku ako Demokratická strana Slovenska namiesto správneho názvu Demokratická strana) na kvalitu publikácie prof. Hanzlíka nemajú negatívny vplyv, jej široký záber rokov 1945 – 1948 v oblasti spravodajských služieb ČSR bol spracovaný precízne. Recenzovaná kniha nie je syntézou syntéz, predstavuje autorove názory na postupné ovládnutie viacerých spravodajských služieb Československa exponentmi komunistickej strany, podopreté faktami rôznej proveniencie. V monografii sú publikované aj citácie členov KSČ, ako aj ich demokratických oponentov, a to aj s časovým odstupom. Autor nevynecháva ani skutočnosť, že mnohí z nadšených budovateľov nového poriadku skončili už o niekoľko rokov v komunistických väzniciach, v emigrácii, či dokonca na popravisku. František Hanzlík vo svojej monografii dokumentuje, že tajné služby v období 1945 až 1948 ovládala v Československu KSČ, ktorá ich zneužívala v politickom boji so svojimi demokratickými súpermi. Ich skutočnou úlohou bolo asistovať budúcej štátostrane pri ovládnutí moci v krajine, a to v animozite s právnymi normami upravujúcimi ich činnosť. Každý pocitívý záujemca o štúdium dejín tretej republiky by knihu prof. Hanzlíka, vhodne doplnenú množstvom fotografií i skenov dobových dokumentov, nemal nechať nepovšimnutú.

Rudolf Manik

LADISLAV TKÁČIK

ŠEBASTIÁN PETER JAĎUĎ. PRÍBEH JEDNÉHO KAPUCÍNSKEHO ŽIVOTA

Bratislava: Minor, 2018, 48 s.

V roku 1950 došlo na území Československa k násilnej likvidácii rehoľných spoločností. Násilnú likvidáciu rehoľ (Akcia K – 13. apríl 1950) pripomína pamätný deň Slovenskej republiky Deň nespravodlivo stíhaných. Príbehy mnohých rehoľníkov i rehoľníč, ktorým komunistický režim vstúpil do života násilnou internáciou a perzekúciami ostávajú nepreskúmané. Toto miesto zaplňajú monografie menšieho či väčšieho rozsahu. Jednou z nich je publikácia Ladislava Tkáčika s názvom *Šebastián Peter Jaďuď. Príbeh jedného kapucínskeho života*.

V úvode je predstavený životný príbeh Petra Jaďuďa, ktorý sa narodil 11. októbra 1923 v Selciach pri Krupine. Čitateľa zaujme informácia o študentskom „Konradine“, pripravovanom štúdiu sociológie pátra Šebastiána vo Veľkej Británii, pobyte v pomocných technických práporoch (PTP) i troch vysviackach kapucínov priamo vo väzení. Spolupracoval aj so zavraždeným benediktínskym opátom Přemyslom Coufalom. Na zloženie rehoľných sľubov pripravil viac než 60 rehoľníčok

a na kňazstvo cez 50 bohoslovcov. „Hlavne vďaka jeho odvahe, ktorá kontrastovala s jeho úzkostlivou povahou, boli v rozmedzí rokov 1971 – 1989 prijatí tajne do rádu dvadsiati siedmi bratia“ (s. 16). Po zriadení samostatnej slovenskej provincie (24. októbra 1987) bol jej prvým provinciálnym ministrom. Zomrel 13. decembra 1998.

Súčasťou publikácie je aj úvaha pátra Šebastiána o smrti a informácie o jeho záujmoch: spovedanie, medicína, teológia, parapsychológia, prekladateľstvo a ďalšie. Nechýbajú spomienky pamätníkov a jeho príhovory. Na podujatí v Krakove (október 1991) zdôraznil: „... rehoľníka nerobí kláštor, ale zasvätené srdce.“ V pôstnom príhovore (február 1997) napísal: „Radšej chcem sedieť na súdnej stoličici za moju slabosť, akoby som svojou palicou čo len jedného jediného priviedol k zatvrdlosti.“

Autor predpokladá istú erudovanosť čitateľa, a preto nevysvetľuje niektoré termíny (Svätý Beňadik – súčasný Hronský Beňadik) či pojmy známe predovšetkým v cirkevnom prostredí, ako napríklad Porcinkula, dišpenz, teodíceca. Menším nedostatkom publikácie sú citácie. Chýbajúce presné poznámky pod čiarou autor nahradil súhrnnými informáciami o dostupných článkoch a štúdiách, ktoré sa priamo venujú osobe pátra Šebastiána. Nie je ich málo. Patria k nim napríklad publikácie od Tomáša Konca, Félixa Jána Tkáča či Jozefa Halka. Život kapucínov mapovali napríklad Ondrej Podolec, Tomáš Konc, Ladislav Tkáčik, Veronika Lagová a problematike internáčného kláštora v Pezinku sa venoval Peter Sandtner.

Samotná publikácia predstavuje ucelenú výpoveď o pátrovi Šebastiánovi s doplnujúcou bibliografiou a prameňmi. Prílohou je samostatný fotografický príbeh. Citlivo sú umiestnené biblické citáty, osobná modlitba pátra Šebastiána. Pochvalu si zaslúži i celkové grafické spracovanie. Publikácia patrí k radu publikácií o osobnostiach rádu Menších bratov kapucínov, ktoré vydáva kapucínske vydavateľstvo Minor.

František Neupauer

MEDZINÁRODNÁ VEDECKÁ KONFERENCIA ĽUDSKÉ PRÁVA V ZÁPASE ZA SLOBODU

Dňa 5. októbra 2021 sa v priestoroch Zichyho paláca v Bratislave uskutočnila pod záštitou prezidentky Slovenskej republiky Zuzany Čaputovej medzinárodná vedecká konferencia *Ľudské práva v zápase za slobodu. Garancia demokracie z pohľadu súčasnej generácie*. Podujatie organizoval Ústav pamäti národa v spolupráci s Klubom 89, o. z., a s podporou Nadácie SPP a Holandského veľvyslanectva v Slovenskej republike. Podujatím si ÚPN pripomenul aj 75. výročie narodenia svojho zakladateľa Jána Langoša.

Program konferencie bol rozdelený do troch panelov, pričom v prvom dostali priestor zahraniční hostia analyzujúci úlohu ľudských práv v zápase proti komunistickým režimom v štátoch strednej a východnej Európy v 80. rokoch. Medzi prednášajúcimi bola aj predsedníčka maďarského Výboru národnej pamäti dr. Réka Kiss Földváryné či rumunský historik Florin Abraham, zastupujúci Rumunsko v rámci štruktúr nadnárodnej Európskej siete Pamäť a solidarita. Okrem nich vystúpili aj historik poľského Ústavu národnej pamäti Grzegorz Wołk a bádateľ zo slovinského Centra pre národné zmierenie dr. Damjan Hančič. Ich príspevky zasadili tému ľudských práv do širšej medzinárodnej perspektívy.

V druhom paneli vystúpili slovenskí historici, ktorí priblížili význam otázky ľudských práv v zápase proti komunistickému režimu v bývalom Československu. Filip Pavčík z Národnej knihovny Českej republiky sa zamerával na otázku ľudských práv vo verejnom diskurze počas roku 1968, Beáta Katrebová Blehová z Ústavu pamäti národa analyzovala ľudskoprávnu agendu Svetového kongresu Slovákov a Patrik Dubovský priniesol profil slovenského signatára Charty 77 Tibora Novotku, ktorý bol v 80. rokoch

Slávnostné otvorenie konferencie (Foto: Branislav Kinčok)

Účastníci druhého panelu konferencie (Foto: Branislav Kinčok)

prenasledovaný komunistickým režimom. V záverečnom paneli konferencie dostala priestor analýza úlohy, ktorú ľudské práva zohrávajú v súčasnej spoločnosti. Dagmar Horná z Klubu 89 priblížila projekt Olympiáda ľudských práv, Dagmar Kusá z Bratislavskej medzinárodnej školy liberálnych štúdií priblížila význam ľudských práv v demokratickej

spoločnosti a Kamil Nedvědícký z ministerstva spravodlivosti Českej republiky ukázal vývoj ľudskoprávnej agendy na príklade práv migrantov v Českej republike. Celodňová konferencia mala zároveň ambíciu naštartovať sériu každoročných konferencií venujúcich sa ľudským právam.

Peter Jašek

DEŇ SAMIZDATU 2021. POCTA SAMIZDATU

Vedecká konferencia *Deň samizdatu 2021* s podtitulom *Pocta samizdatu* sa konala i tento rok 12. októbra 2021 na pôde Univerzitnej knižnice v Bratislave. Jej organizátormi, ako už po minulé ročníky, boli okrem Ústavu pamäti národa i Univerzitná knižnica v Bratislave a občianske združenie samizdat.sk.

Pozitívnymi vkladmi tohto ročníka Dňa samizdatu bola skutočnosť, že 12. október bol Národnou radou Slovenskej republiky (NR SR) vyhlásený za pamätný deň Slovenskej republiky (SR) s názvom *Deň samizdatu*, čím bola vyjadrená úcta vzniku a vyhláseniu Výboru solidarity (12. októbra 1988) s vydavateľom samizdatov Ivanom Polanským. Záštitu nad touto konferenciou prevzal predseda vlády SR Eduard Heger.

Podtitul konferencie *Pocta samizdatu* naplnilo i odovzdanie Pamätnej medaily a ďakovného listu Ústavu pamäti národa Rudolfovi Lesňákovi *in memoriam* za jeho monumentálne dielo pri dokumentovaní samizdatovej tvorby na Slovensku a v Československu, ktoré sa okrem iného odzrkadlilo v jeho knihe *Listy z podzemia. Kresťanské samizdaty 1945 – 1989*. Ocenenie prevzala jeho dcéra.

Konferenciu otvoril svojim príhovorom predseda Správnej rady ÚPN Ján Pálffy. Predseda vlády SR Eduard Heger zaslal svoj prejav písomne a bol prečítaný účastníkom konferencie. Podporu konferencii a po prvýkrát pripomínanému Dňu samizdatu ako pamätnému dňu SR vyjadril svojim príhovorom aj podpredseda NR SR Gábor Grendel, ktorý bol prítomný na otvorení konferencie. Úvodnú časť konferencie uzavrel príhovorom predsedu o. z. samizdat.sk Ján Šimulčík.

Konferencie sa aktívne i v publiku zúčastnilo niekoľko aktérov samizdatovej tvorby spred roka 1989. Zostava príspevkov napokon vytvorila zaujímavú mozaiku, zameranú najmä na pramenitú bázu periodického, neperiodického i literárneho samizdatu na Slovensku najmä v období normalizácie. V prvom príspevku bývalý vydavateľ samizdatov

Podpredseda NR SR Gábor Grendel
(Foto: Branislav Kinčok)

František Mikloško priblížil osobnosť už zosnulého Rudolfa Lesňáka, autora vyššie menovanej publikácie, ako intelektuála, publicistu a „strážcu samizdatovej pamäti“. Jezuita Milan Hudaček plasticky a príťažlivo priblížil samizdatovú literatúru v Archíve Spoločnosti Ježišovej. Novozriadené Múzeum obetí komunizmu v Košiciach a najmä jeho knižnica, ktorej súčasťou sú viaceré samizdaty, predstavil bývalý distribútor samizdatov spred Novembra 1989 Pavol Hric. Na konferencii sa po prvýkrát zúčastnili dvaja

reprezentanti akademickej obce. Jeden z nich – pedagóg Trnavskej univerzity Pavel Matejovič – predstavil archívne dokumenty z bohatého slovenského i českého literárneho samizdatu. Ján Šimulčík, šéf portálu samizdat.sk, vo svojom príspevku zrekapituloval činnosť, ako aj zaujímavý a bohatý obsah tohto portálu periodických samizdatov na Slovensku. František Stárek z Ústavu pro studium totalitních režimů vo svojom príspevku predstavil dramatickú históriu ním vydávaného samizdatu *Vokno*, neskôr *Voknoviny*, a jeho distribúciu nielen v českej časti štátu, ale napríklad aj v Košiciach alebo Bratislave. Druhá predstaviteľka akademickej obce historička Historického ústavu SAV Júlia Čížová sa v ambicióznom príspevku zaoberala problematikou ochrany životného prostredia v československých i exilových samizdatových periodikách. Historik Ústavu pamäti národa Patrik Dubovský sa vo svojom príspevku zamyslel nad otázkou, či časopis *Echo bratislavských vysokoškolákov* v posledných rokoch vychádzania (pred rokom 1968) vykazoval prvky samizdatu.

Konferencia ponúkla, tak ako každoročne, moderovanú diskusiu vybraných aktérov slovenského a českého samizdatu, ako boli Ján Budaj, Ján Čarnogurský, František Mikloško, František Stárek, Pavol Hric, Martin Lauko a Michal Holeček. Jej hlavnou témou bol význam samizdatu v procese kritiky režimu a šírenia slobodného

Účastníci moderovanej diskusie (Foto: Branislav Kinčok)

slova, ako aj perzekúcie vydavateľov a distribútorov samizdatu.

Deň samizdatu 2021 obohatila projekcia videosekvencie *Samizdat – malý svet pravdy*, ktorú pripravila odborná pracovníčka ÚPN Eva Lokajová s pomocou Patrika Dubovského a ktorá bola upútavkou na pripravovaný dokumentárny film ÚPN o samizdatoch s názvom *Malý svet pravdy*.

Na záver konferencie bolo prezentované druhé doplnené vydanie odbornej publikácie Jána Šimulčíka z titulom *Éra samizdatu*, ktorá vyšla v rámci Edície Antológia slovenského samizdatu, vychádzajúca na pôde Ústavu pamäti národa. Publikáciu si možno zakúpiť alebo objednať v ÚPN.

Súčasťou konferencie bola ilustratívna výstava niektorých titulov

periodických a knižných samizdatov, originálov literárneho samizdatu, pomôcok na výrobu samizdatových časopisov, ktoré poskytlo Historické múzeum SNM, ako aj originál časopisu *Echo bratislavských vysokoškolákov* zo 60. rokov minulého storočia, ktorý si návštevníci konferencie mohli pozrieť a prelistovať.

Patrik Dubovský

V BERLÍNE VYVRCHOLIL PROJEKT „IN BETWEEN?“ VLASTNÝM PODCASTOM PRISPELI AJ SLOVENSKÍ ÚČASTNÍCI

V dňoch 22. – 24. septembra 2021 sa účastníci vzdelávacieho projektu *In Between? – Susedia sa stretávajú v pohraničí* stretli v Berlíne. Tento program zameraný na objavovanie historického dedičstva pohraničných oblastí každoročne realizuje Európska sieť Pamäť a solidarita (ENRS).

Stretnutie v Berlíne ponúкло zhrnutie výsledkov výskumu, ktorý koncom augusta a začiatkom septembra 2021 uskutočnila medzinárodná skupina vysokoškolských študentov v pohraničných oblastiach Nemecka, Poľska, Slovenska a Ukrajiny. Oficiálna prezentácia výsledkov ich práce a diskusia o vytvorených podkapitolách o jedinečných črtách navštívených regiónov sa uskutočnila v sídle Zastupiteľstva spolkovej krajiny Brandenbursko (Landesvertretung Brandenburg beim Bund).

Účastníkov privítala Dr. Jutta Jahns-Böhm, štátna tajomníčka a zástupkyňa spolkovej krajiny Brandenbursko v spolkovéj vláde, Dr. Vasco Kretschmann, zástupca Nemeckej komisie pre vojnové hroby (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge), Rafał Rogulski, riaditeľ ENRS, a Dr. Annemarie Franke, koordinátorka projektu *In Between?* Poďakovali sa spoluorganizátorom tohto ročníka – Ústavu pamäti národa (ÚPN), Kreisau-Initiative a Nemeckej komisii pre vojnové hroby (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge), ako aj miestnym partnerom – Múzeu pohraničia

Slovenskí a poľskí účastníci projektu s lektormi (Foto: ENRS)

v Lubaczowe, Centru poľskej kultúry a európskeho dialógu v Ivano-Frankivsku, mimovládnej organizácii Komunitná nadácia Bardejov a Jugendbegegnungsstätte Golm. Osobitné poďakovanie patrí Nadácii EVZ, ktorá projekt spolufinancovala v rámci programu Európania za mier. Na diskusii sa zúčastnili títo odborníci: Hanna Radziejowska, riaditeľka Pileckého inštitútu v Berlíne, Dr. Mateusz Hartwich, historik a publicista špecializujúci sa na poľsko-nemecké vzťahy, a Tibor Macák, rozhlasový a televízny spravodajca RTVS z Bratislavy.

Počas tohtoročného, v poradí už 6. ročníka projektu *In Between?* účastníci pracovali na workshopoch zameraných na fotografovanie, tvorbu

podcastov a výskum metódou oral history. V prvých septembrových týždňoch sa študenti vybrali na študijné pobyty do nemecko-poľského, poľsko-slovenského a poľsko-ukrajinského pohraničia, kde robili rozhovory s členmi miestnych komunit a vytvorili štyri podcasty, ktoré sú dostupné na Spotify a Simplecast.

Slovenskí účastníci projektu sa podieľali na tvorbe podcastu *Who, if not us (Kto, ak nie my)*, ktorý je vytvorený v poľských a slovenských Karpatoch. Hlavnými postavami vystupujúcimi v nahrávke sú osoby, ktorých poslaním je ochrana dedičstva regiónu, ako aj identity jeho obyvateľov. Začína sa výrokmami aktivistov, ktorí zachraňujú pred zabudnutím pamiatku

Jedným z porotcov projektu bol aj slovenský novinár Tibor Macák (Foto: ENRS)

židovských komunit v Bardejove (Slovensko) a v obci Biecz (Poľsko). Ich členovia zahynuli v koncentračných táborech počas druhej svetovej vojny alebo emigrovali a budovy,

ktoré po sebe zanechali, ležia v ruinách. V druhej časti podcastu sa poslucháči zoznámia s *vedúcou* ruskínskej obce Osadné a ženami spievajúcimi v lemkovskom hudobnom

súbore Ruty Uwite, ktoré hovoria o výzvach, ktorým čelia etnické menšiny v dnešnom svete.

Projekt *In Between? – Susedia sa stretávajú v pohraničí* predstavuje krok k prekonaniu bariér a nadviazaniu dialógu založeného na skutočných vzájomných kontaktoch, a to v poľsko-ukrajinskom kontexte, ako aj v kontexte ostatných regiónov. Vďaka práci v tímoch zložených zo zástupcov dvoch národov mohli účastníci spoznať miestnu históriu pohraničných oblastí z dvoch rôznych perspektív a rozvíjať formy vyjadrovania zohľadňujúce pohľad oboch strán. Výsledkom je, že takto vytvorené podcasty nie sú len pokusom o prezentáciu reality a špecifických aspektov života susedov žijúcich na štátnych hraniciach, ale aj výsledkom konsenzu, ku ktorému dospeli ich autori.

ÚSTAV PAMÄTI NÁRODA POŽIADAL PROKURATÚRU O PREVERENIE SKARTÁCIE DOKUMENTOV ŠTB NA MINISTERSTVE VNÚTRA

Ústav pamäti národa sa s podozrením na spáchanie trestného činu obrátil na Okresnú prokuratúru Bratislava I. Ústavu bolo počas rokovaní s Ministerstvom vnútra SR oznámené, že osobné spisy príslušníkov bezpečnostných zložiek narodených v rokoch 1931 až 1937, vrátane príslušníkov ŠtB, boli vo vyradovacom konaní zničené. Dokumenty o činnosti bezpečnosti zložiek štátu sú nenahraditeľným svedectvom o danom historickom období, sú dôležité pre uchovanie pamäti národa a sú tak aj jeho kultúrnym dedičstvom.

Ústav pamäti národa a Ministerstvo vnútra SR vedú dlhodobé rokovania, pretože ÚPN má do svojej správy prevziať dokumenty o činnosti bezpečnostných zložiek štátu v období od 18. apríla 1939 do 31. decembra 1989. Podľa Zákona č. 553/2002 Z. z., ktorý je známy aj ako zákon o pamäti národa, mali Ministerstvo vnútra SR, Ministerstvo obrany SR, Ministerstvo spravodlivosti SR a Slovenská informačná služba odovzdať ÚPN dokumenty o

činnosti bezpečnostných zložiek, ktoré mali vo vlastníctve, držbe alebo správe. Pôvodná lehota, ktorá bola šesť mesiacov od účinnosti zákona, bola novelou zákona predĺžená o ďalšie dva mesiace. Uplynula už v roku 2003.

Medzi dokumenty, ktoré mali byť Ústavu pamäti národa odovzdané, patrili aj osobné (kádrové) spisy a osobné evidenčné karty príslušníkov ŠtB, ktoré sú predmetom zverejnenia alebo prístupňovania podľa zákona o pamäti národa. Navyše, po prevzatí Ústavom pamäti národa by sa stali archívnymi dokumentami a kultúrnym dedičstvom.

Dokumenty o činnosti bezpečnosti zložiek štátu sú nenahraditeľným svedectvom o danom historickom období, sú dôležité pre uchovanie pamäti národa a sú tak aj jeho kultúrnym dedičstvom. To, že archívne dedičstvo je kultúrnym dedičstvom národa, potvrdzuje aj archívny zákon (Zákon č. 395/2002 Z. z.), v ktorom sa uvádza, že štát je povinný zabezpečiť jeho zachovanie.

Zo správy pre UNESCO, ktorú v mene Medzinárodnej rady pre archívy vypracoval Antonio González Quintana, tiež vyplýva, že osobné registre agentov a zamestnancov administratívy a služieb represívnych režimov majú zvláštny význam a môžu rozhodujúcim spôsobom ovplyvniť stanovenie zodpovednosti v období represíí.

Skartáciou osobných spisov, vykonanou Ministerstvom vnútra SR, došlo k nenávratnému zničeniu historických dokumentov, ktoré mali byť Ústavu pamäti národa odovzdané už v roku 2003. Toto zničené dokumentov ohrozuje záujem verejnosti na poznaní minulosti, ako aj naplnenie Zákona č. 283/2021 Z. z. o odobratí nezaslúžených benefitov predstaviteľom komunistického režimu.

Keďže Ústav pamäti národa nesie morálnu zodpovednosť za ochranu hmotného aj nehmotného vlastníctva spoločnosti, podal na Okresnú prokuratúru Bratislava I. oznámenie so žiadosťou o preverenie, či uvedené skutočnosti nezakladajú aj trestnoprávnu zodpovednosť.

XI. ROČNÍK FESTIVALU SLOBODY

V dňoch 3. – 17. novembra 2021 sa v Bratislave uskutočnil v poradí už XI. ročník Festivalu slobody. Súčasťou jeho slávnostného otvorenia bola predpremiéra filmu Slavomíra Zrebného *Slobodní*. Dokument ukazuje príbeh priateľstva Silvestra Krčméryho a Vladimíra Jukla. Títo dlhoroční priatelia ovplyvnení profesorom Tomislavom Kolakovičom už v mladosti pracovali na evanjelizácii študentov a robotníkov, zapojili sa do Slovenského národného povstania, neskôr prežili roky v komunistických väzeniach a napokon sa stali vedúcimi osobnosťami podzemnej cirkvi. Film hovorí o tom, ako človek môže zmeniť svet, ale nemôže to urobiť sám.

Program Festivalu slobody pokračoval do 5. novembra filmovou prehliadkou v kine Lumière, ktorá ponúkla dokumentárne aj hrané filmy. Diváci si mohli pozrieť dokumenty *Obyčajná krajina* a *Ján Langoš – strážca pamäti*, po ktorom nasledovala diskusia venovaná Jánovi Langošovi. V roku 2021 sme si pripomenuli 75. výročie narodenia a tiež 15. výročie tragickej smrti tohto disidenta a porevolučného politika, ktorý sa zaslúžil o rozpustenie štátnej bezpečnosti a vznik Ústavu pamäti národa. O Jánovi Langošovi hovoril zakladajúci člen Verejnosti proti násiliu a niekdajší politik Ladislav Snopko a historik ÚPN Patrik Dubovský. Prítomným sa prihovorila aj dcéra Jána Langoša Nina Kurz. Návštevníci filmovej prehliadky si mohli zároveň kúpiť aj novú knižnú publikáciu ÚPN s názvom *Ján Langoš. Od samizdatov a VPN po dokumenty ŠtB a ÚPN*, ktorej autorom je práve Patrik Dubovský, niekdajší spolupracovník Jána Langoša. Súčasťou filmovej prehliadky v kine Lumière bol aj hraný film *Večná zima*, ktorý približuje osudy žien násilne odvedených z Maďarska do sovietskych gulagov, slovenská vojnová dráma *Námestie svätej Alžbety* a blok dvoch filmov, ktoré spája osobnosť Georga Orwella: dokument *Projekt Orwell alebo 2 + 2 = 4?* a thriller *Pán Jones*.

Festival slobody pod pyramídou – v jednej z diskusií vystúpili aj historici ÚPN Ondrej Podolec a Pavol Makyna (Foto: Andrea Púčiková)

Program v Slovenskom rozhlase, ktorý je už niekoľko rokov známy ako Festival slobody pod pyramídou, otvoril tému protizidovského zákonodarstva a holokaustu na Slovensku aj problematiku Železnej opony. V pondelok 8. novembra boli súčasťou dopoludňajšieho programu pre školy aj diskusie s historikmi na spomínané témy, ktoré naživo odvysielalo Rádio Devín. Po dopoludňajšom programe pre študentov pokračoval Festival slobody pod pyramídou vernisážou výstav *Uzákonné bezprávie. Holokaust a protizidovské zákonodarstvo na Slovensku* a *Filozofi v novembri 1989 – od nepovolenej demonštrácie k študentskému štrajku*. Program v Slovenskom rozhlase doplnilo v piatok 12. novembra autorské správanie týmito výstavami, ktoré bolo spojené s odovzdaním medzinárodnej Ceny Egona Erwina Kischa za

publikáciu *Študentský prológ k Nežnej revolúcii – Bratislava 16. november 1989* zostavovateľom Martinovi Homzovi, Márii Mikovej a Milanovi Novotnému.

Slávnostný večer *Hommage à Ján Langoš* vysielalo Rádio Devín naživo 8. novembra 2021. Osobnosť Jána Langoša si v diskusii pripomenuli František Mikloško, Michal Dzurjanin a Patrik Dubovský, ktorý podujatie aj moderoval. Hudobným hosťom večera bola kapela *Krylband*, ktorá hrá piesne pesničkára a autora protikomunistických protestsongov Karla Kryla.

Súčasťou Festivalu slobody bola aj výstava *Týždenník Solidarita – pamätník slobody slova*, ktorú si záujemcovia mohli pozrieť vo vitrínach Poľského inštitútu v Bratislave z Klobučníckej ulice. Výstava cez komiksové ilustrácie približuje poľský odboj proti komunizmu v 80. rokoch a časopis, ktorý

Vernisáž výstavy *Filozofia v novembri 1989* (Foto: Peter Jašek)

ukončil monopol komunistickej strany v oblasti médií.

Klub 89 a Ústav pamäti národa organizujú súťaž Naša nedávna história, v rámci ktorej tento rok žiaci a študenti spracovali práce na tému *Odvrátená tvár spravodlivosti – začiatok Železnej opony*. Výsledky boli slávnostne vyhlásené počas Festivalu slobody na YouTube kanáli Ústavu pamäti národa. Vyhlásenie výsledkov aj víťazné práce z kategórie audiovizuálnej tvorby sú na YouTube naďalej dostupné, ukážky prác z kategórií retro dizajn a literárna tvorba sú zverejnené na stránke Festivalu slobody. Cieľom súťaže je zvýšiť záujem žiakov a študentov o dejiny 20. storočia. Pochopenie histórie má zlepšiť kritické myslenie mladých ľudí a tak ich viesť k hlbšiemu porozumeniu tém, ktoré rezonujú v spoločnosti.

Ostatné drôty, ozbrojený pohraničníci, štekajúce psy a ani hrozba väzenia

neodradili desiatitisíce ľudí túžiacich po slobode od toho, aby sa pokúsili prekročiť prísne strážené hranice komunistického Československa. Krutý režim, ktorý štyridsať rokov vládol na československých hraniciach, priblížil *Víkend zatvorených hraníc*. Hlavným organizátorom už tradičného podujatia je Bratislavský samosprávny kraj. V sobotu 13. novembra 2021 bolo

Mená a príbehy obetí Železnej opony prečítal Rastislav Šenkirík (Foto: Andrea Púčiková)

pre verejnosť pripravených niekoľko prehliadok Železnej opony dobovým autobusom. Tri cesty spod Mosta SNP do Devínskej Novej Vsi linkou, ktorú kedysi využívali práve ľudia pripravujúci sa na útek, aby si obhliadli hranice a režim na nich, doplnil odborný výklad. Súčasťou programu bolo aj divadelné predstavenie *Smutná ranná modlitbička*, ktoré v réžii Silvestra

Účastníci pietnej spomienky si obete uctili položením sviečok na pamätník, kde sú zaznamenané mená tých, ktorí na úteku za slobodou stratili vlastný život (Foto: Andrea Púčiková)

Lavríka odohrali herci Astorky Korza 90 v priestoroch A2 – Nového župného divadla.

Symbolicky uzavreté hranice, svedectvá zadržaných, piesne spojené s odporom proti komunizmu a najmä mená a osudy obetí Železnej opony – to všetko v nedeľu 14. novembra 2021 pripomenulo tvrdý režim na hraniciach v období komunizmu. Historici ÚPN Peter Mikle a Ľubomír Morbacher hovorili počas podujatia pod Cyklomostom slobody v Devínskej Novej Vsi o konkrétnych prípadoch útekov aj o vyrovnávaní sa s históriou a dedičstvom Železnej opony. Program hudobne sprevádzali študentky Konzervatória v Bratislave, ktoré za sprievodu pedagóga interpretovali piesne spojené s odporom proti komunizmu. Počas pietnej spomienky na obeť Železnej opony sa účastníkom prihovoril podpredseda Bratislavského samosprávneho kraja Juraj Štekláč, predseda Správnej rady Ústavu pamäti národa Ján Pálffy a starosta Devínskej Novej Vsi Dárius Krajčír. Spomienka vyvrcholila čítaním mien 42 obetí Železnej opony, ktoré sú zdokumentované. Po každom tragickom príbehu zaznel symbolický výstrel. Účastníci pietnej spomienky si obeť uctili položením sviečok na pamätník, kde sú zaznamenané mená tých, ktorí na úteku za slobodou stratili vlastný život.

V predvečer Medzinárodného dňa študentstva roku 1989 sa v Bratislave konal protestný pochod vysokoškolských študentov, ktorý sa začal na dnešnom Hodžovom námestí a skončil pred budovou ministerstva školstva na Dobrovičovej ulici. Počas pochodu študenti požadovali zahájenie dialógu o problémoch školstva, reformy a viac slobody. Tieto udalosti sprítomnila spomienka pred Univerzitou Komenského na Šafárikovom námestí v Bratislave. „*Ide tak o silný slovenský príbeh, ktorý sa odohral na javisku veľkých svetových dejín. Dejín, pre ktoré je rok 1989 ‚Rokom zázrakov‘, kedy v štátoch strednej a východnej Európy padol komunistický režim. Mohli by sme hovoriť o tom, že by sa tak nestalo nebyť Gorbačovovej perestrojky, povzbudzujúcich slov pápeža Jána Pavla*

Pietny akt pri pamätníku Brána slobody v Devíne za účasti prezidentky SR Zuzany Čaputovej a zástupcov ÚPN a KPVS
(Foto: Ján Endrödi)

II. či politiky amerického prezidenta Ronalda Reagana. Pre tzv. veľké dejiny išlo o dôležité udalosti, ale rovnako bolo dôležité, ako tú príležitosť, ktorú im veľké dejiny ponúkli, využijú ľudia v štátoch za Železnou oponou,“ pripomenul predseda Správnej rady ÚPN Ján Pálffy. „*Aj vďaka udalostiam, akou bol pochod bratislavských študentov, sa ponúkanú šancu podarilo využiť naplno. Pochodom zo 16. novembra 1989 sa mladí ľudia – študenti, aktívne prihlásili napriek hrozbe perzekúcií a možnosti vylúčenia zo štúdia o svoje práva, pričom požadovali demokratizáciu a spoločenské zmeny.*“ Vence k pamätnej tabuli, pripomínajúcej pochod, ktorý sa odohral krátko pred začiatkom Nežnej revolúcie, položili priami účastníci pochodu zo 16. novembra 1989, podpredseda Národnej rady SR Milan Laurenčík, starostka mestskej časti Bratislava-Staré Mesto Zuzana Aufrichtová, zástupcovia akademickej obce a Ústavu pamäti národa.

Úctu obetiam komunistického režimu v Deň boja za slobodu a demokraciu vzdal spolu s prezidentkou SR Zuzanou Čaputovou a predsedom Konfederácie politických väzňov Slovenska Petrom Sandtnerom predseda Správnej rady ÚPN Ján Pálffy pri pamätníku Brána slobody v Devíne.

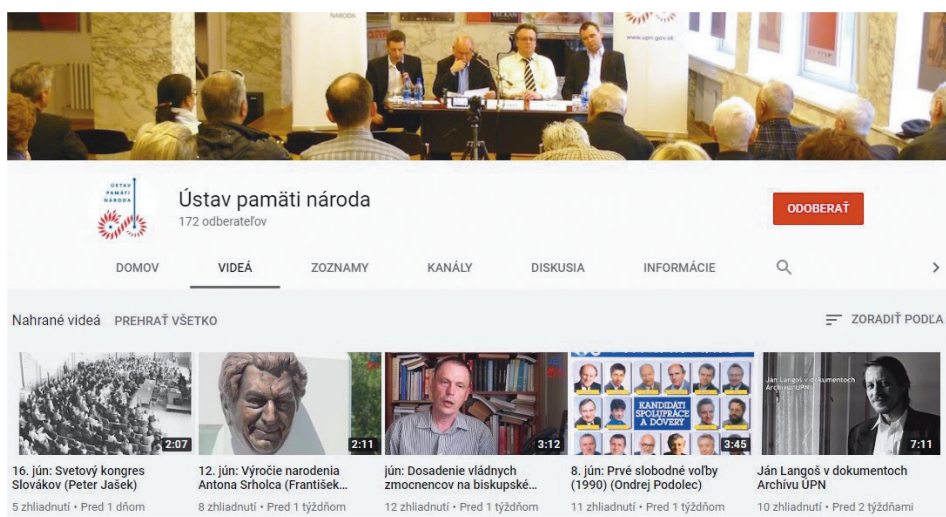
Zástupcovia ÚPN položili veniec k pamätníku obetiam komunizmu aj počas pietnej spomienky na cintoríne Vrakuňa. „*November roku 1989 nasmeroval našu spoločnosť na cestu slobody, demokracie a politickej plurality. Na cestu, ktorá nám dala možnosť aj*

Predseda SpR ÚPN Ján Pálffy a primátor Trenčína Richard Rybníček položili vence k pamätníku obetiam komunizmu v Trenčíne
(Foto: Ján Endrödi)

v praxi využívať občianske práva a náboženské slobody; ktorá nám dala možnosť voľby vlastnej životnej cesty, postojov a názorov... Zbavil nás strachu z toho, že sa politické postoje rodičov prenesú na ich potomkov, ktorým môžu znemožniť uplatnenie sa v spoločnosti. Popri slobodách a právach, ktoré dnes máme, nás však núti uvažovať aj nad hodnotami, ako sú spravodlivosť, tolerancia a rešpekt či zodpovednosť. Veď veci verejné už nie sú, vďaka Novembru 1989, výlučnou doménou jednej politickej strany, sú v rukách nás všetkých, povedal Ján Pálffy. „*Aj dnešná doba nás učí, že je dôležité vedieť počúvať a rešpektovať názory druhých. Hľadať hodnoty, ktoré ľudí spájajú. V časoch spoločenskej krízy spôsobenej pandemiou je spolupatričnosť jednou z kľúčových vlastností, ako prekonať ťažkosti každodenného života. Príkladom takejto spolupatričnosti sú aj udalosti Novembra 1989, kedy sa ľudia spojili pre spoločný cieľ – návrat slobody a demokracie na Slovensko,*“ dodal predseda Správnej rady.

Výročie Nežnej revolúcie a pád komunizmu pripomínala aj výstava ÚPN *Chceme slobodu*, ktorá bola do 30. novembra 2021 inštalovaná na Mierovom námestí v Trenčíne. Predseda Správnej rady Ján Pálffy a primátor Trenčína Richard Rybníček položili vence aj k pamätníku obetiam komunizmu pred súdom v Trenčíne, kde sa odohral aj proces s politickým väzňom Silvestrom Krčmárom a kde zaznela jeho známa obhajobná reč.

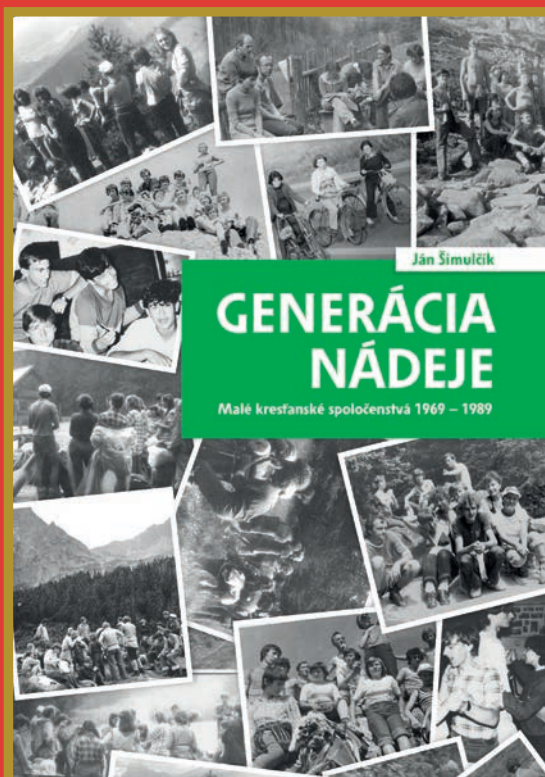
YOUTUBE KANÁL ÚSTAVU PAMÄTI NÁRODA

Od roku 2015 má Ústav pamäti národa (ÚPN) na jednej z najpopulárnejších internetových platforiem zriadený svoj vlastný kanál, na ktorom zverejňuje videá zo svojej činnosti. Záujemcovia o dejiny obdobia neslobody 1939 – 1989 tu nájdu krátke tematické videá, v ktorých vedeckí pracovníci ÚPN približujú širokej verejnosti významné historické medzníky, rozhovory s pamätníkmi, ktoré vznikli v rámci projektu Oral history, niektoré dokumentárne filmy z dielne ÚPN a videozáznamy z Diskusných večerov ÚPN, spomienkových akcií, besied, tlačových konferencií a vernisáží. V prípade záujmu si môžu užívatelia označiť odber YouTube kanála ÚPN a budú automaticky informovaní o najnovších videách z produkcie Ústavu pamäti národa.

**V časopise Pamäť národa boli použité fotografie
z Tlačovej agentúry Slovenskej republiky**

• t a s r •

NOVÁ KNIHA ÚPN

Ústav pamäti národa
Bratislava 2021
ISBN 978-80-8257-000-0

GENERÁCIA NÁDEJE

Malé kresťanské spoločenstvá 1969 – 1989

JÁN ŠIMULČÍK

Jednou z nosných prvkov tajnej cirkvi v období rokov 1969 – 1989 boli malé kresťanské spoločenstvá, nazývané tiež ako „stretká“. Autor sa v knihe zaoberá ich vznikom, náplňou, získavaním členov, ako aj ich prínosom v zápase za slobodu v totalitnej komunistickej spoločnosti. Opisuje tiež aktivity Štátnej bezpečnosti proti týmto počtom malým, ale významným spoločenstvám, a ponúka aj autentické dobové dokumenty samizdatového charakteru ukazujúce metódy odpočúvania, ale aj možnosti ochrany ľudí proti všemocnej ŠtB. Kniha obsahuje tiež svedectvá účastníkov „stretiek“, ktoré podporujú obraz malých spoločenstiev zvnútra. Popri svedectvách je publikácia postavená aj na archívnom výskume a čerpá z bohatej samizdatovej produkcie, ktorá autenticky opisovala život malých ostrovov náboženskej slobody počas vlády ateistického režimu.